

Jogtudományi Monográfiák 10.

ERDŐDY JÁNOS

IN RERUM NATURA ESSE VIDETUR

Egy klasszikus római jogi toposz margójára

PÁZMÁNY PRESS

ERDŐDY JÁNOS

In rerum natura esse videtur
Egy klasszikus római jogi toposz margójára

A PÁZMÁNY PÉTER KATOLIKUS EGYETEM
JOG- ÉS ÁLLAMTUDOMÁNYI KARÁNAK
KÖNYVEI

JOGTUDOMÁNYI MONOGRÁFIÁK 10.

Sorozatszerkesztő: *Schanda Balázs*

ERDŐDY JÁNOS

IN RERUM NATURA ESSE VIDETUR

Egy klasszikus római jogi toposz margójára

PÁZMÁNY PRESS

Budapest

2018

A kiadvány megjelentetése a Pázmány Péter Katolikus Egyetem támogatása keretében valósult meg:
Központi Alapok Program KAP18-51007-1.2-JÁK azonosítószámon.

A kötetet lektorálta:
Deli Gergely
(hab. egy. docens, SZE ÁJK)

© Szerző, 2018
© PPKE JÁK, 2018

ISSN 2061-5191

ISBN 978-963-308-343-7

Kiadja:
a Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Jog- és Államtudományi Kara
1088 Budapest, Szentkirályi u. 28–30.
www.jak.ppke.hu

Felelős kiadó: Dr. Szabó István dékán

Teljes nyomdai előkészítés: Szakaliné Szeder Andrea

Készült a PPKE Egyetemi Nyomdában

TARTALOM

Előszó.....	7
A kutatás filozófiai háttere.....	9
A <i>rerum natura</i> kifejezés alkotóelemeiről.....	17
1. Megjegyzések a <i>res</i> terminus használatához	17
1.2. A <i>res</i> kifejezés lexikájáról	25
1.3. A <i>res</i> kifejezés a jogi forrásokban, különös tekintettel a <i>Digesta bizonyos szövegeire</i>	30
1.4. <i>Excursus: adalékok a res incorporales fogalmához</i>	45
1.4.1. Res incorporales a romanisztikában	45
1.4.2. A res incorporales kifejezés eredete és filozófiai háttere.....	52
1.4.3. Res incorporales a római jogi forrásokban: a terminus megjelenése a <i>Digestában</i>	55
1.4.4. Res incorporales a római jogi forrásokban: a terminus megjelenése Gaius és Iustinianus inté- túcióiban.....	59
1.4.5. Következtetések a res incorporalis fogalmával kapcsolatban	62
2. A <i>natura</i> fogalmáról	64
2.1. A <i>natura</i> jelentéstartalma	64
2.2. A <i>ius naturale</i> problematikája.....	74
3. A <i>rerum natura</i> koncepciójáról	83
A <i>rerum natura</i> kifejezés megjelenése a másodlagos irodalomban	93
A <i>rerum natura</i> kifejezés elemzésének fontosságáról, figyelemmel a lehetséges hozadékokra	99
1. A másodlagos irodalom és a saját forráskutatás egybevetése: számszerűség, eltérések és ezek lehetséges okai	99
2. Kategorizálás a másodlagos irodalomban	100

A <i>rerum natura</i> kifejezés önálló elemzése	103
1. Az elsődleges források és a másodlagos irodalmi kategóriák egymásnak való megfeleltethetőségéről	103
2. Az egyes kategóriákon belüli lehetséges alcsoportok kérdéséhez.....	106
2.1. <i>Rerum natura mint a tényleges létezés kifejezője</i>	106
2.1.1. A <i>rerum natura</i> kifejezés emberek létezése vonatkozásában.....	106
2.1.2. A <i>rerum natura</i> kifejezés egyes dolgok létezése vonatkozásában.....	118
2.2. <i>Az objektív valóság leképezése</i>	124
2.3. <i>Rerum natura mint specifikus jellemző</i>	129
2.4. <i>Vitatható besorolású forráshelyek</i>	130
2.4.1. Az első és a második csoport közötti lehetséges konkurencia	130
2.4.2. Az első és a harmadik csoport közötti lehetséges konkurencia	131
2.4.3. A második és a harmadik csoport közötti lehetséges konkurencia.....	133
3. Kimaradó szöveghelyek.....	137
4. A Digestán kívüli egyes primér források vizsgálata	138
Következtetések a <i>rerum natura</i> fogalmával összefüggésben.....	143
1. A <i>rerum natura</i> kérdésével foglalkozó munkákról és az alkalmazott módszerről	143
2. A másodlagos irodalomról.....	144
3. A <i>rerum natura</i> fogalmáról	146
Az eredmények összefoglalása tézisekben	151
Summary.....	155
1. Preliminary remarks: the reasons for an in-depth evaluation of <i>rerum natura</i>	155
2. Description of work, research methods, the use of sources.....	156
3. The structure of the work	157
4. Scientific results and their usefulness	159
Bibliográfia	161
Idegen nyelvű szakmunkák:	161
Magyar nyelvű szakmunkák:	176
Referenciakiadványok:	179

ELŐSZÓ

Az olvasó által kézben tartott munka az eredetileg 2012-ben elkészült, és a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Doktori Iskolájában megvédett, „Radix omnium malorum – a pénzzel összefüggő egyes római dologi jogi kérdésekről” címet viselő doktori értekezés egy aspektusának részben átdolgozott és kibővített változata. Az alapul szolgáló munka egyfajta *miscellanea*; a pénz egyes, de nem a romanisztikában hagyományosan vizsgált kérdéseit tekintette át – mint amilyen például a *vindicatio nummorum*, a *commixtio nummorum* vagy éppen a *depositum irregulare* problémaköre. Az alapul szolgáló kutatás körében keletkezett egyik megállapításhoz, jelesen éppen a pénz kettős természetéhez kötődően vált szükségessé a *rerum natura* fogalmának közelebbi vizsgálata. Egy ilyen elemzés elvégzése már csak azért is volt időszerű a maga idején, és nem kevésbé időszerű most is, mivel minduntalan találkozhatunk olyan állításokkal, amelyek egyik-másik intézményt római jogi alapokra és előképekre vezetnek vissza. A kivételeket megillető tisztelet hangja mellett azonban nem lehet nem észrevenni, hogy fájdalmasan gyakran maradnak meg ezek az utalások és hivatkozások a „kötelező körök” és az ezerszer szajkózott „lözungok” szintjén – anélkül, hogy az alapként hivatkozott intézmények közelebbi vagy pontosabb megértésére bármiféle törekvés tapasztalható lenne.

Márpedig a jelen munka célja éppen a római források, méginkább a római jogi gondolkodás átfogóbb vizsgálata és mélyebb megértése. Éppen ezért a hangsúly nem a revelatív felfedezések tételén van, sokkal inkább a témához kapcsolódó források szisztematikus feldolgozásán, valamint a másodlagos irodalom feldolgozásán.

A *rerum natura* fogalma azonban nem csupán a pénz vonatkozásában bír érdekességgel: számos olyan problémakör, megoldandó kérdés került a klasszikus jogászok elé, amelyek körben szinte magától értődő módon merült fel a *responsumot* adó jogász részéről a *rerum natura* fogalmára hivatkozás a döntéshozatal körében. Eme vélemények áttekintése nyomán könnyedén adódik a feltételezés, hogy *rerum natura* egyfajta fogalmi alapkö volt, mondhatni a jogi

gondolkodás egyfajta intézménye. Ezt a meggyőződést alátámasztandó, a jogi források mellett további, auktorok tollából származó textusok is bemutatásra kerülnek. A *rerum natura* konkrét esetekben történő hivatkozásainak elemzését megelőzően nem lehet eltekinteni a kifejezés alkotóelemeinek legalább vázlatos áttekintésétől, így mind a *res*, mind pedig a *natura* fogalmi bemutatásra kerülnek. Mindezek előtt pedig szükséges a kutatás gondolati-filozófia háttérének tisztázása, annak érdekében, hogy a kutatás alaptézisei érthetőek legyenek.

A munkámat inspiráló és segítő személyek közül ki kell emelni mindegyiknél Wolfgang Waldstein professzort, akinek mind a munkássága, mind pedig személyes példája egyaránt jelentős mértékben megalapozta a jelen kötet megszületését. Külön kell szólnom El Beheiri Nadja professzorasszonyról, aki mind a doktori értekezés témavezetőjeként, mind pedig legközelebbi kollégámként igen sok segítséget nyújtott. Köszönet illet Földi András professzor urat, az ELTE Állam- és Jogtudományi Karának egyetemi tanárát, aki számos értékes tanáccsal járult hozzá a kötet létrejöttéhez. Megkülönböztett köszönet illeti Johannes Michael Rainer professzor urat, a salzburg-i és az innsbruck-i egyetem tanárát, számos neves egyetem díszdoktorát, aki segítése és támogatása, a Salzburgi Egyetem Jogi Karára történő többszöri invitálása is nagyban hozzájárult a jelen kötet elkészültéhez.

A KUTATÁS FILOZÓFIAI HÁTTERE

Az olvasó előtt fekvő munka egészének mottója és mozgatórugója egy, Marcus Aurelius császár „Elmélkedések” című munkájából származó intelm lehet:

Τὰ εἰς ἑαυτὸν 3, 11

Τοῖς δὲ εἰρημένοις παραστήμασιν ἐν ἔτι προσέστω, τὸ ὄρον ἢ ὑπογραφήν αἰεὶ ποιεῖσθαι τοῦ ὑποπίπτοντος φανταστοῦ, ὥστε αὐτὸ ὁποῖόν ἐστι κατ’ οὐσίαν γυμνόν, ὅλον δι’ ὅλων διηρημένως βλέπειν, καὶ τὸ ἴδιον ὄνομα αὐτοῦ, καὶ τὰ ὀνόματα ἐκείνων, ἐξ ὧν συνεκρίθη, καὶ εἰς ἃ ἀναλυθήσεται, λέγειν παρ’ ἑαυτοῦ.¹

His, quae dixi, decretis unum adhuc addendum est, visi cujusvis, quod se offerat, definitionem vel descriptionem esse faciendam, ut quale sit ex natura sua et per omnes ac singulas ejus partes spectatum, clare intelligas, et quodnam sit proprium ejus nomen, quae item nomina eorum, e quibus conflatum est et in quae resolvetur, tecum possis disserere.²

¹ A görög eredeti szöveg az alábbi kiadásból származik: D. *Imperatoris Marci Antonini commentariorum quos ipse sibi scripsit libri XII. Iterum recensuit Iohannes Stich. Lipsiae, Teubneri*, 1903.

² A latin fordítást az alábbi kiadásból idézzük: Marci Antonini *Imperatoris commentariorum quos ipse sibi scripsit*. Emendavit: Fred. Dübner. Parisiis, Editore Ambrosio Firmin Didot, 1840. Érdekes lehet ebből a szempontból megvizsgálni még a görög szöveg angol nyelvű fordítását: „Make for thyself a definition or description of the thing which is presented to thee, so as to see distinctly what kind of a thing it is in its substance, in its nudity, in its complete entirety, and tell thyself its proper name, and the names of the things of which it has been compounded, and into which it will be resolved”. Vö. *Meditations* 3, 11 (fordította George Long). The Harvard Classics (ed. by Charles W. Eliot). New York, P.F. Collier & Son, 1909–14. Hasonlóképp érdekes és gyümölcsöző lehet a kiváló klasszika-filológus, Huszti József fordítását is megvizsgálni *Elmélkedések* 3, 11: „... minden dolgot, ami eszedbe jut, határozz meg, és ird le pontosan, hogy világosan lásd, milyen az lényegében, a maga mezítelen valóságában, egészében, minden szempontból, hogy beszámolj magadnak róla, mi a neve, hogy hívják alkatrészeit, melyekből összeállt, melyekre majdan széthullik”. Már ezen a ponton jelezzük, hogy a továbbiakban minden magyar nyelvű hivatkozás a császári műre ezt a fordítást veszi alapul, és az egyes töredékek általa használt számozását követjük. A magyar cím vonatkozásában is az elsőrangú tudósra hagyatkozunk, hiszen az írás tényleges címe nem ismert. A vatikáni kézirat τὰ κατ’ ἑαυτὸν címmel, az editio princeps τὰ εἰς ἑαυτὸν címmel illetik. A különböző nyelveken megjelent fordítások címei is Huszti József felfogását erősítik meg (pl. latin: „De vita sua”, „De seipso et ad seipsum”; angol: „Meditations concerning

Joggal merülhet fel a kérdés, hogy milyen célból szerepelnek itt, *in limine operis* Marcus Aurelius gondolatai. A kérdéskör háttérében az áll, hogy a jelen munka célja a *rerum natura* kifejezés egyfajta fogalmi körülhatárolása. Ahhoz, hogy ez a fogalmi körülhatárolás megtörténhessen, a *rerum natura* kifejezést, annak alkalmazási eseteit, a kifejezést alkotó egyes elemek jelentéseit kell, hogy gondolkodásunk középpontjába állítsuk. Vagyis egész tevékenységünk gyújtópontjában a gondolkodás mint folyamat fog állni. Márpedig a gondolkodásunk az érzékeléssel kezdődik, amely érzékelés során egy, a külvilágban létező entitásról elménk alkot egy képet; ez a φαντασία³, amely kettős funkcióval bír: egyfelől helyettesíti elménkben az adott külvilági létezőt, másfelől saját magát azonosítja is ezzel a külvilágban meglévő dologgal. Az így kialakult kép egy belső diskurzust generál – lényegében ez az arról való gondolkodás (διάνοια)⁴, hogy mi keletkezett az egyénben a φαντασία nyomán, valamint hogy mi hozta létre ezt a képet az egyénben. Az ember tehát – az állatokkal egyébként közös – érzékelési folyamatban (αἴσθησις) megfogalmazza a külvilágban létező tárgynak a természetét, minőségét és értékét.⁵ Vagyis az említett belső diskurzus lényege az alapul szolgáló tárgynak elménkben való leképezése, ábrázolása, még hozzá – ahogy a fentebb idézett szövegből is kitűnik – a maga meztelen valóságában, egyszerűségében (γυμνόν), mivel csak ez vezethet el az objektív, adekvát leképezéshez. Ennek jelentősége abban áll, hogy csak egy ilyen objektív leképezés által válik lehetővé pusztán a valóság figyelembevételé, hiszen ezzel a módszerrel minden egyéb, a valóságra rakódó tényezőt kizárunk.⁶ Logikus kérdés lehet, hogy milyen tényezők rakódhatnak a valóságra? Elsősorban értékítéletek lehetnek ilyenek, amelyeket vagy valamely társadalmi előítélet, vagy a vágy szül.⁷ Amennyiben pontos, tudományos

himself”; „Meditations, Thoughts”; „To himself”; francia: „Pensées”; „À moi même”; német: „Betrachtungen über sich selbst”; „Selbstbetrachtungen”; „Wege zu sich selbst”). Vö. részletesen Hadot (1992) i. m. 38–39.

³ Vö. LIDDELL–SCOTT (1940) i. m. s. v. φαντασία.; PETERS (1967) i. m. 126 (s. v. noésis).

⁴ Vö. LIDDELL–SCOTT (1940) i. m. s. v. διάνοια.

⁵ Vö. LIDDELL–SCOTT (1940) i. m. s. v. αἴσθησις.; PETERS (1967) i. m. 8 skk. (s. v. aisthesis), és 86 (s. v. holon). Ld. részletesen HADOT (1992) i. m. 119–120.; WALDSTEIN (1972) i. m. 250.; WALDSTEIN (2001) i. m. 33–41.

⁶ HADOT (1992) i. m. 123.

⁷ Vö. HADOT (1992) i. m. 123: „[...] séparant des jugements de valeur que les hommes, par habitude, sous l’influence des préjugés sociaux, ou par passion, se croient obligés d’y ajouter”. Hasonló gondolattal Cicerónál is találkozhatunk (Cic. de Sen. 42: „Impedit enim consilium voluptas, rationi inimica est, mentis, ut ita dicam, praestringit oculos, nec habet ullum cum virtute commercium”). Ehhez ld. EL BEHEIRI (2001) i. m. 60–61.

igényű ábrázolásra törekszünk, akkor a definíciók ilyenén lecsupaszítása⁸ annál is inkább elengedhetetlen, mivel így bármiféle szubjektivitásnak eleve elejét vehetjük, elkerülve ezáltal a hagyományos értékek helytelen megítélését.⁹ Úgy kell szemlélnünk minden dolgot, hogy meglássuk „silányságukat”, a „ragyogó köntöst, melyben büszkélkednek”, így megfoszthatjuk a dolgokat a hozzájuk tapadó vagy tapadható hamis nézetektől és értékelésektől.¹⁰ Amikor a császár az emberre vonatkoztatja ezt a módszert, annak célja, hogy saját személyes létünk értékének kicsinységét hangsúlyozza.¹¹ Különösen érdekes lehet ebben a vonatkozásban a halál mikénti megközelítése, amelyet – a fogalom lecsupaszítása nyomán (2, 12) – akként fog fel, mint az őselemek bomlását (2, 17). Meglehet, hogy mindez számunkra visszataszító, ugyanakkor, ha így van, az csupán annak bizonyítéka, hogy valamilyen előítélet csapdájába estünk, ebből következően a vizsgált jelenségeket képtelenek vagyunk elhelyezni a mindent felölelő közös természetben. Ha mégis képesek vagyunk a jelenségeket, dolgokat elhelyezni a közös természetben, akkor ez azt jelenti, hogy tisztában vagyunk azzal, hogy ugyanabból a forrásból erednek, mint mi magunk és ugyanannak a világnak a részei, mint mi magunk.¹² Ezen a ponton érhető tetten a császár nézetrendszerében a sztoikus gondolkodás magja: létezik egy magasabb értelem, amely az anyagot¹³ kormányozza, és amely értelem áthatja a mindenség anyagát

⁸ Ld. még *Elmélkedések* 6, 13.

⁹ HADOT (1992) i. m. 123., valamint 181. Vö. az *Elmélkedések* ama gondolatát, amely az élet dolgait pontosan és természettudományi alapon megfigyelő értelmet helyezi a középpontba (10, 31).

¹⁰ *Elmélkedések* 6, 13. Ld. HADOT (1992) i. m. 181–182.

¹¹ Vö. pl. *Elmélkedések* 2, 2; 2, 17; 3, 10. Ld. részletesen HADOT (1992) i. m. 182.

¹² Ld. *Elmélkedések* 9, 1; vö. HADOT (1992) i. m. 184., továbbá 187.

¹³ Vö. *Elmélkedések* 6, 1: „A világananyag engedelmesen simulékony. Irányító értelmének semmi belső oka nincs rá, hogy rosszat tegyen. Mivel nincs benne semmi ártó szándék, nem is tesz semmi rosszat, nem is árt semminek”. Megjegyzendő, hogy az eredeti görög szöveg szerint az első mondat így szól: „Ἡ τῶν ὄλων οὐσία εὐπειθής καὶ εὐτρεπής [...]”. Azzal együtt, hogy a fordítás jól adja vissza a jelentést, szükséges kiemelni, hogy az οὐσία ‘anyag’, illetve ‘világananyag’ értelemben való használata meglehetősen szűkítő értelemben szerepel itt, mivel a szó elsődleges értelme a latin *substantia* jelentésével esik egybe, ami éppen valaminek a lényegét van hivatva kifejezni. Ehhez ld. még LIDDELL–SCOTT (1940) i. m. s. v. οὐσία; *Oxford Latin Dictionary* s. v. ‘substantia’, azzal együtt, hogy a szónak kétségtelenül materiális értelme is van; ehhez ld. még SCHERMAIER (1992) i. m. 104.; BRETONE (2001) i. m. 72–73. A fordítás egyéb vonatkozásokban való helyességének és értő voltának alátámasztásához ld. LIDDELL–SCOTT (1940) i. m. s. vv. εὐπειθής és εὐτρεπής.

is¹⁴, és a szubsztancia segítségével létezőket alkot.¹⁵ Ez a teremtésre, alkotásra irányuló erő pedig, amelyet tiszteletben kell tartani, minden természetes létezőben megvan.¹⁶ Kérdés lehet most már, hogy az eddig kifejtetteknek mi az értelme? Milyen jelentősége van mindennek? Valamely dolog pontos értékének felismerése nagyon is fontos, ha nem elsődleges feladat, mivel ez a felismerés is részét képezi az ítéletalkotásnak. Nem pusztán arról van tehát szó, hogy az egyes dolgokat a maguk valóságában, pőrén kell szemlélni, hanem szükséges az is, hogy – éppen az előbb mondottak által – a mindenségben elfoglalt helyüket is meghatározzuk.¹⁷ Ekként válik lehetővé az egyes ember számára, hogy azt mondhassa: minden egyes dolgot akként veszek szemügyre, ahogy azok vannak, és értéküknek megfelelően (κατ’ ἀξίαν) élek velük.¹⁸

Ezen a ponton azonban rögvest sietve rá kell mutatni arra a tényre, hogy amikor elhangzik egy olyan állítás, hogy a római jogászok munkáiban mutatkoznak jelei a fentebb felvázolt filozófia megközelítés gyakorlati alkalmazásának, akkor távolról sem állítjuk azt, hogy a ezek a római jogászok a görög filozófia „titkosügynökei” lettek volna. Tevékenységük nem azt a célt szolgálta, hogy Róma mindennapjait titkon ekként befolyásolják, és mozgassák az általuk meg-

¹⁴ *Elmélkedések* 5, 32: „Milyen a finom, kiművelt lélek? Ismeri a kezdetet és a véget, a mindenség anyagát átható értelmet...” – ebben a szövegben az ’anyagát’ a görög eredeti szerint ismét οὐσίας, vagyis az előző jegyzetben mondottakra reflektálva megállapítható, hogy ebben a vonatkozásban a fordító egyedi értelmezéséről van szó!

¹⁵ Ld. *Elmélkedések* 7, 23: „A mindenség természete a mindenség anyagából, akár viaszból, íme lovat formált...” Vö. HADOT (1992) i. m. 183. Ez tehát egy arról szóló állítás, hogy a mindenséget irányító értelem kormányzása jó. Hasonló állítással kezdi Arisztotelész is a Nikomakhoszi Etikát. Vö. Nic. Eth. 1094a: Minden mesterség (τέχνη) és minden vizsgálódás (μέθοδος), de éppúgy minden cselekvés (πρᾶξις) és elhatározás (προαίρεσις) is, nyilván valami jóra (ἄγαθού) irányul; tehát helyes az a megállapítás, hogy „jó (καλῶς) az, amire minden irányul”. (Szabó Miklós fordítása, Budapest, Európa Kiadó, 1997.)

¹⁶ Ld. *Elmélkedések* 6, 40: „Minden gép, szerszám, edény, ha rendeltetésének eleget tesz, jó, még ha készítője nincs is jelen. A természet átfogta alkotásokban azonban bennük is marad az őket létrehozó erő. Tehát annál inkább tisztelned kell a természetet, abban a meggyőződésben, hogy ha következetesen akarata szerint élsz, minden szándékod szerint igazodik. Éppen így a mindenségben is minden a világertelem szándéka szerint történik.” Vö. részletesen HADOT (1992) i. m. 183. Ugyanezt állítja Pizzorni is a sztoikusok jogfelfogása kapcsán: minden jog alapja a természet mint mindenek közös anyja; csak ebben és ez által létezhet az értelem mint immanens és egyetemes törvény – ez mint abszolút princípium kelti életre a mindenséget, és ez az emberi lélek esszenciája is. Következésképpen a természet szerint élni annyit tesz, mint erényesen élni. Vö. PIZZORNI (2000) i. m. 80–81. Lényegében hasonlóan LONG (1986) i. m. 144., illetőleg 151.

¹⁷ Ld. *Elmélkedések* 3, 11: „Mert semmi nem teszi nemesebbé a lelket, mint ha valaki az élet jelenségeit módszeresen és tárgyilagosan tudja vizsgálni, és mindig úgy tudja szemügyre venni őket, hogy világosan látja: a dolgok melyik rendjéhez tartoznak, mire használhatók, mi az értékük az összesség, mi az egyes ember szempontjából...” Vö. HADOT (1992) i. m. 231.

¹⁸ Ld. *Elmélkedések* 8, 29. Vö. HADOT (1992) i. m. 231.; LIDDELL–SCOTT (1940) i. m. s. v. ἀξία.

felelőnek vélt irányba. Egy ilyesfajta „titkos filozófia összeesküvést” keresni, vagy akár csak feltételezni is teljes képtelenség lenne. Azt azonban kétségkívül el kell ismerni, hogy a köznapi gondolkodás és a filozófia nem állnak mérhetetlenül távol egymástól, ekként a szigorú elhatárolásukra tett bármiféle kísérlet szükségképpen kudarcra van ítélve. Az ókori Rómában a filozófia meghatározó elemét képezte a köznapi gondolkodásnak: amint arra HADOT is bölcsen rámutat, ezt egyfajta életszemléletnek, vagy akár mondhatni életmódnak is tekintették.¹⁹ Az Ulpianus nevéhez köthető *vera philosophia*²⁰ csupán egyetlen – ám kétségkívül eklatáns – példája egy igen tág filozófiai spektrumnak. Vitán felül ennek egyik jelentős szegmense éppen a sztoikus filozófia volt, amelynek kiváló ismerőjeként tartották számon többek között Marcus Aurelius császárt.²¹ Következésképpen, amikor a *rerum natura* fogalmával foglalkozunk az első megválaszolendő kérdés – összhangban a császári gondolatmenettel – éppen az lesz, hogy milyen ez a fogalom önmagában, a maga valós megjelenésében, működésében? Mi a szerepe és a helye a természetben, a minket körülvevő világban?²²

A fentebb mondottakat alapul véve, az olvasó előtt fekvő munka vezérelve – ismét csak a császári intelmet megfogadva – az egyszerűség és a módszeresség: az elsődleges cél a *rerum natura* kifejezés jelentésének feltárása a primer források közül a klasszikus jogászok munkáiban, azon belül is elsősorban a Digest szövegeire hagyatkozva. Nem lehet azonban figyelmen kívül hagyni az olyan egyéb klasszikus munkákat, mint Gaius Institúciói, Paulus „*Sententiái*”, vagy éppen Ulpianus „*Epitomae*” című munkája. A gaiusi Institúciókhoz kapcsolódóan elengedhetetlen Iustinianus császár azonos címet viselő tankönyvének ebben a vonatkozásban történő áttekintése is. Ami a Digestában fellelhető forrásokat illeti, már csak a munka terjedelméből adódóan is kézenfekvő, hogy a *rerum naturára* hivatkozó források száma ebben a gyűjteményben lesz a legnagyobb, ekként a vizsgálódás gerincét éppen az innét származó textusok adják. Ebben a tekintetben már előzetesen hangsúlyozni kell, hogy a Digesta szövegeit vizsgálva komoly jelentőséggel esik latba a források kazuisztikus

¹⁹ HADOT (1992) i. m. 35.

²⁰ Vö. Ulp. D. 1, 1, 1, 1 (1 inst.). A másodlagos irodalomban ehhez még feltétlenül utalni kell az alábbi szerzők gondolatmenetére: PIZZORNI (2000) i. m. 138–139.; FRIVALDSZKY (2007) i. m. 11.

²¹ Vö. HADOT (1992) i. m. 35. Ugyan tematikusan nem egyezőként, mégis egyező értelemben ld. még RÜFNER (2000) i. m. 29–30; általános jelleggel ehhez a kérdéshez ld. WIEACKER (1953) i. m. 93–126.

²² *Elmélkedések* 8, 11: „Mi ez, mi előttem van, önmagában véve, sajátos alkatát tekintve? Mi a lényege, mi az anyaga? Mi a formáló oka? Mi a feladata a világrendben? Meddig tart?”

jellege, vagyis elengedhetetlen az alapul fekvő eset szereplőinek, körülményeinek, releváns tényeinek és a jogászi döntésnek a szegmentálása, hiszen csak ekként érhető meg az a kontextus, amelyben a *rerum natura* kifejezés használatára sor került. Márpedig nem pusztán a nyelvi kontextus jöhet itt figyelembe, mi több: társadalmi, gazdasági, történeti és jogi aspektusai egyaránt vannak minden esetben. Makro- és mikroszinten is lehet vizsgálni egy adott problémát, amellyel a panaszos a jogászhoz fordult. Ezen a ponton kell arra utalni, hogy a szövegek kritikai megközelítése mindig roppant csábító, és tudományos szempontból is kétségtelenül érdekes eredményeket hozna, ám ez a megközelítés éppen, hogy a lehető legtávolabb állna a vizsgálódás közvetlen céljától. A szöveget – ha mégoly vitatható módon is – eszköznek tekintjük: az információ kinyerésének eszközeként szolgál jelen vizsgálódásunk körében, amely az egyéb forrásokból nyerhető háttérismeretekkel együtt az információk teljesen újszerű ötvözetét fogják előállítani. Ebből kiindulva érdemes rögzíteni, hogy a vizsgált szövegek esetében az ellenkező bizonyításáig vélelmezzük, hogy azok mentesek az interpolációtól – mint amely törekvés egyébként nem példa nélkül való a szekunder irodalomban.²³ Meglehet, hogy a megfogalmazott állítás meglehetősen sommásnak hat, mégis gyakran tapasztalható, hogy az elképesztő kritikai apparátust, hihetetlen szellemi energiákat megmozgató szövegkritikai vizsgálódások konkrét, az adott kutatást érdemben előrevivő eredménye eléggé vékonyka – *parturient montes, nascetur ridiculus mus*, juthat eszünkbe Horatius megjegyzése.²⁴

Az elsődleges források feldolgozása mellett a mértékadó másodlagos irodalom beható tanulmányozása éppúgy szükséges, mivel ennek révén válik lehetségessé a klasszikus források mind jobb megértése. Ezen túlmenően nem elhanyagolható szempont az sem, hogy a másodlagos irodalomban többször, több alkalommal keletkeztek olyan nézetek, viták, szembenállások, amelyek táptalajként szolgálhatnak bizonyos kifejezések jelentéstörténetében tapasztalható változások bemutatásának – ezek között kiemelt helyet foglal el a kutatás

²³ Az interpolációkritika bemutatása és értékelése szempontjából alapvető jelentőségűek Kaser és Wieacker munkái. Ld. KASER (1972a) i. m. 80. skk., valamint 94. skk.; WIEACKER (1974) i. m. 1–40. A kérdéshez ld. még áttekintő jelleggel a szövegkritikai nézetekről SCHILLER (1978) i. m. 62–72., különösen pedig 67–70.; a iustinianusi kodifikációról KASER (1971) II. i. m. 32–40., különösen pedig az interpolációról 35–36. Az interpolációs kutatómódszerről ld. pl. részletesebben KUNKEL–SCHERMAIER (2005) i. m. 218–221.; FÖLDI–HAMZA (2016) i. m. 138–139.; BESSNYÓ (2010) i. m. 109–111.; STEIN (1999) i. m. 170. Emellett az egyes résztémák kutatása során többen is utalnak az interpolációkritikai nézet bírálatára, így különösen WALDSTEIN (1976) i. m. 93.; FÖLDI (1997) i. m. 28.; KNÜTEL (1998) i. m. 33. skk.; SIKLÓSI (2009) i. m. 7–8., további irodalommal.

²⁴ Hor. Ars poet. 139.

tárgyát képező *rerum natura* kifejezés is. Sietve hozzá kell tenni ugyanakkor, hogy a másodlagos irodalom feldolgozása nem válhat öncéllá, önmagában való tevékenységgé. A modern szerzők munkáira történő hivatkozások mindenkor a klasszikus források megértését kell, hogy szolgálják, ekként a primer források elemzése mindenkor elsőbbséget élvez, amikor annak tárgyában kell döntést hozni, hogy egy további, a másodlagos irodalom körébe tartozó munkát dolgozzunk-e fel, vagy ehelyett inkább további, kapcsolódó primer szövegeket elemezzünk-e. Mindezt azonban igyekszünk kellő arányérzékkel kezelni: kétségtelen, hogy egy komoly jelentőséggel bíró probléma, dogmatikai vita, nagy horderejű nézetkülönbség esetében a másodlagos irodalom kellő sorjázása sem maradhat el, még akkor sem, ha a római jog a klasszikus jogászok, különösen pedig a remekjogászok évezredes munkáiból ismerhető meg a legjobban.

A *RERUM NATURA* KIFEJEZÉS ALKOTÓELEMEIRŐL

1. Megjegyzések a *res terminus* használatához

Ha a *rerum natura* kifejezést először csak nyelvi-formai szempontból vizsgáljuk, rögtön nyilvánvaló a kifejezés két alkotóeleme: egyrészt a *res* főnév többesszámú *genitivusa*, másfelől pedig a *natura* alanyesete alkotja ezt a fordulatot. Némelykor előfordul, hogy a jogászok *natura rei*-t emlegetnek; ebben az esetben a *res* szó *singularis genitivus* alakja fordul elő.²⁵ A jogi forrásokban való előfordulását szemlélve észrevehetjük, hogy legtöbbször bizonyos, az adott esetben releváns tényezők létezése, avagy nemlétezése kapcsán éppen a döntéshozatal körében játszik döntő szerepet ez a fogalom, ekként mindenképpen érdemes a részletesebb vizsgálatra. Bár első tekintetre meglehetősen didaktikus megközelítésnek tűnik a kifejezés-elemek önálló vizsgálata, mégis megkockáztatható, hogy csak ezek külön-külön történő vizsgálata hozhat olyan eredményeket, amelyek lényegileg járulnak hozzá a *rerum natura*, tehát a „dolgok természete” fogalmának vagy alapelvének értelmezéséhez. Már ebből a megközelítésből is látszik, hogy nem könnyen ragadható meg a *rerum natura* mibenléte: a források elsődleges áttekintése nyomán adódik egy olyan sejtés, hogy itt egyfajta „hüvelykujj-szabályról” van szó. Mindehhez még hozzávehetjük, hogy a korabeli jogászok a *res* kifejezést meglehetősen tág értelemben használták, hiszen a *rerum natura*

²⁵ Ebben a tekintetben már most utalni kell rá, hogy a *rerum natura*, illetve a *natura rei* meglátásunk szerint fogalmilag nem sokban térnek el egymástól. Igaz ugyan, hogy a *rerum natura* többesszámú fordulatnak van egy általános, mondhatni mindenre kiterjedő, mindent felölelő szándékozó jellege, ehhez képest a *natura rei* kifejezés pedig csak valamely egyedi dolog természetére vonatkozik. Nyilvánvaló azonban, hogy az egyetlen, egyedi dolog a dolgok általában felfogott körének is része, nem állítható tehát, hogy két teljességgel különböző megközelítésről lenne szó akkor, amikor a klasszikusoknál egyfelől a *rerum natura*, másfelől pedig a *natura rei* előfordul. Mi több, van olyan eset is – mint azt majd konkrétan is látni fogjuk –, ahol például egyenesen *natura loci* formájában jelenik meg ez a kifejezés. A *res* szó univerzális, mármár névmási jellegű és tartalmú jelentéséből adódóan a fentebb említett kifejezések egy csoportban való vizsgálata egyáltalán nem zárják ki egymást.

fogalmát felvonultató forráshelyek között nem egy alkalommal találkozhatunk olyannal, amely a „dolog természetére” hivatkozik ugyan, ám a „dolog” az adott esetben nem is testi létező. Értelemszerűen adódik ezen a ponton a jogos törekvés a *res incorporalis* kategóriájának mélyebb megértésére – és érzésünk szerint ez a törekvés eredményében a *res* mint a dologra használt (egyik) római (jogi) kifejezés jobb megismerését is szolgálja.

A jogi értelemben vett „dolog” fogalmának jobb megértésére pedig annál is inkább szükség van, mivel ha a jelenleg hatályos Polgári Törvénykönyvet, a 2013. évi V. törvényt vizsgáljuk, azt olvashatjuk az ötödik könyv 14. § (1) bekezdésében, hogy „[a] birtokba vehető testi tárgy tulajdonjog tárgya lehet”. A korábbi Ptk-ban, az 1959. évi IV. törvény 94. § (1) bekezdésében pedig az szerepelt, hogy „[m]inden birtokba vehető dolog tulajdonjog tárgya lehet”. Ebből a két szabályozásból az tűnik ki, hogy amíg a régi Ptk. a „dolog” fogalmának jogászai meghatározása helyett feltehetően inkább a szó köznapi értelmét vette alapul, addig az új törvény tartalmaz egy meghatározást a „dolog” fogalmára nézve – ez pedig eredendően a BGB hagyományait követő, alapvetően pandektista megközelítést tükröz. Ezen a ponton viszont utalni kell arra, hogy a „dolog” jogi értelemben való megközelítésének lényegében két iránya ismeretes. Az egyik az ABGB-ben rögzített szemlélet, amely szerint minden, amin a személytől különböző, és az emberek javát szolgálja, jogi értelemben dolognak tekintendő.²⁶ Itt az osztrák törvény a *Sache* kifejezést használja, amely ténylegesen a jogi értelemben vett dolog megjelölésére szolgál. Érdekes, hogy van olyan szerző, aki akként vélekedik, hogy az osztrák megközelítés túlzóan tág, ezáltal mintegy kiüresíti a „dolog” fogalmát.²⁷ A korábban már említett német BGB az osztrák felfogáshoz képest egy jóval szűkebb fogalmi megközelítést ad, amikor kimondja, hogy a törvény értelmében dolgok csak testi tárgyak lehetnek.²⁸ Nem esett szó eddig a latin hagyományú országok: Franciaország, Spanyolország és Olaszország polgári jogi kódexeiről, amelyek viszont nem illeszkednek az eddig vázolt osztrák – német dichotómiába. Fentebb ugyanis a „dolog” fogalmának

²⁶ ABGB § 285: *Alles, was von der Person unterschieden ist, und zum Gebrauche der Menschen dient, wird im rechtlichen Sinne eine Sache genannt.* A szöveg jelentéséhez és jelentőségéhez kapcsolódóan ld. a továbbiakat, különös tekintettel a *Sache* és *Ding* fogalmainak megkülönböztetésére.

²⁷ A magyar irodalomban ezzel kapcsolatosan ld. főként KOLOSVÁRY (1942) i. m. 6., aki rámutat arra, hogy az európai magánjogi kódexek között az osztrák használja a leginkább tág dologfogalmat, amelyet maga Kolosváry egyáltalán nem tart szerencsésnek, minthogy a „dolog” kifejezés köznyelvi jelentése és jogi értelemben vett használata eltérnek egymástól, ekként úgy ítéli meg, hogy a „dolog” fogalmának ennyire tág megközelítése minden alapot nélkülöz.

²⁸ BGB § 90: *Sachen im Sinne des Gesetzes sind nur körperliche Gegenstände.*

kétféle törvényi megközelítéséről volt szó, az előbb felsorolt országok polgári jogi kódexei azonban a jószágok, javak (*biens, beni, bienes*) fogalmát használják, tehát egyfajta gazdasági szemléletű megközelítést adják a vagyoni jog eme sarokkövének,²⁹ egyszerűsre elejét véve annak a kényelmetlen feladatnak, hogy a „dolog” fogalmát definiálni kelljen.³⁰ Megjegyzendő, hogy ez a felfogás a rómaiaktól sem feltétlenül állt távol; elegendő ebben a vonatkozásban talán olyan fogalmakat felidézni, mint a *bona vacantia*, *bona materna*, vagy éppen a *peculium castrense* – jóllehet utóbbi nem mutatja a francia, olasz, spanyol kifejezésekkel való morfológiai rokonságot.

Egyértelműen kitűnik mind az osztrák ABGB, mind pedig a német BGB szövegezéséből, hogy a jogi értelemben vett „dolog” megjelölésére a *Sache* szót használja mindkét kódex. Ha egy következő lépésben közelebbről szemléljük a két törvénykönyv ebben a vonatkozásban használt kifejezéseit, akkor azt tapasztalhatjuk, hogy az ABGB második része a „*Von dem Sachenrechte*” címet viseli, ezen belül az első fejezet a „dolgok” (*Sachen*) osztályozásával foglalkozik. Az ezt követő fejezet élén azonban a „*Von den dinglichen Rechten*” cím áll, amely elsőként a birtokra vonatkozó szabályokat tartalmazza, majd a tulajdonjog részletes szabályait találjuk itt. Ezt követően szabályozza az ABGB a kisajátítás (*Zueignung*), növedék (*Zuwachs*), valamint átadás (*Übergabe*) útján történő tulajdonszerzés kérdéseit. Ezt követik a zálogjogra, szolgalmakra és az öröklésre vonatkozó részletes szabályok, majd végül a közös tulajdon és az egyéb dologi jogosultságok szabályozása zárja ezt a részt.³¹ A *Sachen* és

²⁹ Vö. LÁBÁDY (1997) i. m. 288.

³⁰ Vö. Code civil art. 516 skk; Codice civile art. 810. A spanyol Código civil kezdetben ugyanezt a logikát követi, a továbbiakban azonban egy ponton használni kezdi a „dolog” (*cosa*) szót is, amelyet azonban az ingó és ingatlan csoportjainak megkülönböztetése körében használ. (Vö. art. 333: *Todas las cosas que son o pueden ser objeto de apropiación se consideran como bienes muebles o inmuebles*).

³¹ Lényegében hasonló megközelítéssel a BGB-ben is találkozhatunk, hiszen az általános rész második fejezete a „*Sachen und Tiere*” címet viseli, valamint a harmadik könyv címe is „*Sachenrecht*”; ugyanakkor éppen eme könyvben több helyen fordul elő valamilyen formában a „*dingliches Recht*” kifejezés, még akkor is, ha elvontan és önmagában ezt a fogalmat a BGB nem használja. Az előbbiekre jó példaként szolgálhatnak az alábbi szakaszok: § 1094 Gesetzlicher Inhalt des dinglichen Vorkaufsrechts; § 1103 Subjektiv-dingliches und subjektiv-persönliches Vorkaufsrecht; § 1110 Subjektiv-dingliche Reallast. *Sachenrecht* és *dingliches Recht* kettőssége körében az előbbi kifejezés mindazon normák összefoglaló elnevezéseként szolgál, amelyeknek tárgya valamely dologra vonatkozó jogosultság, ebből következően ezek a normák egy személy és valamely testi tárgy közötti kapcsolatot szabályozzák. Vö. BREHM–BERGER (2006) i. m. 1.; WIELING (2006) i. m. 4. Ehhez képest a *dingliches Recht* kifejezés – jóllehet szintén egy dologra vonatkozó közvetlen jogosultságot jelenít meg. Vö. BREHM–BERGER (2006) i. m. 6. Ezen a ponton figyelembe jöhet a kötelmi és dologi jogi jogosultság szembeállítására, méghozzá akként, ahogy a *ius commune* különbséget tett *ius in*

dinglichen Rechten elnevezésekből kiindulva felvethető, hogy vajon a német terminológia kettősséget mutat-e a „dolog” fogalma kapcsán: a *Ding* és a *Sache* párhuzamosan jelennek meg a törvényben, a hozzájuk tapadó eltérő megközelítési módok utalnak valamelyest a két fogalom közötti különbség fennállásának a lehetőségére, amelynek gyökereit a Pandektisztikában kell keresni. Ami most már a *Ding* és a *Sache* fogalmainak hasonlóságait és különbözőségeit illeti, elsőként fel kell hívni a figyelmet Wolf és Kant³² szerepére. Mindemellett azonban azt is szükséges hangsúlyozni, hogy a *Ding* kifejezés *terminus technicus*, amelyet maga Kant is használ – igaz, nem jogi kifejezésként: nála ez a fordulat a *Ding an sich* kategóriájában jelenik meg.³³

Kant az „Erkölcök metafizikája” című munkájában a *Sache* és a *Ding* kategóriái közé lényegében egyenlőségjelet tesz.³⁴ Ennek következtében a *Sache* szó vehető jogi értelemben, jóllehet ez a megközelítés leginkább a középkorra volt jellemző, amikor a dolgokat akként tekintették, mint olyan entitások, amelyek jogosultságok tárgyai lehettek, amíg a személyek ugyaneme jogosultságok alanyaiként jelentek meg. Ez a gondolati séma jól tükröződik például az osztrák polgári törvénykönyv (ABGB) korábban már idézett 285. §-ában, amennyiben a törvény szerint dolgoknak (*Dinge*) jogi értelemben azok a tárgyak tekinthetők (*werden im rechtlichen Sinne Sachen genannt*), amelyek a személyektől különbözőek és arra szántak, hogy az embernek tessenek.³⁵ A törvény szövegét kidolgozó bizottság arra az álláspontra helyezkedett, hogy a *Sache* és a *Ding* egymással azonos kategóriának minősülnek, ekként teljességgel szükségtelen megkettőzni a szövegben használt kifejezéseket, így az egyszerűség jegyében csupán a *Sache* kifejezés használata mellett döntöttek.³⁶

re és *ius ad rem* között. Ennek római jogi gyökere a két alapvető *actio*-fajtaban érhető tetten: *actiones in rem* és *in personam*. Ehhez ld. WIELING (2006) i. m. 11–12.; FÖLDI–HAMZA (2016) i. m. 175–176., valamint 275., azzal a megjegyzéssel, hogy a rómaiakat ebben a körben nem a szisztematizálás iránti igény vezette; ők lényegében annyit láttak eme párosítás mögött, hogy az egyik fajta keresettel dolgot, míg a másikkal személyt üldözhet a felperes. A kérdéshez ld. még különösen MARTON (1943) i. m. 139.; KASER (1971) I. i. m. 224–225., irodalommal; BESSENYŐ (2010) i. m. 277–278.; FÖLDI (1998) i. m. 551–552.

³² Ehhez ld. még a hazai irodalomból BESSENYŐ (2010) i. m. 277.

³³ Kant munkásságának a dolog jogi értelemben vett fogalmára gyakorolt hatásának kérdéséhez vö. KANT (1797) i. m. 79.

³⁴ Vö. KANT (1797) i. m. XXIII. Einleitung IV.: „Sache ist ein Ding, was keiner Zurechnung fähig ist. Ein jedes Object der freien Willkür, welches selbst der Freiheit ermangelt, heißt daher Sache (res corporalis).”

³⁵ Vö. OFNER (1889) i. m. XXX.

³⁶ „[...] weil die Wörter 'Dinge' und 'Sachen' gleichlautend seien, man kürzer sagen könnte: 'Alles was von der Person unterschieden ist, und zu der Menschen Gebrauche dient, wird im rechtlichen Sinne eine Sache genannt'.” Vö. OFNER (1889) i. m. 214.

Minderre azt megelőzően került sor, hogy a magánjogtudományban a „dolog” fogalma kapcsán elfogadottá vált volna az a megszorítás, amely szerint a dolog csak testi tárgy lehet.³⁷ Ezen a ponton válik szükségessé annak kiemelése, hogy a fenti, a *Sache* és a *Ding* kategóriái közé egyenlőségjelet tevő felfogás számos szerző munkájában jelenik meg – véleményünk szerint egyértelműen Kant hatásának köszönhetően. A modern jogi gondolkodás szempontjából döntő jelentőségű egyik gondolkodó, Georg Friedrich Puchta, akinek nevéhez sok egyéb más mellett a fogalmi jogtudomány (*Begriffsjurisprudenz*) és a fogalmi piramis (*Begriffspyramide*) megteremtése kötődik, a „dolog” jogi értelemben fogalmával kapcsolatosan két szempontot tart elvi jelentőségűnek. Egyfelől azt hangsúlyozza, hogy ennek egyik elengedhetetlen eleme a testi megjelenés (*Körperlichkeit*), a másik pedig az emberi uralomnak való feltétlen alávetettség (*unbedingte Hingabe unter die menschliche Herrschaft*).³⁸ Az előbbi körében mutat rá arra, hogy a rómaiak által használt *res* kifejezés *Ding* mint *Gegenstand* értelemben, tehát elsősorban testi-fizikai létezőként jelenik meg a forrásokban.³⁹ Különösen érdekes ugyanakkor, hogy Puchta eme, a testi mivoltot előtérbe helyező állítását éppen a *res corporalis* és *incorporalis* kategóriárájával hozza közvetlen összefüggésbe. Cicero klasszikusnak számító különbségtételéből indul ki, amely szerint léteznek egyfelől *res quae sunt*, másfelől pedig *res quae intelliguntur*, ahol az előbbi a fizikai értelemben vett dolgokat, az utóbbi pedig a fogalmakat jelenti.⁴⁰ Más munkájában is akként foglal állást, hogy a jogi értelemben vett dolog egy olyan testi tárgy (*körperlicher Gegenstand*), amely a személytől külsőleg különbözik, azonban a személy akarátának teljességgel alávetett, tehát lényegileg a *res* testi jellegét hangsúlyozza.⁴¹ Kiemeli ugyanakkor, hogy eme dologfogalom kiterjesztése mutatkozik meg a *res corporalis* és

³⁷ Ehhez ld. még SAVIGNY (1840a) i. m. 338.: „Die unfreye Natur kann von uns beherrscht werden nicht als Ganzes, sondern nur in bestimmter räumlicher Begränzung; ein so begränztes Stück derselben nennen wir Sache, und auf diese bezieht sich daher die erste Art möglicher Rechte: das Recht an einer Sache, welches in seiner reinsten und vollständigsten Gestalt Eigenthum heist.”

³⁸ Vö. PUCHTA (1862) i. m. 76–80.; PUCHTA (1866a) i. m. 436.

³⁹ PUCHTA (1862) i. m. 76–77.

⁴⁰ PUCHTA (1862) i. m. 76. 1. lj.; PUCHTA (1866a) i. m. 436–437. Ennek jelentőségét hangsúlyozza még TALAMANCA (1990) i. m. 383–384. Annyit ezen a ponton feltétlenül meg kell jegyezni Puchta meglátásával kapcsolatban, hogy a Cicero nyomán (Top. 5, 26) adott megkülönböztetés nem pontos: a *Vorlesungen* hivatkozott helyén Puchta *res*ről beszél, ugyanakkor a cicerói szöveg világosan fogalmaz: „*Definitionum autem duo genera prima: unum earum rerum quae sunt, alterum earum quae intelleguntur*”. Vagyis ehelyütt sehol sincsen szó *res*ről, hanem *defini*tókat említ az auctor.

⁴¹ Ld. PUCHTA (1866b) i. m. 50.

incorporalis kettősségében, amelynek kapcsán rögtön hangsúlyozza, hogy ez a felosztás távolról sem tekinthető a dolgok felosztásának; ez alapján a létezők úgy foghatók fel, mint egyfelől „*Sachen*”, másfelől „*Dinge und Gegenstände*”.⁴² Meglátásunk szerint az eddigiekből kitűnik, hogy a *Sache* főként a jogi értelemben vett dologfogalmat jelöli, ekként a *Ding* kategóriájához képest elvontabb. Ugyanakkor az utóbbi, a *Ding* és *Gegenstand* fogalmait egymás mellé állító elgondolás arra enged következtetni, hogy a *Ding* körében nem csupán a minket körülvevő világban megjelenő létezők értelmezhetők, hanem ez utóbbi fogalom absztrakt jelentéssel is bír, amely esetben viszont nem jogi absztrakcióról van szó.⁴³ Ennek legjobb bizonyítéka éppen a Puchta által használt fordulat, hiszen a dolgokról (*von den Sachen*) való értekezést ekként kezdi:

Puchta Cursus der Institutionen CCXXII.

*„Die Dinge der äußeren Natur sind dem Menschen gegeben, daß sie ihm dienen, daß er sie sich unterwerfe. Ein solcher Gegenstand, der auf der einen Seite ein körperlich selbständiges Dasein, eine von dem Menschen äußerlich unabhängige Existenz, auf der anderen Seite aber die Bestimmung hat, dem Menschen unterworfen zu sein, heißt Sache. So bildet der Begriff der Sache, des rein Gegenständlichen, den Gegensatz zu dem Begriff der Person, die zwar auch als Gegenstand eines rechtlichen Willens, aber doch nur so zu denken ist, daß damit immer noch eine Anerkennung ihrer Eigenschaft als Subject eines solchen verbunden bleibt.”*⁴⁴

Mindebből következik, hogy a *Ding* kategóriája jóval tágabb, mint azt maga Puchta a vizsgálódása körében meghatározza: az ő elemzésének középpontjában csak a külvilág dolgai, a természet külsődleges megnyilvánulásai állnak (*Dinge der äußeren Natur*). Ezek vonatkozásában lesz igaz egyfelől az embernek alávetettség, ebből adódóan pedig a személytől való megkülönböztethetőség, más-

⁴² Ld. PUCHTA (1866b) i. m. 51. Rámutat arra is, hogy a tulajdont leszámítva minden dolog feletti jog az *incorporalia* körébe tartozik, azzal az értelmezéssel, hogy bizonyos esetekben dolgok meghatározott összességét egyetlen dolognak kell tekinteni. Vö. PUCHTA (1866b) i. m. 51.

⁴³ Lényegében ilyen értelemben fogja fel a két fogalmat Windscheid is, amikor *Sache* vonatkozásában annak testi mivoltát hangsúlyozza („Unter Sachen werden hier verstanden die einzelnen Stücke der vernunftlosen Natur. Indem der Begriff der Sache in dieser Weise bestimmt wird, ist schon gesagt, daß zu demselben das Moment der realen Existenz, der Körperlichkeit, gehört”). Az unkörperliche *Sache* körében viszont azt emeli ki, hogy a jog pusztán elképzelt létezőket (bloß gedachte Dinge) emel a *Sache* körébe. Részletesen ld. WINDSCHEID (1873) i. m. 376.

⁴⁴ Vö. PUCHTA (1866a) i. m. 436.

felől pedig a testi mivolt (*von dem Menschen äußerlich unabhängige Existenz*). Mindez azonban nem zárja ki, mi több, meglátásunk szerint éppenséggel kifejezetten alátámasztja azt a tényt, hogy *Dinge* körében lehet olyan, ami nem csak *Ding der äußeren Natur*, és ekként egy *körperlich selbständiges Dasein*, ami azért lesz *Sache*, mert ekként nevezzük el.⁴⁵ *Dinge* körén belül tehát ez, a Puchta által bemutatott és vizsgált szegmentuma mindössze az egész egy szelete, ennek alapján ugyanakkor kell, hogy létezzen *Dinge* kategóriájának egy olyan része, amely nem testi valójában létezik a természetben, a külvilágban, azaz kell, hogy legyen egy absztrakt szintje a *Ding* fogalmának.

Ennek az absztrakt jelentésnek a megértésében jelenthet komoly segítséget a *Ding an sich* fogalma, amely markánsan Kantnál jelenik meg, méghozzá számos értelemben, amelyek között a kifejezés egészen köznapi jelentésárnyalata is szerepel.⁴⁶ Alapvető állítása, hogy a külvilágban létező tárgyak nem tartoznak a *Ding an sich* kategóriájába, mivel ezek a külvilági létezők nem függetlenek a megismerés kritériumaitól (*Bedingungen der Erkenntnis*). Ebből az következik, hogy valamely jelenlévő dolog (*gegenwärtige Sache*) megjelenése, képe (*Anschauung*) által nem válik megismerhetővé maga a dolog, tehát nem ismerhető meg az, amilyen ez a dolog magában, a maga valójában, minthogy a kép nem lesz része az emberi megismerési készségnek (*Vorstellungskraft*).⁴⁷ Következésképpen a *Ding an sich* kifejezés egy olyan létezőt jelöl, amely tárgytól (*Ding*) függetlenül létezik, ebből eredően, ha a tárgyat megfosztanánk tulajdonságaitól (*Eigenschaften*), akkor csupán a *Ding an sich* maradna.⁴⁸ Mindebből adódóan Kant fogalmai szerint a *Ding an sich* egy felismerhetetlen és leírhatatlan valóság, amely valamilyen módon a megfigyelt jelenségek alapjául szolgál: nincs arra mód, hogy az ember közvetlenül megismerje, felfogja azokat a dolgokat, amelyek a természetes világnak tényleges tárgyai.⁴⁹ Mindehhez kapcsolódóan érdemes még egy, Kanttól származó szöveget megvizsgálni.

⁴⁵ Ennek alátámasztására ld. a szövegben: „*die Bestimmung hat, dem Menschen unterworfen zu sein, heißt Sache*”.

⁴⁶ Ehhez ld. részletesen RATKE (1991) i. m. s. h. v.; PATT (1987) i. m. 9.

⁴⁷ Ld. KANT (1783) i. m. §9. Vö. KANT (1781) i. m. A 129: „Wären die Gegenstände, womit unsere Erkenntnis zu tun hat, Dinge an sich selbst, so würden wir von diesen gar keine Begriffe a prioir haben können.”

⁴⁸ Vö. APEL–LUDZ (1958) i. m. s. v. ‘Ding an sich’; *Oxford Companion* s. v. ‘thing-in-itself’.

⁴⁹ Vö. CAYGILL (1996) i. m. s. v. ‘thing-in-itself’. Ugyanígy, kritikusan RATZINGER (2003) i. m. 96–97.

Proleg. §13 Anm. II.

„Ich dagegen sage: es sind uns Dinge als außer uns befindliche Gegenstände unserer Sinne gegeben, allein von dem, was sie an sich selbst sein mögen, wissen wir nichts, sondern kennen nur ihre Erscheinungen, d. i. die Vorstellungen, die sie in uns wirken, indem sie unsere Sinne affizieren. Demnach gestehe ich allerdings, daß es außer uns Körper gebe, d. i. Dinge, die, obzwar nach dem, was sie an sich selbst sein mögen, uns gänzlich unbekannt, wir durch die Vorstellungen kennen, welche ihr Einfluß auf unsere Sinnlichkeit uns verschafft, und denen wir die Benennung eines Körpers geben, welches Wort also bloß die Erscheinung jenes uns unbekanntes, aber nichtsdestoweniger wirklichen Gegenstandes bedeutet. Kann man dieses wohl Idealismus nennen? Es ist ja gerade das Gegenteil davon.“⁵⁰

Mint az az 1783-ban megjelent „Prolegomena zu einer jeden künftigen Metaphysik, die als Wissenschaft wird auftreten können”, vagyis a „Prolegomena minden leendő metafizikához, amely tudományként léphet majd fel” címet viselő művében olvasható, Kant alapvetően abból indul ki, hogy a *Ding* kategóriáján belül vannak olyan (testi) tárgyak (*Gegenstände*), amelyek egyfelől tőlünk különbözőek, másfelől pedig az érzékeink révén vagyunk képesek felfogni ezeket. Ugyanakkor semmit sem tudhatunk meg magukról ezekről az entitásokról (*an sich selbst*), kizárólag megjelenési formáik (*Erscheinungen*) megismerésére szorítkozhatunk. Kant akként vélekedik, hogy ezek a megjelenési formák, vagy képzetek (*Vorstellungen*) hatással vannak az érzékeinkre. Ebből eredően léteznek olyan dolgok, amelyek számunkra teljesen ismeretlenek (*gänzlich unbekannt*) – ezekkel összefüggésben mindösszesen annyira vagyunk képesek, hogy ezek külvilági leképeződéseit, megjelenési formáit megismerjük. Ezen túlmenően Kant arra is rámutat, hogy amikor ezeket a testi valóval rendelkező létezőket (*Körper*) igyekszünk elnevezni, lényegében nem teszünk mást, mint hogy az ezekhez kapcsolódó megjelenési formákat, képzeteket illetjük névvel. Végző következtetését kérdésselvetés formájában fogalmazza meg: nevezhető-e mindez idealizmusnak? A feltett kérdésre saját maga válaszol: mindez éppen hogy távol áll az idealizmustól.⁵¹ Kant eme gondolatmenete kapcsán mindenképpen látni

⁵⁰ KANT (1783) i. m. 69.

⁵¹ Ezen a ponton feltétlenül szükséges, hogy a Kant által használt *Ding an sich* fogalmát összefüggésbe hozzuk, illetőleg párhuzamba állítsuk a νοούμενον görög gondolkodókra visszavezethető koncepciójával. (Ehhez ld. egyezően RATZINGER (2003) i. m. 96. Magához

kell azt, hogy a teljes nézetrendszer idealizmusként való felfogása azért sem tekinthető a valóságtól elrugaskodott gondolatnak, mivel azt láthatjuk, hogy a testi létezők kapcsán is elsősorban az elnevezést (nominalizmus) emeli ki, jól-lehet mindeme entitások nem azért és attól fogva léteznek, hogy nevet kapnak! Eme kanti gondolat és Puchta nézete között könnyen felsimerhető a rokonság: a *Ding* az emberi elismeréstől, felismeréstől, címkézéstől válik függővé.

1.2. A *res* kifejezés lexikájáról

Mint ahogy a dolog szónak magyarul számtalan jelentése ismeretes,⁵² úgy a latin *res* is igen széles körben került alkalmazásra,⁵³ mi több, a kifejezés a jogi forrásokban is meglehetősen tág értelemben fordul elő.⁵⁴ A tényleges jelentésekből, valamint az egyes jelentéskörök számából adódóan talán nem merészség levonni azt a következtetést, hogy a latin *res* szó köznyelvi és technikus értelemben vett használata lényegében egybeesik.⁵⁵ Ez a kijelentés abból a szempontból nem jelent újdonságot, hogy az irodalomban több helyen is lehet találkozni azzal a megállapítással, hogy a *res* egyszerre szűkebb és tágabb értelemben

a görög kifejezéshez ld. pl. LIDDELL–SCOTT (1940) i. m. s. v. ‘voέω’.) Ebben az összefüggésben feltétlenül hangsúlyozni kell, hogy voούμεvov görög elgondolása semmiképp sem függetleníthető Plátón ideatanától, továbbá arra is utalni kell, hogy Aquinói Szent Tamás *res*-felfogását sem lehet zárójelbe tenni. Emlékezetes, hogy ez a két gondolkodó a *res* fogalmának eltérő koncepciójából indult ki. Részletesebben ld. BUCHBERGER–HÖFER (1986) i. m. s. h. v.; *Oxford Companion* s. v. ‘phenomena and noumena’, *MKatLex* s. v. ‘Ding an sich’. Azt mindenképpen hangsúlyozni kell, hogy a *Ding an sich* jelentése jóval tágabb, mint a görög voούμεvov értelme; ebben a tekintetben vö. PATT (1987) i. m. 9.

⁵² Vö. CZUCZOR–FOGARASI (1862–1864) i. m. s. v. ‘dolog’. A szó jelentéskörében nyolc különböző jelentésárnyalatot sorol fel, mint például tárgy, ügy, foglalatosság, állapot, határozatlan tárgy. Külön kiemelendő az a jelentés, amely szerint dolog minden, ami a személytől különböző; ebben a körben kifejezetten hivatkozik a latin *res* szóra.

⁵³ Ld. FORCELLINI–FACCIOLATI (1945) i. m. s. h. v.; *Oxford Latin Dictionary* s. v. ‘res’. Dajczak kifejezetten említi, hogy a jelzett helyen a *res* szó több, mint másfél tucat jelentése fordul elő, amelyek mindent egybevetve fedésben vannak a magyar jelentésekkel. Részletesen vö. DAJZAK (2003) i. m. 98. A korábbi irodalomban ezzel egyezően ld. A korábbi irodalomban ezzel egyezően ld. BALDESSARELLI (1990) i. m. 72.

⁵⁴ Ld. HEUMANN–SECKEL (1907) i. m. s. v. ‘res’, ahol nyolc nagy jelentéskört különít el; az első jelentésen (dolog, tárgy) belül további nyolc alkategóriát különít el. Így lényegében összesen 16 jelentéskört kapunk, ami nem áll messze az *Oxford Latin Dictionary* által megadott 19 jelentéstől. Ehhez ld. még Benedek Ferenc megjegyzését a *res* kifejezés sokrétőségéről. BENEDEK (1959) i. m. 4. Ugyanígy foglalt állást már Savigny is: „Es giebt wenige Ausdrücke in der Römischen Sprache, die so viele Bedeutungen anzunehmen fähig sind, wie das Wort res [...]”. Vö. SAVIGNY (1841) i. m. 441.

⁵⁵ Ezzel egyezően GROSSO (2001) i. m. 3, aki még ennél is tovább megy, amikor azt állítja, hogy még a jogi forrásokban is elsődlegesen a ‘res’ szó köznapi jelentése fordul elő.

van jelen általában a nyelvhasználatban.⁵⁶ A szerzők ebben a körben vagy azt hangsúlyozzák, hogy *res* használatára más kifejezésekhez képest szélesebb körben került sor,⁵⁷ vagy a kifejezés mindent átfogni szándékozó tág jelentését hangsúlyozzák a minket körülvevő világra vetítve.⁵⁸

Egyes szerzők szerint a dolog fogalmával a külvilág egy bizonyos szeletét határoljuk el; olyat, amely Kolosváry Bálint kifejezésével élve „a térben valósággal helyt foglaló”.⁵⁹ Sokolowski szerint *res* megjelöléssel illelhető minden, ami a jogképes alanyak alávetett, feltéve, hogy az meghatározott, minthogy az emberi uralom tárgya egyfelől valamely materiális-fizikai, másfelől valamely fogalmi létező lehet. Ez utóbbi – Sokolowski meglátása szerint – csak azért szerepelhet ebben a felsorolásban, mert az emberi akarat egy bizonyos fokig a fogalmakat is uralja, hiszen az egyén képzelete teremti meg ezeket a fogalmakat, illetőleg jelöli ki ennek határait.⁶⁰ Grosso eme állítás kiterjesztéseként azt hangsúlyozza, hogy a dolog egyszerre társadalmi és gazdasági jelenség is: gazdasági abból a szempontból, hogy az ember céljainak elérésére rendelt, társadalmi pedig abból az aspektusból, hogy az egyes korszakokban a társadalom fejlettségétől függően kerül meghatározásra, hogy mi minősül dolognak.⁶¹ Bonfante és Talamanca azt helyezik előtérbe, hogy a külvilág fentebb nevezett meghatározott részei dologi jogi jogosultságok tárgyai lehetnek.⁶² Kis eltéréssel

⁵⁶ GROSSO (2001) i. m. 4.; BONFANTE (1968) I. i. m. 5-6.; MARTON (1943) i. m. 133.; KASER (1971) I. i. m. 376.; NADJO (1989) i. m. 169.; BRETONE (2001) i. m. 16., továbbá 63–64.; DAJCSZAK (2003) i. m. 98. Az állításnak a köznyelvi és technikus értelemben vett helytállósága *expressis verbis* csak egy helyen jelenik meg, vö. BRETONE (2001) i. m. 64.

⁵⁷ Tipikusan ilyen megközelítéssel lehet találkozni Marton és Nadjo munkájában.

⁵⁸ Grosso, Bonfante, Dajczak és lényegében Kaser sorolható ide.

⁵⁹ Vö. ehhez GROSSO (2001) i. m. 5.; BONFANTE (1968) I. i. m. 6.; KOLOSVÁRY (1942) i. m. 6.; TALAMANCA (1990) i. m. 379.; BALDESSARELLI (1990) i. m. 73. Ezzel egyezően Menyhárd, aki „dologtárgyiságot” említ mint a jogi értelemben vett dolog legalapvetőbb jellemzőjét. Ld. MENYHÁRD (2010) i. m. 43.

⁶⁰ SOKOLOWSKI (1902) i. m. 28. Nem kétséges, hogy a fogalmak kizárólag emberi alkotás eredményeként léteznek. A fogalomalkotás a szerző egész gondolatmenetén végigvonul, ugyanakkor úgy véljük, hogy Sokolowski túl nagy jelentőséget tulajdonít a fogalmaknak – ebben a mértékben ez a rómaiakra nem volt jellemző, minthogy a gyakorlati esetek körében tapasztalható, a fogalomhasználathoz kötődő ingadozások oka is éppen a kazuisztikában keresendő, hiszen a dolog fogalma pusztán absztrakció. Ugyanakkor minden esetben, amikor Sokolowski fogalmakról beszél, véleményünk szerint sokkal inkább a dolgok Marcus Aurelius által említett elnevezéséről van szó (Elmélkedések 3, 11; 8, 29). Ld. még SOKOLOWSKI (1902) i. m. 39–40., valamint hasonlóan még 42.

⁶¹ GROSSO (2001) i. m. 5–6.

⁶² A gazdasági használhatóság kritériumának Bonfante szerint is van létjogosultsága, amikor azt mondja, hogy végeredményben csak az tekinthető dolognak, ami gazdasági használatra alkalmas, ez pedig nyilvánvalóan nem esik egybe a külvilág összes körülhatárolt részével. Vö. BONFANTE (1968) I. i. m. 7–8.

ezt a szemléletet vallja magáénak Kaser és Mayer-Maly is. Mayer-Maly rámutat, hogy a *res* néhol jelenti a per tárgyát (*res de qua agitur*), ugyanakkor szolgálhat általában a teljes vagyon megjelölésére is.⁶³ Kaser megközelítése abból a szempontból érdekes, hogy véleménye szerint a jogi nyelvben a *res* szó háromféle értelemben használható: szűkebb értelemben jelenti az egyedi, körülhatárolt, jogi értelemben önálló testi dolgot, ideértve a rabszolgákat is, akik emberek, és egyúttal a jog tárgyai is. További értelemben jelent mindent, ami egy magánjogi jogosultság, vagy magánjogi per tárgya lehet, vagyis jogtárgy; ebben az értelemben ide tartozhat akár a családgyermek, vagy a *manusos* feleség is. Végül némely esetben magát az egész vagyont jelöli. Meglátása szerint a dologi jog körében főként a *res* legelső értelmével kell foglalkozni: tulajdon tárgyai csak az egyedi, önálló testi dolgok lehetnek, valamint a rabszolgák.⁶⁴ Más, korábbi munkájában Kaser azt hangsúlyozza, hogy a *res*-fogalom nyilvánvalóan nem bír gyakorlati értékkel.⁶⁵ Ugyanakkor ennek kapcsán arra is rámutat, hogy Gaius Institúcióiban a *res* – a jogalanynak számító *personae* párjaként – tipikus jogtárgyként jelenik meg, ám annak érdekében, hogy a fogalom gyakorlati szempontból is hasznosítható legyen, azonmód különbséget tesz *res corporales* és *incorporales* között.⁶⁶ Marton különbséget tesz dolog és vagyon között: véleménye szerint jogi szempontból elsődlegesen a vagyon bírt jelentőséggel; a dolog csak mint vagyonalkatrész jöhetett figyelembe.⁶⁷ Benedek is lényegében vagyonalkatrészt lát a *res* kifejezés mögött, amely ekként csak szűkebb értelemben jelent dolgot. Ez utóbbi vonatkozásában kiemeli, hogy dolog mindenképpen csak a külvilág valamely önálló része lehet, amely állandó tulajdonságokkal bír. Ez utóbbi jellemző fontossága abban áll, hogy egy adott dolog ennek révén különböztethető meg bármely más testi tárgytól. Nem utolsó sorban Benedek azt is hangsúlyozza, hogy a dolog jogi értelemben vett érdekessége, hogy jogviszonyok önálló tárgya lehet.⁶⁸ Érdekessége folytán külön kiemelendő Bretone felfogása. Maga is abból indul ki, hogy a világban az embert fizikai értelemben vett dolgok veszik körül, amelyek vagy a természetből erednek, vagy emberi alkotás eredményei, ekként nézete végeredményben rokon Bonfante felfogásá-

⁶³ MAYER-MALY (1999) i. m. 53. Megjegyzi még, hogy jóllehet a rómaiak a dologra a általában a *res* kifejezést használták, olykor *corpus* megjelöléssel is illették.

⁶⁴ KASER (1971) I. i. m. 376.

⁶⁵ KASER (1953a) i. m. 143.

⁶⁶ KASER (1953a) i. m. 142.

⁶⁷ MARTON (1943) i. m. 132–133.

⁶⁸ Vö. BENEDEK (1988) i. m. 2–3.

val,⁶⁹ mindezek mellett azonban a *res* tág jelentésének egyszerre két aspektusát is hangsúlyozza. Egyfelől azt, hogy a kifejezés általánosít, ekként – jóllehet bármely egyedi dolog megjelölésére is alkalmas – gyűjtőfőnévként funkcionál, mivel dolgok olyan összességének jelölésére is használható, amely dolgok nem szükségképpen tartoznak egy csoportba.⁷⁰ Másfelől azonban felhívja arra is a figyelmet, hogy a *res* egyfajta *nomen generale*: az általánosítás nyomán nem kizárólag gyűjtőfőnévi karakterrel bír, hanem általában használható bármely, specifikus jelentésű főnév helyettesítésére is, mégpedig mind a köznapi nyelvhasználatban, mind pedig a jogi nyelvben egyaránt.⁷¹ Ami a *res* terminus generális jellegét illeti, ebben a vonatkozásban elegendő a helyettesíthető dolgok kategóriájára gondolni. A helyettesíthető dolgokat leggyakrabban a nem forrásszerű **res fungibiles* kifejezéssel szoktuk jelölni. Ez az Ulrich Zassius nevű XV – XVI. századi humanista nevéhez fűződik, aki a *fungor* igéből származtatott *fungibilis* melléknevet ahhoz a kérdéskörhöz kötötte, hogy ezek a helyettesíthető dolgok funkciójukat tekintve egymással felcserélhető egységekből álló dologcsoportok. Ezzel saját korának mindennapi gyakorlatát híven tükrözte. Az ókori szövegek azonban akként emlegetik ezt a kategóriát, mint *res, quae pondere, numero, mensura constant* – olyan vagyontárgyak, amelyek lényege számukban, súlyukban, mértékükben áll.⁷² Márpedig a forrásokban ez a félmondat nem kizárólag ebben a formában található meg: van olyan szöveg, ahol *id, quod*, másutt *ea, quae*, illetve megint másutt *in* vagy *de his, quae* fordul elő.⁷³ Ez pedig arra utal, hogy – miután a szövegek jelentése nem változik azáltal, hogy a főnevet egy névmás helyettesíti – a *res* szó annyira általános jelentéssel bír, hogy egy névmással utalószó nélkül is lehet helyettesíteni.

⁶⁹ „Essa sta infatti ad indicare ogni entità obbiettiva, che il nostro pensiero isola nell’universo o nel mondo delle idee fuori del nostro «io» [...]” – BONFANTE (1968) I. i. m. 5.

⁷⁰ BRETONÉ (2001) i. m. 16.

⁷¹ BRETONÉ (2001) i. m. 63–64. Ezzel egyezően ld. ERNOUT–MEILLET (1951) i. m. s. v. ‘res’: „... en raison de son sens vague, a pu ainsi devenir un substitut poli...”. Erre lényegében RUFNER is utal, amikor a ‘*res, quae pondere numero mensura constant*’ kifejezés előfordulási változatait tárja fel. Megállapítása szerint a *res* szón kívül még egyéb, hasonlóan általános kifejezések is megjelennek a hivatkozott kifejezés egyes változataiban (*haec, quid, id, ea, omne*). Logikusan adódó kérdése, hogy a vonatkozó mellékmondat előtt álló utalószó változása vajon nem változtatja-e meg a teljes fordulat jelentését. Következtetése szerint erről nincs szó, minthogy maga a *res* szó is olyannyira általános, hogy a névmással való helyettesítés nem eredményezi sem a jelentéskör tágítását, sem pedig megváltoztatását. Vö. RUFNER (2000) i. m. 28.

⁷² Ehhez ld. RUFNER (2000) i. m. 26–30.

⁷³ Így *quod* szerepel Licin. D. 5, 1, 38 (4 regul.); Ulp. D. 30, 34, 6 (21 ad Sab.) és Pap. D. 45, 1, 115 pr. (2 quaest.) szövegeiben. *In*, illetve *de his quae* szerepel Gai. D. 18, 1, 35, 5 (10 ad ed. provinc.) és Maec. D. 35, 2, 30, 3 (8 fideicomm.) textusaiban – utóbbiban csak a *haec* névmás fordul elő; *ea quae* Ulp. D. 30, 30 pr. (19 ad Sab.) szövegében.

Ami a *res* gyűjtőfőnévként való használatát illeti, ebben a körben Bretone kiemeli, hogy a szó ilyen jellegéből adódóan vagyont, javak összességét jelenti. Ennek egyik bizonyítékeként értékeli azt a tényt, hogy a XII táblás törvényben, az öröklési viszonyok kapcsán a *familia pecuniaque* fordulat több szövegváltozatban maradt ránk.⁷⁴ Eme szövegváltozatok között olyan is szerepel, amely a törvény szövegét ekként idézi: „*lex XII tabularum permitttere videbatur, qua cavetur, ut quod quisque de re sua testatus esset, id ratum haberetur, his verbis: 'UTI LEGASSIT SUAE REI, ITA IUS ESTO'*”.⁷⁵

Nadjo nyelvészeti elemzésében rámutat arra, hogy a *res* szó megjelenése a latin nyelvben igen korai időkre tehető, jóllehet a szó eredete máig homályos.⁷⁶ Megerősíti más szerzők nézetét, amely szerint kezdeti, „vagyon”, „vagyontárgyak”, „javak” értelmében már igen korán tetten érhető a kifejezés gazdasági szemléletű jelentésárnyalata.⁷⁷ Eme általános, kollektív értelme mellett azonban

⁷⁴ Vö. 5, 3: „*Uti legassit super pecunia tutelave suae rei, ita ius esto*”.

⁷⁵ Vö. Gai. 2, 224; Inst. 2, 22 pr.; Paul. D. 50, 16, 120 (5 ad Q. Muc.). Az egyéb szöveghagyományok: *familia pecuniaque sua* – Rhet. ad Herren. 1, 23; Cic. de inv. 2, 50, 148; *pecunia tutelave suae rei* – Ulp. 11, 14; Paul. D. 50, 16, 53 pr. (59 ad ed.). A forrásokhoz az irodalomban ld. DIÓSDI (1970) i. m. 23.; ZLINSZKY (1997) i. m. 100–104., továbbá 195–197. Diódsi meglátása szerint a *familia* és a *pecunia* kifejezések eredetileg mindazokat a termelőeszközöket (means of production) jelentette, amelyek elsőként váltak magántulajdon tárgyává, majd a kifejezések tartalma és jelentése lassacskán megváltozott egyfelől abból adódóan, hogy utóbb a föld is a magántulajdon része lett, másfelől pedig az állattenyésztésről a mezőgazdálkodásra való áttérés jeleként. Ld. DIÓSDI (1970) i. m. 30. Zlinszky a maga részéről az *uti legassit super familia pecunia tutelaque suae rei* megfogalmazást tartja a leginkább valószínűnek, jóllehet elismeri, hogy a törvény eredeti szövegének megállapítása jelentős nehézségekbe ütközik. A hivatkozott, Gaius és Pomponius által ránk hagyományozott szövegek kapcsán ő is rámutat arra, hogy a szöveghagyományok közös jellemzője, hogy a *suae rei* fordulat elől törlik a *familiára* és *pecuniára* történő utalást, amiből logikusan az következik, hogy a *suae rei* mindkettő jelentését visszaadja. ZLINSZKY (1997) i. m. 101., valamint 195. Bretone a törvény említett töredéke vonatkozásában háromszor két, azaz összesen hat szövegváltozatot rekonstruál. Lényegében nála is három csoport szerepel, azzal azonban, hogy az egyes szövegváltozatokon belül alcsoportokat hoz létre. Ld. BRETONE (2001) i. m. 26. Ami a törvény szövegét illeti, Bretone a hivatkozott Pomponius-helyen található „*uti legassit suae rei*” formát tekinti a törvény eredeti szövegének: úgy véli, hogy ha a *familia* és a *pecunia* eredetileg is szerepeltek volna a törvényben, akkor utóbb ezt a szövegezést nem váltotta volna fel a Pomponius által használt kifejezés. Az ulpianusi „*pecunia tutelave suae rei*” formát egyáltalán nem tartja elfogadhatónak. Ld. részletesen BRETONE (2001) i. m. 24–36.

⁷⁶ NADJO (1989) i. m. 167.

⁷⁷ Vö. ERNOUT–MEILLET (1951) i. m. s. v. ‘res’, valamint NADJO (1989) i. m. 168. Ernout–Meillet szerint az olyan kifejezések, mint *res familiaris*, vagy *res publica*, az ősi jogban kialakult, és a későbbiekben meggyökeresedett kifejezéseként éppen a szó ‘javak’ értelmét támasztják alá. Nadjo, aki egyetért az előbbi megállapítással, azt hangsúlyozza, hogy a szóhoz tapadó, főnévi vagy melléknévi determinánsok (*res familiaris*, *res paterna*, *res patria*, *ugyanígy res meum parentum*, *res patris*) elsődlegesen családi kapcsolatokra utalnak, ekként a kifejezések összességében szülői vagy családi vagyonra, örökségre utalnak. Ezzel egyezően ld. KASER (1971) I. i. m. 377.

létezett a szónak olyan, konkrét értelme is, amely használatát a mai értelemben vett „dolog” kifejezéssel rokon vonásokat.⁷⁸ Éppen ez a konkrét értelme tette alkalmassá a *res* kifejezést minden létezőnek, a valóságnak a megjelölésére is.⁷⁹ Joggal merül fel ezen a ponton az igény annak tisztázására, hogy a jogi források körében milyen értelemben fordul elő a *res* kifejezés.

1.3. A *res* kifejezés a jogi forrásokban, különös tekintettel a *Digesta* bizonyos szövegeire

A dolgok egyik legősibb felosztása szerint egyes a *res Mancipi*, míg mások a *res nec Mancipi* kategóriájába tartoznak. A két csoport közötti különbségtétel szabatos megfogalmazását Ulpianusnál találjuk meg.

Ulp. 19, 1

Omnes res aut Mancipi sunt aut nec Mancipi. Mancipi res sunt praedia in Italico solo, tam rustica, qualis est fundus, quam urbana, qualis domus; item iura praediorum rusticorum, velut via, iter, actus, aquaeductus; item servi et quadrupedes, quae dorso collove domantur, velut boves, muli, equi, asini; ceterae res nec Mancipi sunt. Elefanti et cameli, quamvis collo dorsove domentur, nec Mancipi sunt, quoniam bestiarum numero sunt.

Ebben a szövegben a feltehetően a Kr.u. II – III. század fordulóján élt Ulpianus a *res* két körét különíti el egymástól: azok vagy *Mancipi*, vagy *nec Mancipi*. A jól ismert szöveg alapján a *res Mancipi* körébe tartoznak az Itáliában fekvő telkek, akár *praedia rustica*, amilyen a *fundus*, akár *praedia urbana*, mint a *domus*. Ugyanígy a *res Mancipi* körébe sorolja a mezei telki szolgáltatásokat, amelyek közül egyeseket példálózó jelleggel nevesít: három úthasználati jogot (*via*, *iter*, *actus*) és egy vízhasználati jogot (*aquaeductus*) említ példaként. Ide sorolja még azokat a négylábúakat, amelyek igába lehet hajtani (*collo [...] domentur*, szó szerint a nyakuk által szelidíttetnek meg), illetve azokat is, amelyekre terhet lehet pakolni

⁷⁸ Ilyen értelemben szerepel például a XII t.t.-ben a *res Mancipi* kifejezés (5, 2), amely az ősi római társadalom patriarchális gazdálkodó jellegét tükrözi. Hasonlóan konkrét értelemben fordul elő például Iavolenusnál (Iav. D. 41, 3, 23 pr. és eod. 2 [9 epist.]), ahol elsősorban *res mobiles* formában, a *res immobiles*, illetőleg a *res soli* párjaként jelenik meg. Részletesen ld. NADJO (1989) i. m. 171–173.

⁷⁹ Vö. ERNOUT–MEILLET (1951) i. m. s. v. ‘res’: „... désignant des biens concrets, a pu servir à exprimer ce qui existe, la chose, « la réalité »...”

(*dorsove domentur*, szó szerint a hátuk által szelidítettnek meg). Példákat is említ: egyfelől pozitív példákat, tehát felsorol olyan állatokat (ökrök, szamarak, lovak, öszvérek), amelyekre igaz lesz a megfogalmazott állítás; felhoz azonban két negatív példát is (elefánt, teve). Az elefántok és tevék ugyanis kétségkívül alkalmasak igavonásra, illetőleg teherhordásra, mégsem tartoznak a *res Mancipi* körébe, minthogy mindkettő egyaránt *bestiának* minősült.⁸⁰ Ehelyütt minden bizonnyal arról van szó, hogy a *res Mancipi* mint a vagyontárgyak igen ősi köre időben jóval korábban alakult ki ahhoz képest, amikor a rómaiak először láttak tevét vagy elefántot. Értelemszerű, hogy ezeknek az állatoknak csak azt követően lett latin nevük, hogy a rómaiak megismerték őket. Ekként bizonyos, hogy a *res Mancipi* körébe nem tartozhattak bele. Említi még a forrásszöveg a rabszolgákat, akik szintén a *res Mancipi* körébe tartoztak. Mármost éppen a rabszolgák és a mezei telki szolgálomak *res Mancipi* körében történő említése adhat alapot annak feltételezésére, hogy a latin *res* szó nem kizárólagosan dolgot, tárgyat jelentett. Meglátásunk szerint sokkal inkább arról van itt szó, hogy az egyes polgárok vagyontát képezhető alkotóelemket, amelyeket az egyszerűség kedvéért Benedek Ferenc néhai pécsi professzor nyomán nevezhetünk vagyonalkatrészeknek (*res*) is, az ősi jogban praktikussági szempontoknak megfelelően akként próbálták csoportosítani, hogy kialakították eme vagyonalkatrészeknek azt a meghatározott körét, amelynek jogi szempontból kiemelt jelentőséget, ekként megkülönböztetett figyelmet szenteltek. Ez a megkülönböztetett figyelem abban a tényben öltött testet, hogy ezeket a vagyonalkatrészeket kizárólag formakötött ügyletekkel lehetett átruházni, amelyek eredményeként az egyes polgár azt állíthatta a dologról, hogy *meum est ex iure Quiritium*. A formakötött ügyletek használatát a mindenki számára nyilvánvalóság, az egyértelműség, ekként végső soron a vagyoni viszonyok kiszámíthatósága, biztonsága iránti igény implicálta.⁸¹ A formakötött ügyletek alkalmazásának további jelentősége az volt, hogy csak az ekként megszerzett vagyonalkatrészek vonatkozásában tarthatott igényt a polgár az állam általi védelemre, vagyis arra, hogy *legis actio*s eljárás útján szerezhessen érvényt a dologra vonatkozó igényének. Hiszen a fentebb nevezett formakötött ügyletek közvetlen eredménye az volt, hogy a polgár azt mondhatta a dolog vonatkozásában, hogy „*meum est ex iure Quiritium*”. A *legis actio sacramento in rem vindicati*ójában pedig éppen akként kellett perelni, hogy a

⁸⁰ A *bestia* a latinban elsősorban vadállatot, ragadozót jelent: olyat, amely természeténél fogva jobbra szabadon van, és az emberre nézve veszélyes vagy ártalmas lehet. Vö. egyezően FINÁLYI (1884) s. h. v.; FORCELLINI–FACCIOLATI (1945) i. m. s. h. v.

⁸¹ Ehhez részletesen, a *meum est ex iure Quiritium* kifejezés jelentésének és értelmezésének összefüggésében ld. ZLINSZKY (1997) i. m. 148–152.

perbe hívónak a dolgot *ex iure Quiritium* kellett a magáénak vallani. Mindebben nem az a nóvum, hogy a dolog felett a polgárt a *ius* rendjén való védelem illette meg. Sokkal inkább az érdemel figyelmet, hogy ez a *ius Quiritium* rendjén alapuló védelem volt: a kifejezetten római *ius civilének*, tehát egy *leges* és *mores* kormányozta közösség által a saját maga részére megalkott normarendszer által biztosított védelem volt ez.⁸² Úgy is mondhatnánk, hogy azt jelenti mindez, hogy ezeket, a termeléssel és gazdálkodással, vagyis abban a korban igazából a mindennapi megélhetéssel összefüggő, azt közvetlenül elősegítő vagyonalatrészeket a közösség alkotta normarendszer alapján lehetett megszerezni, és ezt a közösségi konszenzuson alapuló juttatást, maga a közösség védte meg, tisztségviselői közreműködésével. A *res* szó pedig ebben a társadalmi-nyelvi kontextusban meglátásunk szerint semmiképp sem jelenthet dolgot a szó instrumentális értelmében. Amennyiben pedig mégis feltesszük, hogy „dolgot” mint eszközt, tárgyat, instrumentumot jelentene, úgy ez a feltevés szükségképpen annak az állítását is magával hozná, hogy egyfelől a rabszolgák dolgok, másfelől hogy a mezei telki szolgalmak dolgok. Anélkül, hogy a rabszolgaság fogalmi-filozófiai háttérének elemzésébe belemennénk, valószínűsíthető, hogy az előbbi állítás túlzónak hat; elég, ha néhány szöveghelyet citálunk a jogászok munkáiból, mint amilyenek azok, amely szerint a rabszolgánő gyermeke nem gyümölcs (Gai. D. 22, 1, 28, 1 [2 rer. cott.]), vagy amely arról tudósít, hogy a rabszolga sírja is forgalomképtelen (Ulp. D. 11, 7, 2 pr. [25 ad ed.]).⁸³ Hasonlóképpen, a mezei telki szolgalmak, illetve ahogy Ulpianus hívja őket: a mezei telki jogok mai fogalmaink szerint *res incorporalis*nak minősülnek. Csakhogy a dolgoknak, illetőleg vagyonalatrészeknek a *res incorporalis* – *res corporalis* kategóriapár mentén történő felosztása először Gaius Institúcióiban jelenik meg, vagyis jóval később annál az időszaknál, amikor a *res Mancipi* és *nec Mancipi* felosztás, annak gyakorlati jelentősége okán használatban volt.⁸⁴ Mindezzel ha nem is bizonyítottuk, hogy a „*res*” szó mást (is) jelent, mint dolgot, azt legalábbis már ezen a ponton is sikerült felvillantani, hogy az állítás nem nélkülöz minden alapot.

Ami a iustinianusi kodifikációt illeti, már Giuseppe Grosso is rámutatott arra, hogy a Digestában nem találunk olyan forrást, amely a dolog fogalmának meghatározását tartalmazná, ekként ebben a vonatkozásban kénytelenek va-

⁸² Vö. Gai. 4, 16, valamint ZLINSZKY (1997) i. m. uo.

⁸³ Ld. pl. FÖLDI–HAMZA (2016) i. m. 277., valamint 339. Az ember – személy – személyiség fogalmak jelenéstörténetébe, illetőleg eme fogalmak egymáshoz való viszonyába helyütnem célunk belemenni.

⁸⁴ Ehhez ld. még DAJCAK (2003) i. m. 97.; PICHONNAZ (2004) i. m. 108.; DAJCAK (2005) i. m. 118.

gyunk olyan forrásokra hagyatkozni, amelyek egy konkrét esethez kapcsolódva határozzák meg, hogy adott körben mit kell dolog alatt érteni, jóllehet ezek a szövegek többnyire meglehetősen általánosító jellegűek.⁸⁵ Maga a dolog – főként pedig annak jogi – fogalma viszont nem más, mint absztrakció.⁸⁶ A kifejezés a minket körülvevő világból mindent magában foglal – összhangban Bonfante és Bretone állításával – legyen az akár természetesen létrejövő, akár emberi alkotás eredménye.⁸⁷ Célja lényegében tehát az, hogy átfogjon mindent, amit mi valóságként ismerünk.⁸⁸ A *res* szó különféle jelentései jogi terminusként is szétválaszthatók attól függően, hogy általános vagy konkrét értelemben lehetők-e fel a forrásokban. Konkrét értelemben a *res* jelölhet valamilyen dolgot vagy tárgyat, amely jelentéshez olyan további források kapcsolhatók, ahol a kifejezés tény, illetőleg cselekvés értelemben fordul elő. Általános értelemben a terminus a vagyon mint egyes vagyontárgyak összességének megtestesítője a jogi forrásokban is. Külön vizsgálható a *res* fordulat „viszonyok” értelemben, amelyet mainapság jobbára valamilyen ügyként szokás felfogni. Mindezek mellett léteznek a szónak további, lényegében marginális jelentésárnyalatai is, mint amilyen például a kötelmek körében a szolgáltatás és ellenszolgáltatás kifejezése, de megjelenik néhol hatás, illetőleg eredmény értelemben is, kifejezhet továbbá valamilyen kapcsolatot, összefüggést is.⁸⁹

Visszaulva Bretone megállapítására, amely szerint a *res* kifejezés *nomen generale*, megállapítható, hogy ennek a nézetnek létezik forrásbizonyítéka. A *res* a forrásokban ténylegesen előfordul ebben az értelemben, egyfajta „*copulaként*” jelölve mindazt, ami a minket körülvevő világban létezik.⁹⁰ Ennek jó példája lehet Paulus egyik kijelentése.

⁸⁵ Vö. GROSSO (2001) i. m. 3.

⁸⁶ SOKOŁOWSKI (1902) i. m. 39.

⁸⁷ THOMAS (2002) i. m. 1449.; BONFANTE (1968) I. i. m. 5.; BRETONE (2001) i. m. 16.

⁸⁸ THOMAS (2002) i. m. 1449. Véleménye szerint ugyanakkor a dolog absztrakt felfogásának útját állja az ontológiai megközelítés, mert ha csak ontológiai alapállásból vizsgálódunk, akkor figyelmen kívül hagyjuk azt a tényt, hogy a dologra vonatkozó egyes szabályok éppen a dolog értékétől függenek. Ekként Sokolowski és Schermaier megközelítését alapvetően hibásnak tartja. Ténykérdés ugyanakkor, hogy – mint arra a későbbiekben kifejezetten utalni is fogunk – ő maga is a dolog identitásához tartozónak véli a dolog értékét. Ebből következően pedig az ontológiai alapállású vizsgálódás éppen nem hibás; az szükséges a dolog absztrakt mibenlétének feltárásához.

⁸⁹ Ehhez ld. a források megjelölésével HEUMANN–SECKEL (1907) i. m. s. h. v.

⁹⁰ Megjegyzendő, hogy ehelyütt nem a nyelvészetben megszokott értelemben használjuk a *copula* kifejezést, vagyis semmiképpen sem „kapcsolóige” értelemben. Ugyanakkor úgy véljük, hogy a szó eredeti értelméből kiindulva, a kifejezés jelen kontextusban való használata érthető és védhető lehet. Egyfelől ezt támasztja alá a *res* kifejezés általános jellege, másfelől pedig a Paulus-szöveg megfogalmazása is. A Digesta idézett textusa helyes lenne ebben a

Paul. D. 50, 17, 106 (2 ad ed.)
Libertas inaestimabilis res est.

A szövegből első tekintetre kitűnik, hogy a jogász helyütt a *res* fordulatot nem dolog értelemben használja. A kifejezés használata véleményünk szerint ahhoz hasonló, mint amikor valaki azt állítja, hogy „a barátság szent dolog”.⁹¹ Nem arról van szó tehát, hogy a *libertas*, vagy a barátság tárgyiasult formában megjelenének, hanem sokkal inkább az említett, bretoni értelemben vett *nomen generale*.⁹² Megjegyzendő emellett az is, hogy jól érzékelhető ebben a rövid szövegben az egyes létezők egymáshoz való viszonya, amely viszony ezeknek a létezőknek az objektív valóságban elfoglalt helyükből adódik.⁹³ Ehhez képest, még mindig tárgy értelemben, de jóval konkrétabban, és jogi terminusként fordul elő, például Ulpianusnál.

formában is: *Libertas inaestimabilis est*. Ebben a formában annyit jelentene, hogy a szabadság felbecsülhetetlen. Ebben az állításban – a magyarban egyébként hiányzó – „van” lenne a szigorúan nyelvészeti értelemben vett kopula, vagyis hiányos névszói igei állítmánnyal lenne dolgunk: felbecsülhetetlen <van>. Ez a latinban ugyanakkor minden esetben szükségképpen névszói-igei állítmány formájában jelenik meg: *inaestimabilis est*. A Digestában ténylegesen szereplő állítás ugyanakkor logikailag így rekonstruálható: a szabadság <olyan valami, ami> felbecsülhetetlen. Ekként ebben a szövegben az állítmány: *res est*, vagyis valamilyen létező. Nem a felbecsülhetetlenség mint tulajdonság kerül tehát előtérbe, hanem elsődlegesen a *libertas* létező mivolta, amelynek jellemzője a vélemény szerint az, hogy felbecsülhetetlen.

⁹¹ Összhangban Ruffner már idézett észrevételével, amely szerint a *res, quae pondere numero mensura constant* fordulatban a *res* kifejezés annyira általános értelmű, hogy valamely névmással való helyettesítése egyáltalán nem változtatja meg a források értelmét, megkövethető egy olyan állítás is, hogy a *res* szó maga is szinte névmási jellegű: minden olyan esetben használható, amikor valamely konkrét értelmű főnév használatát akarjuk elkerülni.

⁹² A *res* általánosító jellegén túlmenően sokféle jelentéssel bír a jogi forrásokban is. Nem egy esetben jelenik meg *personae* ellenpólusaként valamely összehasonlításban (Ulp. D. 6, 1, 1, 1 [16 ad ed.]; Marci. D. 8, 1, 1 [3 reg.]; Ulp. D. 44, 7, 25 pr. [1 reg.]; Paul. D. 50, 16, 188, 1 [33 ad ed.]; Pomp. D. 50, 17, 25 [11 ad Sab.]). Minden valószínűség szerint a *res* ilyen értelmű felfogása köszön vissza az ABGB már említett dologfogalmában is. Ehhez a kérdéskörhöz érdekes adalék Földi András meglátása, aki arra hívja fel a figyelmet, hogy a Gaius nevéhez kötődő institúció-rendszer *personae* és *res* elemeinek gyökerei a keresetek *in personam* és *in rem* felosztására vezethető vissza. Ld. részletesen FÖLDI (1998) i. m. 551–552. Gyakran fordul elő olyan értelemben, amely valamely jogvita tárgyát, valamilyen igényt jelenít meg (Paul. D. 50, 16, 5 pr. [2 ad ed.]; Ulp. D. eod. 179 [51 ad Sab.]; Ulp. D. eod. 193 [38 ad ed.]; Pomp. D. 50, 16, 246, 1 [16 epist.]).

⁹³ Érdekes, hogy az apróságokra máskor nagyon jó érzékkel figyelő Breton is csak annyit állapít meg erről a szövegről, hogy a *libertast* implicit, de nagyon is nyilvánvaló módon a *res* körébe utalja Paulus. Vö. BRETONE (2001) i. m. 154. A létezők objektív valóságban elfoglalt helyéből adódó viszonyrendszerét nagyon jól példázza a Digesta egyik híres esete is (Paul. D. 40, 1, 23 [15 resp.]), ahol a rabszolga felszabadítása és a *dominus* ilyen minősége, tehát tulajdonjoga áll egymással szemben, mégis a *libertas* győzedelmeskedik.

Ulp. D. 50, 16, 23 (14 ad ed.)
 ‘Rei’ appellatione et causae et iura continentur.

A *res* kifejezés ebben a szövegben egyértelműen egyes számban fordul elő, ami alátámasztani látszik azt az elgondolást, hogy a szó ehelyütt konkrét értelemben fordul elő.⁹⁴ A szöveg szerint a *res* kifejezés két másik fordulatot foglal magában: *causae* és *iura*. *Iura* alatt lehet érteni mindent, ami alapján a tulajdonos bármit megtehet a dolgával, vagyis *iura* arra utal, hogy a dolog őt megilleti. *Causae* jelentése első tekintetre kétféle lehet. Egyfelől jelenthet pert, illetve peres ügyet, másfelől pedig utalhat egy konkrét helyzetre, esetleg tényállásra.⁹⁵ Az előbbi jelentés elfogadása nagyon csábító ebben a szövegkörnyezetben, hiszen innét csak egy lépés eljutni odáig, hogy akkor *iura* a dologhoz való alanyi jogot jelenti, *causae* pedig ennek perbeli érvényesíthetőségét helyezi a középpontba.⁹⁶ Jobban végiggondolva azonban megalapozottabbnak tűnhet az a következtetés, hogy *causae* ehelyütt inkább a dologgal összefüggő konkrét körülményeket jelenti.⁹⁷

Mint arra már utaltunk, Bretone felhívja a figyelmet arra is, hogy a külvilágban létező, illetőleg szűkebben a tulajdon tárgyaként fungáló dolgokat „javaknak” is szokás nevezni, minthogy ezek célja az emberi igények kielégítésében érhető tetten. Éppen ez, az igények kielégítésére irányuló cél serkenti ezeknek a javaknak az egyre nagyobb mértékű, és mind gyorsabb ütemben megvalósuló termelését, és cseréjét; mi több, ezek elfogyasztása, illetőleg akár azonnali, akár későbbi megsemmisítése is szükségessé válhat az igények kielégítése érdekében.⁹⁸ Ezek a javak, vagy dolgok egy, az egyén vágyától, érdekeitől független

⁹⁴ Ezzel egyezően BRETONE (2001) i. m. 249.

⁹⁵ Vö. *Oxford Latin Dictionary* s. v. ‘causa’, ERNOUT–MEILLET (1951) i. m. s. v. ‘causa’.

⁹⁶ Ehhez ld. Thomas gondolatmenetét, aki szerint egy dolog ‘dolog’ mivolta eljárásjogi kérdés, hiszen ebben a körben határozzák meg a rómaiak esetről esetre, perről perre, hogy mit értenek dolog alatt, éppen azáltal, hogy a dolog értéke meghatározásra kerül. Ekként tehát a per a ‘res’ kifejezés kialakulásának valódi terrénuma. Részletesen ld. THOMAS (2002) i. m. 1431–1432.

⁹⁷ Lényegében Bretone is ekként értelmezi a szövegnek ezen részét. Ld. BRETONE (2001) i. m. 55. Ehhez az állításhoz ld. még pl. Cic. Clu. 139: „nam si causae ipsae pro se loqui possent, nemo adhiberet oratorem. nunc adhibemur ut ea dicamus, non quae auctoritate nostra constituantur sed quae ex re ipsa causaque ducantur”. Ehelyütt Cicero éppen arra mutat rá, hogy senki sem fordulna oratorhoz, ha a körülmények beszélni tudnának. Mivel azonban ez nincs így, ezért az orator éppen azért kéri fel, hogy a dolgokat, eseményeket a körülményeknek megfelelően bemutassák, vagyis akként, ahogy a dolgok a körülményekből következnek.

⁹⁸ Lényegében hasonló gondolatmenet jelenik meg Grosso munkájában is, aki azt hangsúlyozza, hogy a ‘res’ szó egy független entitásokból álló instrumentális jogi valóság nyelvi kifejeződése, amely entitások ugyanakkor egy társadalmi-gazdasági valóságba illeszkednek azáltal, hogy az egyes egyének számára ezek az entitások eltérő használhatósággal bírnak, követ-

értékkel bírnak.⁹⁹ Hasonlóan vélekedik Thomas is, aki a dolgot vagyoni értékkel bírónak és forgalomképesnek gondolja.¹⁰⁰ Rámutat arra is, hogy amikor ebben a vonatkozásban *pecunia*, illetőleg *pretium* megjelenik a forrásokban, akkor a jogászok akként gondolták el ezeket, mint egyfelől valamely dolog pénzértékét (*pecunia*), illetve árat (*pretium*) mint dolgok értékének mérőjét, amely egy dolog pénzre történő cseréje során megjelenik. Véleménye szerint ezzel egyszersmind azt is gondolták, hogy a dolog a saját maga árára, pénzértékére redukálódik, azaz az érték magának a dolognak az identitásához tartozik.¹⁰¹ Hasonló gondolatmenettel a forrásokban is találkozhatunk.¹⁰²

Paul. D. 9, 2, 33 pr. (2 ad Plaut.)

Si servum meum occidisti, non affectiones aestimandas esse puto, veluti si filium tuum naturalem quis occiderit quem tu magno emptum velles, sed quanti omnibus valeret. Sextus quoque Pedius ait pretia rerum non ex affectione nec utilitate singulorum, sed communiter fungi [...]

Vizsgálódásunk szempontjából a szövegnek éppen a Sextus és Pedius nevéhez kapcsolt megállapítás bír jelentőséggel, amelyet a Digestában másutt is megtalálhatunk (vö. Paul. D. 35, 2, 63 pr. [2 ad legem Iul. et Pap.]): *pretia rerum non ex affectu nec utilitate singulorum, sed communiter funguntur*. Már ezen a ponton megállapítható, hogy a „dolog” tehát akkor válik vagyontárggyá, ha *pretium* társul hozzá. Nem egyedülálló ez az elgondolás a forrásokban; erre nézve a továbbiakban még láthatunk utalásokat. A „tárgy” jelentéskörön belül még szűkebb értelemben fordul elő a *res* szó, amikor a tulajdon tárgyaként jelenik meg.¹⁰³

kezésképpen az egyes egyének hozzájuk fűződő érdeke is eltérő lehet. Vö. Grosso (2001) i. m. 4. Ez a felfogás szintén megjeleníti tehát a 'javak' kategóriáját, jól látható ugyanakkor, hogy Grosso – Bretonéval ellentétben – eme kategória kapcsán nem emeli ki a *communiter funguntur* fordulatot, mint lényegi jellemzőt.

⁹⁹ BRETONE (2001) i. m. 11.

¹⁰⁰ Vö. THOMAS (2002) i. m. 1431.

¹⁰¹ Vö. „[...] la valeur était alors l'identité de la chose même.”, THOMAS (2002) i. m. 1450. A szerző ilyen tartalmú felfogása ellen fel lehet hozni, hogy maga a jel, és az, amit jelöl, nem lehetnek azonosak egymással! Ehhez hasonló, bár más tárgyú érveléssel találkozhatunk még BESSENYŐ (1994) i. m. 137.

¹⁰² Ehhez hasonló jellegű szövegek még Iul. D. 29, 2, 45, 4 (1 ad Urs. Ferocem); Paul. D. 46, 3, 63 (9 ad Plaut.); Paul. D. 46, 4, 11 pr. (12 ad Sab.).

¹⁰³ Ld. HEUMANN–SECKEL (1907) i. m. s. v. 'res', ahol ebben a jelentéskörben a dolgot csak mint testi tárgyat veszik alapul. Ennek ellenében már ehelyütt fel kell hívni a figyelmet arra a

Az eddigiek alapján látható tehát, hogy a számos jelentéssel bíró *res* szó dolog értelemben nehezen megfogható, éppen amiatt, hogy a dolog ebben a formában absztrakció. Ennek nyomán szükségképpen más irányból kell megközelíteni, hogy mit is érthetünk „dolog” alatt. Ezen a ponton pedig ismét a már többször hivatkozott, Marcus Aurelius nevéhez fűződő intellem (Elmélkedések 3, 11) útmutatásaihoz fordulunk. Ebben a filozófus császár azt a tanácsot adja, hogy minden dolgot határozzunk meg a maga egészében. Erre azért van szükség, hogy megtudhassuk, miként hívják azokat az alkotóelemeket, amelyekből összeállt, és amelyekre majd széthullik. Ennek nyomán tehát a dolog mibenlétének megértéséhez az szükséges, hogy megvizsgáljuk, mitől egyedi egy dolog, és meddig tekinthető dolognak, továbbá vizsgálandó az is, hogy milyen célja van a dolog létének. Ebben a megközelítésben első helyen egy Alfenus-véleményt érdemes idézni.

Alf. D. 5, 1, 76 (6 dig.)

Proponebatur ex his iudicibus, qui in eandem rem dati essent, nonnullos causa audita excusatos esse inque eorum locum alios esse sumptos, et quaerebatur, singulorum iudicum mutatio eandem rem an aliud iudicium fecisset. Respondi, non modo si unus aut alter, sed et si omnes iudices mutati essent, tamen et rem eandem et iudicium idem quod antea fuisset permanere: neque in hoc solum evenire, ut partibus commutatis eadem res esse existimaretur, sed et in multis ceteris rebus: nam et legionem eandem haberi, ex qua multi decessissent, quorum in locum alii subiecti essent: et populum eundem hoc tempore putari qui abhinc centum annis fuissent, cum ex illis nemo nunc viveret: itemque navem, si adeo saepe refecta esset, ut nulla tabula eadem permaneret quae non nova fuisset, nihilo minus eandem navem esse existimari. Quod si quis putaret partibus commutatis aliam rem fieri, fore ut ex eius ratione nos ipsi non idem essemus qui abhinc anno fuisset, propterea quod, ut philosophi dicerent, ex quibus particulis minimis constiteremus, hae cottidie ex nostro corpore decederent aliaeque extrinsecus in

tényre, hogy a római jogászok nem egy helyen utaltak „testetlen dolgokra”, vagyis a *res incorporalis* kategóriáját is használták a tulajdon tárgyai körében. Vö. Gai. D. 1, 8, 1, 1 (2 inst.); Paul. D. 8, 1, 14 pr. (15 ad Sab.); Gai. D. 41, 1, 43, 1 (7 ad ed. provinc.); Paul. D. 41, 3, 4, 26 (54 ad ed.); Gai. 2, 12; 2, 14; 2, 17; 2, 28; 3, 83; Ulp. 19, 11; Inst. 2, 2, 1-2..

*earum locum accederent. Quapropter cuius rei species eadem consisteret, rem quoque eandem esse existimari.*¹⁰⁴

A szöveg központi témáját képező, a jogásznak feltett kérdés szerint vajon ugyanaz marad-e a peres ügy abban az esetben, ha az adott ügy eldöntésére rendelt bírák közül egyeseket az eset meghallgatása után elbocsátottak, míg mások helyükön maradtak. Alfenus nézete szerint a bírák személye nem befolyásolja az ügy – legalábbis ontológiai értelemben vett – érintetlenségét, ennek következtében még abban az esetben is ugyanaz marad a peres ügy, ha az összes bírót lecserélik. Nézetét alátámasztandó, a jogász rámutat, hogy az egyes részek megváltozásával a dolog (*res*) mindig ugyanaz marad: egy légió is, amelyből sokan meghaltak és helyükre mások kerültek, a változások ellenére ugyanaz a légió, mint ami kezdetben volt. A nép is ugyanaz ma, mint száz évvel ezelőtt, még akkor is, ha a száz évvel ezelőtti közösség tagjai közül senki sem él már. Ezekhez hasonlóan, egy hajó, amelyet eleddig olyan sokszor javítottak, hogy már egyetlen deszkája sem egyezik meg az építéskori anyagokkal, ugyanannak a hajónak tekintendő, mint ami megépítéskor volt. Ezek a példák azt a célt szolgálják, hogy józan ésszel is felfogható legyen a jogászi vélemény gondolati magja.¹⁰⁵ Ezt követően mutat rá Alfenus az ellenkező tartalmú elgondolás logikai tarthatatlanságára: ha a részek megváltozásával a dolog is mássá lenne, ez oda vezetne, hogy *ad absurdum* az egyes ember sem lenne ugyanaz, ahogy kora előrehaladtával minduntalan változik. Hiszen ha ez az elgondolás igaz lenne, akkor ma egy adott személy más ember lenne egy évvel ezelőtti valójához képest, mert azokból a részecskékből, amelyek testünket alkotják, némelyek naponta kiválnak, helyükre pedig kívülről mások kerülnek be, így lényegében testünk alkotóelemei időről időre teljes egészében lecserélődnek. Ekként, az a dolog (*res*), amelynek külső megjelenése (*species*) nem változik, az ugyanannak a dolognak tekintendő.

Az elemzett szöveg logikailag ugyan nem kifogástalan, mindazonáltal a dolog lényegének megragadása szempontjából ez a forráshely többszörösen is

¹⁰⁴ Az idézett szöveghez nagyban hasonló még Paul. D. 32, 88 pr – 3 (5 ad legem Iul. et Pap.): „(pr) Lana legata vestem, quae ex ea facta sit, deberi non placet. (1) Sed et materia legata navis armariumve ex ea factum non vindicetur. (2) Nave autem legata dissoluta neque materia neque navis debetur. (3) Massa autem legata Scyphi ex ea facti exigi possunt.”

¹⁰⁵ A jogászi vélemények és a filozófia közötti nyilvánvaló kapcsolathoz ld. SOKOLOWSKI (1902) i. m. 36., aki szerint peripatetikus vagy sztoikus eredetre vezethető vissza ez a felfogás. Hasonlóan SCHERMAIER (1992) i. m. 215–216., aki kifejezetten sztoikus hatást társít – egyebek mellett – ehhez a textushoz is. Sokolowski feldolgozással kapcsolatos felfogását egyébként elhibázottnak tartja. Részletesen ld. SCHERMAIER (1992) i. m. 211–213.

igen hasznosnak bizonyul.¹⁰⁶ Egyfelől kiváló bizonyítékát adja a *res* szó tág jelentésének, amelyről Bretone – és vele lényegében egyezően Rűfner is – megállapítja, hogy *nomen generale*, hiszen a forráshely a peres ügyet éppúgy a *res* körébe sorolja, mint az emberekből álló légiót, vagy *populust*, ugyanakkor a *res* kifejezést teljesen általánosan is használja. Az előbbieken a besorolásra történő utalás további magyarázatra szorul. Eme kifejezést ugyanis nem akként kell érteni, mintha a forráshely valamely szigorú logika vagy rendszer mentén kategorizálni igyekezne a létezőket – maga a szöveg sem ezzel kapcsolatos lényegileg. Mindössze az tűnik ki a textusból, hogy az Alfenus általi szóhasználat teljességgel köznyelvi, mondhatni a jogász mintegy „öntudatlanul”, automatikusan használja a *res* szót. Mindebből már önmagában is jól kitűnik, hogy annak vizsgálata, hogy a jogi forrásokban milyen jelentésekben fordul elő ez a szó, nem vezetne messzire. Mindezekon túlmenően további haszna is van a jelen szövegnek, hiszen világosan látszik belőle az is, hogy a *legio* *legio* mivolta, a *populus* *populus* mivolta, a *navis* *navis* mivolta nem ezek külső megjelenésétől függ. Következésképpen nem az számít, hogy mely személyeket és azok közül hányat, illetőleg milyen anyagot raktak be, vagy cseréltek ki a *legio*, *populus*, *navis* körébe. Mihelyt azonban a *legio*, a *populus* vagy a hajó alkotóelemeire bomlik szét, akkor már megszűnik *legio*, *populus* vagy hajó lenni: lényegében állítható, hogy kívül kerül a *rerum natura* világán.¹⁰⁷ Ez az állítás egy újabb szempont vizsgálatára ad lehetőséget: mikor pusztul el egy dolog, mikor mondható, hogy *res abesse videtur*?

¹⁰⁶ Kritikus alapállásból már HORÁK (1969) i. m. 232. Nyilvánvaló, hogy a szövegben példaként szerepeltetett dolgok nem képeznek homogén csoportot. A hajó modern fogalmaink szerint egyszerű dolognak minősül, míg a *legio* és a *populus* esetében ezek dologként kezelése is aggályos, nem kevésbé a *iudicium* esetében. Nem kétséges ugyanakkor, hogy a *legio* és a *populus* legalábbis jellegét tekintve párhuzamba állítható a *rex* fogalmával, mégpedig abban a vonatkozásban, hogy miként a nyáját a nyáj szempontjából bizonyos számú állat alkotja, úgy a *legio* bizonyos számú katonából, a *populus* pedig bizonyos számú polgárból áll, és amikor ezt az összességet *legióként* vagy *populusként* közelítjük meg, nem az egyes egyénekre koncentrálnak. Márpedig – mint arra Bretone is rámutat – a nyáj összetett dolog! Részletesen ld. BRETONE (2001) i. m. 79. Ezen a ponton látható tehát, hogy a modern, sokszor általánosító és szigorúan kategorizáló gondolkodás megbicsaklik az ókori jogászok gondolatvezetésén: gyakorta hívjuk fel olyan problémákra, logikai „következtelenségekre” a figyelmet egyes szövegek kapcsán, amely problémák és következtelenségek nagy valószínűséggel csak nekünk, modern gondolkodóknak jelentenek fejtörést.

¹⁰⁷ Ezzel lényegében egyezően SOKOŁOWSKI (1902) i. m. 36–37., azzal, hogy ő egyébként a szövegben az „*ut philosophi dicerent*” fordulatot szükségtelennek tartja.

Ulp. D. 50, 16, 13, 1 (7 ad ed.)

Res 'abesse' videntur (ut Sabinus ait et Pedius probat) etiam hae, quarum corpus manet, forma mutata est: et ideo si corruptae redditae sint vel transfiguratae, videri abesse, quoniam plerumque plus est in manus pretio, quam in re.

A szöveg középpontjában a *res abesse* kifejezés értelmezése áll, vagyis Ulpianus ebben a fragmentumban azt igyekszik körülírni, hogy mit is jelent az, hogy egy dolog elenyészik, illetőleg mikor tekinthető valami a jogosult számára elveszettnek. Sabinus és Pedius véleményeire is hivatkozik Ulpianus, amikor azt mondja, hogy a *forma* megváltozásával a dolog már nem lesz ugyanaz. A *forma*, vagyis a dolog külalakja, kívülvilágban tapasztalható megjelenése akkor változik meg a szöveg alapján, ha a dolog károsodott, megrongálódott (*corrupta*), illetőleg ha azt átalakították (*transfigurata*).¹⁰⁸ Éppen ezért, ha valamit megrongálva, vagy megváltozott formában adnak vissza, azt a dolgot lényegében elveszettnek tekinthetjük: többé már nem az a dolog, ami korábban volt, hanem egy teljesen új dolog.¹⁰⁹ A szövegből tehát arra nézve vonható le következtetés, hogy mi jellemez egy dolgot mint fizikai létezőt. Ulpianus tudósítása szerint Sabinus és Pedius egyaránt úgy vélik, hogy egy materiális értelemben vett dolog *corpus* és *forma* egységeként léteznek. A *corpus* a dolog esszenciája abban az értelemben, hogy *corpus* révén a dolog meghatározott fizikai tulajdonságokkal rendelkezik; ez teszi a többi dologtól jól elkülöníthetővé.¹¹⁰ A *forma* valamely dolog (tágabban: létező) külső megjelenése: mindaz, ami a kívülvilágban tapasztalható, tehát az a mód, forma vagy állapot, amelyben egy adott dolog konkrétan létezhet.¹¹¹ Ezt a gondolatot viszi tovább Paulus, amikor Labeo és Sabinus álláspontját idézve a következőket írja:

Paul. D. 50, 16, 14 pr – 1 (7 ad ed.)

(pr.) Labeo et Sabinus existimant, si vestimentum scissum reddatur vel res corrupta reddita sit, veluti scyphi collisi aut tabula rasa

¹⁰⁸ SCHERMAIER (1992) i. m. 194–196.

¹⁰⁹ BREONE (2001) i. m. 74. Éppen Breone veti össze az *abesse*, valamint a *deminutum* és *deperditum* fogalmait a forrásokban. Vö. BREONE (2001) i. m. 75¹².

¹¹⁰ Vö. *Oxford Latin Dictionary* s. v. 'corpus', FINÁLYI (1884) i. m. s. v. 'corpus'; SCHERMAIER (1992) i. m. 139.

¹¹¹ Vö. *Oxford Latin Dictionary* s. v. 'forma'; BREONE (2001) i. m. 254. Breone ehelyütt rámutat arra is, hogy *forma* ebben az értelemben gyakran egybecseng a *species* fordulattal, máskor pedig a *quantitas* kifejezéssel mutat rokon értelmet.

pictura, videri rem 'abesse', quoniam earum rerum pretium non in substantia, sed in arte sit positum. Item si dominus rem, quae furto sibi aberat, ignorans emerit, recte dicitur res abesse, etiamsi postea id ita esse scierit, quia videtur res ei abesse, cui pretium abest. (1) 'Rem amisisse' videtur, qui adversus nullum eius persequendae actionem habet.

A szöveg lényegében két kérdéskörrel foglalkozik: egyfelől azt igyekszik tisztázni, hogy mikor tekintünk valamit objektíve elenyészettnek, másfelől pedig, hogy egy adott személy mikor tekintheti úgy valamilyen dolgát, hogy az számára elveszett. Az előbbi kérdéskörben hasonló nézetet ismerhetünk meg, mint amiről Ulpianus a fentebb ismertetett szöveghelyen beszámol, ami nem is meglepő, hiszen mind Ulpianus, mind Paulus egyaránt Sabinus véleményét idézi. A *res abesse* jelentése tehát ehelyütt is *res corrupta reddita*, amelyet Paulus példával is alátámaszt: ha egy ruhát szakadtan, egy serleget törötten adnak vissza, vagy egy festményt akként, hogy a festék lepattogzott róla, akkor a dolog elenyészettnek, elpusztultnak tekintendő. A materiális értelemben vett dolgok vonatkozásában a *forma* az, amely által ezek egyedileg azonosíthatók. A dolgok egymástól való megkülönböztetésének kritériuma tehát a *forma*, vagyis valamely dolog külső megjelenése.¹¹² Ebből adódóan, mivel a dolgok *pretium* és *qualitas* alapján is jellemezhetők, a *pretium* itt nem a *substantiától* függ, hanem az *arson* alapul.¹¹³ A *res*hez szükségszerűen kötődő *pretium* markánsan

¹¹² BRETONE (2001) i. m. 71; SCHERMAIER (1992) i. m. 102.

¹¹³ Ezzel egyezően BRETONE (2001) i. m. 71. Ebben a körben érdekes lehet röviden kitekinteni *substantia* és *ars* egymáshoz viszonyított jelentésére. Schermaier–Ernout–Meillet véleményével egyezően – akként foglal állást, hogy a *substantia* fogalma görög gyökerekre megy vissza, azonban Ernout és Meillet felfogásától némiképp eltérően nem állítja határozottan, hogy a *substantia* és a görög ὑπόστασις között egyértelmű megfelelés lenne. Véleménye szerint a *substantia* akár az előbb említett kifejezés, akár a ὑποκειμενον latin megfelelője is lehet, amely kifejezéseket Arisztotelész például szinonimaként használt. Ezzel egyezően ld. LIDDELL–SCOTT (1940) i. m. s. v. „ὑποκειμαι”. Seneca és Quintilianus nyomán olyan jelentést tulajdonít a fordulatra, amely valaminek a fizikai értelemben vett létezésére, a valóságban való meglétére helyezi a hangsúlyt. Ehhez ld. SCHERMAIER (1992) i. m. 141–142.; ERNOUT–MEILLET (1951) i. m. s. v. ‘sto’. Kétségtelen helytálló Schermaier ama megállapítása, hogy a *substantia* egyik értelme szerint az anyag, amelyből egy dolog – függetlenül annak testi vagy testetlen mivoltára – létrejön, ekként lényegében *materia* szinonimája is lehet. SCHERMAIER (1992) i. m. 144. skk. Schermaier eme állítását éppen a hivatkozott forrás támasztja alá. Vö. *Oxford Latin Dictionary* s. v. ‘substantia’. Rá kell mutatni ugyanakkor, hogy *substantia* jelentése és alkalmazási köre ennél jóval tágabb is lehet – ennek jó példája a Schermaier által is hivatkozott forráshely az *actio ad exhibendum* kapcsán (Ulp. D. 10, 4, 9, 3 [24 ad ed.]), amely az *actio ad exhibendum* kiterjesztő alkalmazásáról szól: a *res deterior* és a *res in aliud corpus dolo malo translata* eseteivel egészíti ki a kereset alapján való felelősség szabályait. Utóbbi esetkörben az *in aliud corpus translata* Ulpianus által adott értelmezése

megjelenik a szöveg második felében, amikor Paulus, a lopott dolog tulajdonos által visszavásárlása kapcsán arról ír, hogy az a dolog tekinthető elveszettnek, amelynek értéke csökkent (*videtur res ei abesse, cui pretium abest*). Eme vélemény szerint tehát a dolgokhoz (*res*) tartozik valamely érték (*pretium*), ahol ez utóbbi nem kizárólag vételárat jelent, hanem tágabban a forgalomképes dolog értékét, hiszen a dolog esetleges vételárát is eme gyakorta pénzben kifejezhető érték alapján lehet meghatározni.¹¹⁴ A szöveg által taglalt másik kérdéskör, a szubjektum szempontjából vett elpusztulás körében Paulus azt hangsúlyozza, hogy egy adott személy abban az esetben tekintheti valamely dolgot elveszettnek, elpusztultnak, ha a dolog visszaszerzése céljából egyetlen konkrét személlyel szemben sem léphet fel keresettel.¹¹⁵

Mindezen megfontolások nyomán még egy szempontra érdemes felhívni a figyelmet, jelesül arra, hogy mindeme példákban a *res* jogi értelemben testi létezőként jelent meg. Ennek hátteréről szól az alábbi, Lucretius-szöveg:

Lucr. 1, 302-304.

[...] *quae tamen omnia corporea constare necessest
natura, quoniam sensus inpellere possunt;
tangere enim et tangi, nisi corpus, nulla potest res.*

szerint *mutata forma prope interemit substantiam rei*, vagyis éppen ez alapozza meg az *actio ad exhibendum* alkalmazhatóságát. Egyfelől tehát a *corpus* – *forma* kifejezések között párhuzamot állít fel, másfelől pedig ezeket szembe állítja a *substantia* fogalmával, ami itt egy dolog lényegét, lényegi jellemzőjét van hivatva megjeleníteni. Vö. SCHERMAIER (1992) i. m. 144.

¹¹⁴ Vö. *Oxford Latin Dictionary* s. v. 'pretium', illetőleg ERNOUT–MEILLET (1951) i. m. s. v. 'pretium': „...monnaie versée contre une chose ou un service...”.

¹¹⁵ Ennek az elgondolásnak egy gyakorlati megjelenési formája a *derelictio* körében gyakran hivatkozott *animus derelinquendi* vagy *animus derelinquentis* olyan értelmezése, amely nem egyszerűen elhagyási szándékként fogja fel az *animus derelinquendi*, hanem olyan szubjektív tudati viszonyulásként, amelynek keretében a tulajdonos tudata átfogja azt a tényt, hogy a dolog a számára végérvényesen, vagyis a visszaszerzés legcsekélyebb reménye nélkül elveszett. Ehelyütt nem arról van szó, hogy a dolog követelhetősége enyészik el, hanem a dologra vonatkozó jog perrel való érvényesíthetősége (vö. Cels. D. 44, 7, 51 [3 dig.]: „*est actio [...] ius [...] iudicio persequendi*”), hiszen igaz ugyan, hogy az *in rem actio* elvben bárki ellen megindítható, gyakorlatilag azonban a tényleges perindításhoz konkrét ellenérdekű félre van szükség, akitől a jogosult követelheti a dolog kiadását. Mivel a *derelictio* és a *iactus mercium* eseteiben a derelinkváló személy, illetőleg a tulajdonos sok esetben nem is tudja, hogy kinél van ténylegesen a dolga, ekként a vaktában perlés igen kockázatos megoldás lenne. Az *animus derelinquendi* ilyen értelmezéséhez ld. részletesen VACCA (1984) i. m. 120–121.

Lucretius a *corpora caeca*¹¹⁶ kérdéséről értekezik, példája szerint ilyenek a különféle szagok és illatok (*odores*), ugyanígy a hő, a hideg (*calidos aestus, frigora*), vagy akár a hangok (*voces*), minthogy ezeket nem látjuk, ekként felfogni sem vagyunk képesek. Következésképpen ezeknek is bírniuk kell valamilyen testi jelleggel (*omnia corporea constare necessesse / natura*), mivel hatást gyakorolnak érzeinkre (*sensus inpellere possunt*). Márpedig csak a testi létezők jellemzője, hogy megérinthetőek és megérinthetnek más létezőket (*tangere et tangi*).¹¹⁷ Ha mindezek fényében megnézzük a Digesta vonatkozó titulását (D. 1, 8 – *De divisione rerum et qualitate*), azt láthatjuk, hogy – Gaius Institúcióival egyébként egyezően – a *summa divisio* középpontjában a *res divini* és *humani iuris* állnak, és csak ezt követően esik szó egyetlen fragmentum erejéig a testi és testetlen dolgokról.¹¹⁸ Ezt követően mindössze egyetlen olyan létezőről esik szó, amelynek kézzelfoghatósága, illetőleg megérinthetősége megkérdőjelezhető, ez pedig a levegő, ugyanakkor a lucretiusi nézettel összhangban a levegő is testi alkotóelemekből tevődik össze, még akkor is, ha ezek szabad szemmel nem láthatók.¹¹⁹ Az összes többi, a titulusból említett dolog megérinthető. Mindebből kitűnik, hogy bár a vonatkozó Digesta-titulus főként a testi dolgok felosztásával foglalkozik, a szövegek között, még ha egyetlen fragmentum erejéig is, de igen előkelő helyen kerül említésre a *res corporales* és *incorporales* felosztás.¹²⁰ Mindebből látható, hogy a római jogászoknak a dolog mibenlétére vonatkozó felfogása nem egyezik azzal, ahogyan a pandektisták közelítették meg a dolog fogalmát, ahol *Ding* és *Sache* fogalmainak segítségével hívása nyomán lehet csak *res incorporales*-ről beszélni.¹²¹

¹¹⁶ Ebben a vonatkozásban utalni kell arra, hogy Lucretius eme megközelítése, és alkalmazott módszere jellegzetesen epikureus, ez pedig az indirekt bizonyítás módszere. Lucretius több esetben arra hivatkozással vet el valamilyen állítást, hogy abból kell kiindulni, amit látunk és tapasztalunk. A *corpora caeca* kérdésköre jó példája annak, hogy a láthatóból von le következtetéseket valamely láthatatlan léte, amely szintén jellegzetesen epikureus módszer volt. Ehhez részletesen ld. LONG (1986) i. m. 28–29.

¹¹⁷ Ehhez ld. BONFANTE (1968) I. i. m. 8.; KASER (1953a) i. m. 142. Némiképp más vonatkozásban, de ezzel egyezően BRENONE (2001) i. m. 126.

¹¹⁸ Vö. Gai. D. 1, 8, 1 pr – 1 (2 inst.).

¹¹⁹ Marci. D. 1, 8, 2, 1 (3 inst.): *aer*.

¹²⁰ Marci. D. 1, 8, 2, 1 (3 inst.): *aqua profluens, mare, litora maris*; Flor. D. 1, 8, 3 (6 inst.): *lapilli, gemmae*; Marci. D. 1, 8, 4 pr. (3 inst.): *aedificiis, monumentis*; Marci. D. 1, 8, 4, 1 (3 inst.): *flumina*; Gai. D. 1, 8, 5 pr. (2 rer. cott.) *ripa, naves, funes, retia, onus, praedium*; Gai. D. 1, 8, 5, 1 (2 rer. cott.): *casa in litore*; Marci. D. 1, 8, 6, 1 (3 inst.): *theatra, stadia, servus communis*; Marci. D. 1, 8, 6, 2 (3 inst.) – fin: *res sacrae, religiosae, sanctae*.

¹²¹ Ezzel egyezően ld. ARNOLD (1868) i. m. 144. Ehhez ld. PUCHTA (1866a) i. m. 436: „Die philosophische Eintheilung der Dinge (nicht der Sachen in sinnlich wahrnehmbare und

Ezen túlmenően, véleményünk szerint arra is érdemes felfigyelni, hogy a jogi értelemben vett *res* kifejezés konkrétan milyen formában, összefüggésben jelenik meg az egyes forrásszövegekben. Meglátásunk szerint a római jogászok megközelítésében nem az volt elsődlegesen érdekes, hogy a *res* önállóan mit jelent. Kétségtelen, hogy léteznek olyan források, amelyek a *res* kategóriáját más létezőktől igyekeznek elhatárolni, illetőleg a kifejezésnek más kategóriákhoz való viszonyát tisztázní.¹²² Ehhez képest viszont sokkal többször jelenik meg a *res* kategóriája valamilyen, jogi szempontból releváns minőséggel felruházva: lényegében ez képezi a dologosztályozások alapját. Nyelvi szempontból ez valamely jelzőnek a *res* szóhoz kapcsolása által jeleníthető meg, amelynek lényege éppen az, hogy az embertől különböző külvilági létezőket valamely homogén tulajdonságok mentén egymástól megkülönböztesse. Ennek jó példái lehetnek a korábban már említett *Digesta*-titulus (D. 1, 8: *De divisione rerum et qualitate*), továbbá Gaius institúcióiban a dologosztályozásokkal foglalkozó töredékek (Gai. 2, 2 – 22), valamint ezekhez hasonlóan a iustinianusi institúciók vonatkozó töredékei (Inst. 2, 1 pr – 10, valamint 2, 2).¹²³ Ez a szemléletmód is megerősíteni látszik azt a többször hangsúlyozott állítást, hogy a jogászai gondolkodás középpontjában a praktikusság, az eset-központúság állt. Feltehető tehát, hogy a forrásokban megjelenő dologosztályok gyakorlati problémákhoz, ténylegesen a jogásznak feltett kérdésekhez kötődtek.¹²⁴ Így logikusnak tűnhet egy olyan következtetés is, hogy a forrásokban azokkal a dologosztályokkal kapcsolatosan találkozhatunk többször, amelyek gyakorlati relevanciája jelentősebb volt; kevesebb figyelmet fordítottak ugyanakkor a gyakorlati szempontból számukra kevésbé problémás kérdésekre.

intelligible, körperliche und unkörperliche, res corporales et incorporales) wendet die römischen Juristen auch auf die rechtlich in Betracht kommenden Gegenstände an.”

¹²² Ebben a körben példaként szolgálhatnak a teljesség igénye nélkül az alábbi források. A *res* és valamely más létező (*res – causae* és *iura, actio – res, res – pecunia*) közötti különbségtételre ld. Ulp. D. 50, 16, 23 (14 ad ed.); Pomp. D. 50, 17, 204 (28 ad Q. Muc.); Paul. D. 50, 16, 5 pr. (2 ad ed.). Kifejezetten *persona* párjaként szerepel pl. az alábbi helyeken: Ulp. D. 6, 1, 1, 1 (16 ad ed.); Marci. D. 8, 1, 1 (3 reg.); Ulp. D. 44, 7, 25 pr. (1 reg.); Paul. D. 50, 16, 188, 1 (33 ad ed.); Pomp. D. 50, 17, 25 (11 ad Sab.).

¹²³ Hasonlóan, Ulpianusnál is találkozhatunk néhány dologosztállyal (Ulp. 19, 1; 19, 6; 19, 15).

¹²⁴ Ennek a feltevésnek a létalapját nem kisebbíti az a tény, hogy az ebben a körben hivatkozott források jórészt tankönyv-jellegű szövegek, hiszen mainapság is az oktatás során azokat a szempontokat igyekszünk hangsúlyozni, amelyek vagy komoly gyakorlati jelentőséggel bírnak, vagy amelyek megértése, ekként más intézményektől való elhatárolása is, nehézségeket okozhat.

1.4. Excursus: adalékok a *res incorporales* fogalmához

Meglátásunk szerint a *res* fogalmának sokrétűségét, valamint általános jellegét nagyon jól érzékelteti a *res incorporales* fogalmának megjelenése, egyszerűen ezen a ponton a *res* kifejezés elszakad a materiális felfogástól, amely a *rerum natura* fogalmának értelmezésnél nem elhagyagolható szempont. Már ezen a ponton szükséges lehet azonban hangsúlyozni, hogy a *res incorporales* kategóriáját már a klasszikus jogászok sem egységesen használták: jellegzetes különállás tapasztalható abban a tekintetben, ahogy Gaius megközelíti a *res incorporales* csoportját. A klasszikusok többsége azonban nem osztja ezt a nézetet.¹²⁵

1.4.1. *Res incorporales a romanisztikában*

A fentiekben már látható volt Ulpianus és Hermogenianus véleményeiben egy olyan nézet, amely a *pecunia* körébe utalt minden ingó és ingatlan, testi és testetlen dolgot. Elsődlegesen ennek kapcsán válik ezen a ponton szükségessé a *res incorporales* kategóriájának vizsgálata, legalábbis a pénz szempontjából. A „testetlen dolgok” csoportja talán joggal nevezhető a modern magánjogtudomány nagy száműzöttjének, hiszen a magánjogi irodalom nem tekinti ezt a fogalmat jelentékenynek, mi több, már-már csaknem „intellektuális kaland”-nak minősíti egyáltalán a fogalom bárminemű említését is.¹²⁶ Ebben a vonatkozásban elegendő lehet Kolosváry Bálint nézetére utalni, aki egyfelől az ABGB korábban már idézett 285. §-át élesen kritizálja, mondván, hogy a törvény az adott megfogalmazással túlon túl tágan határozza meg a dolog jogi értelemben vett mibenlétét, amelynek – véleménye szerint – egyenes következménye a testi és testetlen dolgok közötti különbségtétel a törvény szövegében.¹²⁷ Almási Antal

¹²⁵ Ezt alátámasztandó ld. BALDESSARELLI (1990) i. m. 73. Hangsúlyozza, hogy a *res* római felfogása alapvetően szűkebb volt; éppen a *res incorporales* koncepciója hozott ebben némi változást.

¹²⁶ Némileg hasonló kiszólásokkal lehet találkozni pl. BALDESSARELLI (1990) i. m. 87.

¹²⁷ Vö. KOLOSVÁRY (1942) i. m. 6–7. Ehhez ld. ABGB § 292. Körperliche Sachen sind diejenigen, welche in die Sinne fallen; sonst heißen sie unkörperliche; z. B. das Recht zu jagen, zu fischen und alle anderen Rechte. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy azt a nézetet sem tartja szerencsésnek, amely a dolog jogi fogalmát a jogok tárgyával azonosítja. Úgy látja, hogy a leghelyesebb megközelítés ebben a vonatkozásban, ha azt tekintjük dolognak, ami „emberi uralom alá hajtható, és kihasználható, azaz a vagyon része”. Ld. KOLOSVÁRY (1942) i. m. 7–8. Ezzel kapcsolatban azonban rögvést rá kell mutatni arra, hogy nézete furcsa kettősségről árulkodik. Az ehelyütt kifejtettek ugyanis egyértelműen nem abba az irányba mutatnak,

egyáltalán nem is foglalkozik a testetlen dolgok kategóriájával.¹²⁸ Általában elmondható a magyar irodalomról,¹²⁹ hogy a szerzők többségében értéktelen dologosztályozásnak tekintik a testetlen dolgok kategóriáját.¹³⁰ Ebben a vonatkozásban ugyanakkor Kolosváry meglátása ismét igen érdekesnek mondható. A BGB 90. §-ában írt körperliche Gegenstände kapcsán összehasonlítja a modern értelemben vett testi dolgok és a *gaiusi res corporales* fogalmait. Ennek nyomán megállapítja, hogy a két fogalom jelentésköre nem esik egybe, ugyanis a Gaiusnál szereplő *quae tangi possunt* fordulat csak az érintésre, a tapintásra helyezi a hangsúlyt, ami a testi „halmazállapot” felfogásának kezdetleges voltára utal. Rámutat ugyanakkor, hogy valamely légnemű dolgot is fel lehet azonban fogni, ha megfelelő eszközök birtokában próbálkozunk, vagy mérésekkel igazolhatjuk létezésüket, illetőleg külső behatásra még fizikai változások is előidézhetők, ekként emberi uralom alá hajthatóak.¹³¹ Mindebből levonja a következőt:

amely a testi dolgok főségét, és a magánjogi vizsgálódások szempontjából való kizárólagosságát helyeznék a középpontba. Hiszen könnyen belátható, hogy például az ABGB-ben, a testetlen dolgok körében említett különféle jogok éppen gyakorlásuk által hajtának emberi uralom alá, viszont abban az esetben is a vagyón része lesz, ha a jogosult nem gyakorolja a jogot, ugyanis a jog biztosítása által potenciális vagyoni előny biztosítatik a számára, amely a gyakorlás által képes tényleges vagyoni előnybe fordulni. Emellett kiemelendő, hogy a szerző korábban utal arra is, hogy például az idegen dologbeli jogok nem csupán dolgokon állhatnak fenn, hanem van lehetőség arra, hogy „vagyontárgyakra, nevezetesen jogokra nézve” keletkezzenek. Részletesen ld. KOLOSVÁRY (1942) i. m. 5. Röviden szükséges utalni arra is, hogy a jogtárgy és dolog különválasztására a romanista irodalomban is található példát. Vö. pl. KASER (1953a) i. m. 142; GUARINO (1992) i. m. 329–334.; SANFILIPPO (2002) i. m. 67.

¹²⁸ Vö. ALMÁSI (1928) I. i. m. 40–63., ahol a vonatkozó osztályozás hiányzik.

¹²⁹ Ehhez ld. KOLOSVÁRY (1942) i. m. 7.; LÁBADY (1997) i. m. 288., aki szerint azért is szükségtelen külön dologosztályként kezelni a testetlen dolgokat, mivel a jogokra és a követelésekre speciális szabályok vonatkoznak.

¹³⁰ Ennek kapcsán érdemes arra is utalni, hogy a hatályos polgári törvénykönyveknek a ‘dologra’ mint jogi fogalomra vonatkozó megközelítése sem egységes, ebből adódóan pedig a testetlen dolgokra vonatkozó felfogások is szerteágazóak. Pichonnaz három csoportba sorolja az általa vizsgált polgári törvénykönyvek szabályozását. Az első csoportot a svájci és a német törvény alkotja, amelyekben közös pont, hogy a *res incorporalis* fogalma mindkét rendszerben jogi nonszensz, minthogy a dolog mindkét polgári törvénykönyv szerint csak valamely, materiális értelemben vett létező lehet, vagyis a fizikai világ egy, a személytől elhatárolt szegmentuma. A második csoportba a francia és az olasz törvény tartozik, amelyekben közös egyfelől az, hogy mindkettő a vagyontárgyak, illetve javak fogalmát helyezi a szabályozás középpontjába. Másfelől ugyanakkor a tulajdon fogalma körében mindkét törvény a testi tárgyakat veszi alapul, ugyanakkor kétségtelen tény, hogy mindkét szabályozás körében külön kerülnek említésre a keresetek, kötetmek és egyéb immateriális javak. A harmadik csoportba kizárólag az osztrák polgári törvénykönyv tartozik, amely a szabályozás körében kifejezetten elismeri a testetlen dolgok létezését. Részletesen ld. PICHONNAZ (2004) i. m. 106–108.

¹³¹ Ennek a nézetnek létezik ókori megfelelője is, hiszen Lucretius (*De rerum natura* 1, 302–304) akként közelített meg egyes létezőket (szagok, hangok, hideg, meleg), hogy bár azok nem láthatók, valamilyen testi jelleggel mégis rendelkezniük kell, minthogy csak a testi létezők sajátossága, hogy más testi dolgokra is képesek hatást gyakorolni. Ebből következően megál-

mégiscsak van létjogosultsága a testetlen dolog kifejezésnek, mindössze azonban egyetlen vonatkozásban, méghozzá a vagyon, a javak említése esetében. A vagyon ugyanis – mint mondja – dolgok, jogok és kötelezettségek összessége, ekként testi és testetlen alkotóelemei egyaránt vannak. Következésképpen Kolosváry nem veti el teljesen a testetlen dolgot, csak azt kifogásolja, hogy önálló, jogi szempontból releváns dologosztályként kezeljük azt. Eme, a *res incorporales* kategóriáját háttérbe szorító felfogás eredője a pandektisztikának a jogi értelemben vett „dolog” értelmezésében keresendő.¹³² Mint az már a korábbiakban is látható volt, Puchta elvi élel hangsúlyozza, hogy a dolog testi tárgy, amely egyfelől az embertől külsőleg független létező, egyszersmind az embernek alávetett is.¹³³ Emellett kétségtelenül elismeri ugyan az *incorporalia* kategóriájának létezését, azonban ezt nem tekinti dologosztályozásnak,¹³⁴ helyesebben olyan, alapvetően filozófiai osztályozásnak tekinti, amely *Dinge*, és nem *Sachen* körében értelmezhető.¹³⁵ Lényegében hasonlóan foglal állást más munkájában is, ahol azonban utal arra, hogy a rómaiak *res corporales* és *incorporales* felosztása minden bizonnyal azon alapult, hogy az *in rem* *actió*kat egyfelől dologra, másfelől valamely jogra nézve is lehetett indítani.¹³⁶ Némiképp sarkosabb felfogást képviselt ebben a vonatkozásban Savigny, aki a szolgálmat és a hagyatékot is magában foglaló *res incorporales* kategóriáját egyenesen nélkülözhetőnek tekintette.¹³⁷ Windscheid a testetlen dolog kifejezés eredetének magyarázata körében azt hangsúlyozza, hogy a köznapi nyelvben a tulajdont annak tárgyával azonosítjuk. Ennek folyománya, hogy általában vagyoni jogi jogosultságokról szoktunk említést tenni, mint amilyenek például a más dolgán fennálló jogok, vagy a követelési jogok. Ebben a vonatkozásban

lapítható, hogy Lucretius nem ismeri el az *incorporalia* kategóriáját: az epikureánus filozófia nézetével összhangban minden létezőnek testi mivoltot tulajdonít. A Lucretius által a *corpora* körébe sorolt létezőket azonban a jogászok nem, illetőleg nem minden esetben ismerik el testinek. Ehhez ld. részletesen MONIER (1948) i. m. 360–361.

¹³² A témakör olasz nyelvű irodalmának részletes ismertetését ld. BALDESSARELLI (1990) i. m. 77–87.

¹³³ Vö. PUCHTA (1866b) i. m. 52: „Sache ist ein von der Person äußerlich unabhängiger, aber gänzlich der Unterwerfung unter ihren Willen bestimmter körperlicher Gegenstand”. Ugyanígy PUCHTA (1866a) i. m. 436.

¹³⁴ Vö. PUCHTA (1866b) i. m. uo.: „[...] unter den incorporalia die Rechte außer dem Eigenthum verstanden werden [...]”.

¹³⁵ Ld. PUCHTA (1866a) i. m. 436.

¹³⁶ PUCHTA (1866a) i. m. 436–437.

¹³⁷ Vö. SAVIGNY (1841) i. m. 32: „Als Vermittlung diene dabey der unbehilfliche, an sich ganz entbehrliche, Ausdruck res incorporalis; denn indem man die Servituten und Erbschaften als solche res incorporales bezeichnete [...]”

ezek is vagyonalkatrésznek minősülnek, így „dologiasítjuk” ezeket, azonban – minthogy nem testi létezők, csupán a képzelet termékei – testetlen dolgoknak nevezzük ezeket.¹³⁸ Ekként előfordul, hogy pusztán képzeletbeli létezőket, bizonyos vonatkozásban dolognak tekintünk, vagyis a testi dolgok mintájára jogviszonyok tárgyává tesszük ezeket.¹³⁹ Lényegében ugyanezt a felfogást képviseli Grosso is, aki szintén rámutat arra, hogy a *gaiusi* felosztás alapján a *res incorporales* körébe soroltattak a *hereditas*, az *ususfructus*, a szerződéssel létrehozott kötelmek, valamint a szolgalmak is, ugyanakkor a tulajdon nem szerepel ebben a felsorolásban, amire csak egyetlen magyarázat adható, mégpedig az, hogy a tulajdon a *res corporales* körébe tartozott. Erre viszont csak akkor nyílik mód, ha a tulajdont gondolatilag annak tárgyával azonosítjuk – ez pedig jogi szempontból egy logikai hibának tekinthető, legalábbis a pandektista álláspont szerint.¹⁴⁰ Századunkban Pflüger jellemezte akként a *res incorporales* kategóriájának háttérében álló csoportosítást mint logikai baklövést (*logischer Schnitzer*).¹⁴¹ Értő módon foglalja össze a vonatkozó nézeteket Bessenýő András, amikor – Grosso felfogásával¹⁴² egyezően – rámutat arra, hogy a *res corporales* – *incorporales* felosztás háttérében a vagyon fogalma áll, amely nem más, mint vagyoni értékű alanyi magánjogok,¹⁴³ azaz olyan jogosultságok és kötelezettségek, amelyek – vagyoni jellegükből eredően – egytől egyig pénzben kifejezhetőek. Az ilyen, a vagyont alkotó vagyonalkatrészek mind testetlenek,

¹³⁸ Vö. WINDSCHEID (1873) i. m. 93: „Ein sehr gewöhnlicher, im Leben entstandener, aber vom Rechte festgehaltener Sprachgebrauch nennt statt des Eigenthumsrechts die Sache, an welcher es stattfindet. Auf diesem Wege weiter gehend denkt man sich nun auch die übrigen Vermögensrechte, d. h. die Rechte an fremden Sachen und die Forderungsrechte, insofern auch sie Vermögensbestandtheile sind, als Sachen, und nennt sie, da sie nur in der Vorstellung, nicht in körperlicher Wirklichkeit existiren, gegenüber den körperlichen Sachen unkörperliche Sachen.”

¹³⁹ Vö. WINDSCHEID (1873) i. m. 376: „[...] es kommt vor, daß das Recht bloß gedachte Dinge, wenn auch nicht durchweg, doch in einzelnen Beziehungen, als Gegenstände von Rechtsverhältnissen behandelt, wie körperliche.”

¹⁴⁰ Grosso (2001) i. m. 13. Első tekintete Grosso a pandektista felfogás ellen érvel, azonban a források vizsgálata nyomán ő maga is a fentebb említett következtetésre jut. Részletesen ld. Grosso (2001) i. m. 14–15.

¹⁴¹ PFLÜGE (1947) i. m. 340. Állítását azzal magyarázza, hogy a rómaiak számára dolgok és személyek léteztek, amit pedig jogként fogtak fel, az minden esetben az objektív értelemben vett jog volt, vagyis a szubjektív, személyhez fűződő jogok kategóriáját nem ismerték. Az egyetlen hiba, amit ebben a körben elkövettek, az nem más, mint hogy a testetlen dolgokat is a *iura* elnevezéssel illették. Elismeri ugyanakkor ama nyelvi sajátosság létét, amely szerint köznapi értelemben is valaki jogáról beszélünk akkor, amikor például az illető valamit követelhet egy másik személytől. Vö. PFLÜGE (1947) i. m. 340–341.

¹⁴² Grosso (2001) i. m. 13.

¹⁴³ Ugyanígy FÖLDI–HAMZA (2016) i. m. 278.

vagyis nem lehet őket megérinteni, tehát a többek által említett logikai hiba éppen ebben érhető tetten. Amit nem lehet megfogni, azt értelmetlen „dolognak” nevezni, minthogy a „dolog” fogalma kapcsán elsődleges annak testi mivolta, vagyis a megfoghatóság.¹⁴⁴ Pascal Pichonnaz a *res incorporales* és a jogbirtok fogalmainak fejlődésével foglalkozó tanulmányában több koncepciót mutat be, amelyek a római jogi *res incorporales* fogalma mögött meghúzódhatnak. Az egyik, jelentős nézet szerint a mezei telki szolgálalmak természetének jobb megértését célozta a testetlen dolgok kategóriájának kialakulása, amely kategória ebből adódóan egy közbülső lépést jelentett a korlátolt dologi jogok fogalmának kidolgozása körében.¹⁴⁵ Egy másik felfogás a tulajdonátszállás kérdéséhez kapcsolódva tartja jelentősnek a *res incorporales* fogalmát. Eme elgondolás középpontjában az áll, hogy a fogalom bevezetése által vált lehetővé annak szabatos körülírása, hogy mely dolgok vonatkozásában kerülhet sor *traditio*ra.¹⁴⁶ Eme elgondolással kapcsolatban az alábbi megjegyzések tehetők. Jóllehet ez a felfogás összességében nem nélkülöz minden alapot, mégis egy-két további szempontra is figyelemmel kell lenni. Egyfelől Gaius az *in iure cessio* kapcsán kifejezetten említi (Gai. 2, 25), hogy az *in iure cessio* csak nagyobb nehézség árán (*cum maiore difficultate*) volt lebonyolítható, hiszen ennek során meg kellett jelenni a praetor vagy a tartományi helytartó előtt. Könnyen belátható, hogy a *mancipatio* során követendő formaságok a mindennapi élet gyorsulásával hasonló *difficultast* jelenthettek. Ami ugyanakkor kétségessé teheti a hivatkozott érvelés teljes megalapozottságát, az éppen az Intitúciók szövege. Gaius ugyanis az előbbieken említett helyen annak alátámasztásaként utal a *maior difficultas*ra, hogy többnyire, sőt majdnem mindig a *mancipatio*

¹⁴⁴ BESSENYŐ (2010) i. m. 265.

¹⁴⁵ PICHONNAZ (2004) i. m. 109–110. A mezei telki szolgálalmak kezdetben *res mancipi*nek minősültek, és ebből adódóan *res corporales*ként kezelték ezeket. Iustinianusnál ugyanakkor már a *res incorporales* körébe tartoztak, ami azonban csak abban az esetben lehetséges, ha már nem tekintették ezeket *res mancipi*nek. Következésképpen ekkor már korlátozott dologi jogokként kellett, hogy felfogják ezeket a jogosultságokat, annak ellenére, hogy a *iura in re aliena* kategóriája először csak Donellusnál jelenik meg. A *res incorporales* vonatkozásában említett közbülső lépés abban állt, hogy ennek a kategóriának a használata utat nyitott a mind nagyobb fokú absztrakció irányába. Vö. PICHONNAZ (2004) i. m. 110.

¹⁴⁶ PICHONNAZ (2004) i. m. 110–111. A tulajdon átruházás körében az archaikus felosztás a dolgokat a *res mancipi* és *nec mancipi* kategóriáiba sorolta, és ebből a besorolásból szükségszerűen következett, hogy mely dolgok lehetnek a *mancipatio* tárgyai, és melyek nem. Egy későbbi fejlődési fázisban minden valószínűség szerint a *res corporales* – *incorporales* csoportosítás váltotta fel a *res mancipi* – *nec mancipi* kategóriáit. Ez a váltás a *mancipatio* használatához kötődik, amely Gaius korára – éppen a *traditio* javára – jócskán veszített jelentőségéből. Részletesen ld. PICHONNAZ (2004) i. m. 111.

használatára került sor az *in iure cessio* ellenében.¹⁴⁷ Ezen túlmenően az sem elhanyagolható, hogy a *mancipatióra*, illetőleg tágabban a *per aes et libram* ügyletekre számos esetben történik hivatkozás az Intitúciók szövegében: egyes helyeken olyan formában, hogy kifejezetten szerepel a szövegben a *nuncupatio*¹⁴⁸, máskor pedig mindössze utalás szintjén.¹⁴⁹ A hivatkozások ilyen nagy számából, valamint abból a tényből, hogy több helyen is bemutatásra kerül az is, hogyan zajlott a *mancipatio* a gyakorlatban, meglátásunk szerint arra lehet következtetni, hogy ez az ügylet Gaius korában a *mancipatio* nemcsak használatban volt, hanem széles körű gyakorlati alkalmazásnak is örvendett.¹⁵⁰ Mi több, előfordult még a Kr.u. IV. század derekán is,¹⁵¹ eltörlésére pedig csak 531-ben, Iustinianus uralkodása idején kerül sor.¹⁵²

A harmadik, Pichonnaz által ismertetett elmélet-kör szerint a *res incorporales* fogalma mintegy „ugródeszkaként” szolgált az alanyi magánjogok fogalmának megjelenéséhez. Azaz, a *res incorporalis* kifejezés lényegében egybe esik a *ius in re*, szűkebb, meghatározott esetkörben pedig a *ius ad rem* fordulat jelentésével. Eme nézet azon az észrevételen alapul, hogy a gaiusi felsorolás a *res incorporales* körében kizárólag olyan dolgokat említ, amelyek mainapság az alanyi magánjogok körébe tartoznak. Az elgondolás ellen felhozható, hogy a *iura in re aliena* kategóriája ismételten csak Donellusnál jelenik meg első alkalommal, továbbá ezek a *res incorporales* körébe tartozó jogosultságok kivétel nélkül csak akkor „működtek”, tehát abban az esetben voltak érvényesíthetők, ha a praetor *actiót* biztosított ezek érvényesítésére. Mindemellett érdemes arra is felfigyelni, hogy a legjelentősebb alanyi magánjog, a tulajdonjog, nem szerepel a gaiusi felsorolásban.¹⁵³ Éppen ebből ered az a felfogás, amely a vizsgálódás kiindulópontjának a vagyont teszi meg, hiszen a *res* is a vagyon egy elemeként jelenik meg a forrásokban. A vagyon pedig egyaránt állhat olyan dolgokból,

¹⁴⁷ Vö. Gai. 2, 25: „Plerumque tamen et fere semper mancipationibus utimur [...]”.

¹⁴⁸ Így az alábbi helyeken: Gai. 1, 113; 1, 119–121; 2, 102–108; 3, 173–175.

¹⁴⁹ Ld. pl. a következő helyeken: Gai. 1, 132; 2, 18–23; 4, 79.

¹⁵⁰ Ezzel egyezően DIÓSDI (1970) i. m. 138.

¹⁵¹ Vö. a 355. április 24-én kelt császári rendeletet az ajándékozással összefüggésben; C. Th. 8, 12, 7: *Cum genitoris mei scitis evidenter expressum sit nullam donationem inter extraneos firmam esse, si ei traditionis videatur deesse sollemnitas et idem huiusmodi necessitatem liberis tantum ac parentibus relaxarit, in omnibus deinceps observari negotiis oportebit, ut donatio inter extraneos minus firma iudicetur, si iure mancipatio et traditio non fuerit impleta.*

¹⁵² C. 7, 31, 1, 5: *Cum etiam res dividi mancipi et nec mancipi sane antiquum est et merito antiquari oportet, sit et rebus et locis omnibus similis ordo, inutilibus ambiguitatibus et differentiis sublatis.* Ehhez ld. még FÖLDI–HAMZA (2016) i. m. 322.

¹⁵³ PICHONNAZ (2004) i. m. 111–112.

amelyek a *res corporales*, és olyanokból is, amelyek a *res incorporales* körébe tartoznak. Arra a felvetésre, hogy a *res incorporales* felsorolásában nem szerepel a tulajdon, az a válasz adható, hogy a tulajdon a tulajdonos számára éppen a dologban ölt testet; ez pedig egy jelentős különbség a tulajdonjog és a többi más jogosultság között. Római jogban ugyanis nem képzelhető el a tulajdon a dolog nélkül: nem úgy fogták fel tehát a tulajdont, mint a dologgal összefüggő jogosultságok összességét; a tulajdon nem a tulajdonost a dologgal kapcsolatban megillető konkrét jogosítványok összegeként állt elő.¹⁵⁴ Ezen a ponton pedig érthetően elkerülhetetlenné válik a *res corporales* és *incorporales* egymástól való elhatárolása, mivel csak így nyílik mód a dolog és a jogosultság egymástól való megkülönböztetésére is.¹⁵⁵

¹⁵⁴ Ebben a vonatkozásban idézni kell Földi Andrásnak a tulajdonosi részjogosítványokkal összefüggő tanulmányát, amelynek megállapításai egybevágóak Pichonnaz érvelésével; ld. FÖLDI (2005) i. m. 35–36. A tulajdonosi részjogosítványok körében használt kifejezések a Kr.e. 111-ben keletkezett *lex agraria*ban jelennek meg először, jóllehet az *uti* és a *frui* kifejezések már korábban, a Kr.e. III. században is előfordulnak. A *lex agraria* a rendelkezési jog vonatkozásában nem említ semmilyen jogosultságot, mivel római jogban a kiaknázási jogosultságok nagyobb jelentőséggel bírtak. Ugyanakkor kétségtelen, hogy a rendelkezési jog egyik eleme, az elidegenítés joga kapcsán szerepel a törvényben az *abalienare* ige. Mindehhez ld. részletesen FÖLDI (2005) i. m. 32–33.; STURM (1957) i. m. 93–107. A tulajdonosi részjogosítványok elméleti jellegű kidolgozása a római jogászok munkáiból főként azért hiányzott, mert a tulajdonos helyzetét elsősorban a birtokos és az idegen dologbeli jogok jogosultjainak pozíciójával összehasonlítva vizsgálták, másrészt pedig a jogászok nem érdeklődtek különösebben az ilyen, elméleti jellegű rendszerezés iránt. Vö. FÖLDI (2005) i. m. 35. Az ősi és a préklasszikus tulajdon jellemzői kapcsán ld. DIÓSDI (1970) i. m. 124–127., továbbá 181–185. A tulajdonra használt kifejezések tekintetében ld. DIÓSDI (1970) i. m. 135–136. Némiképp hasonló értelemben jelenik meg az ősi tulajdon Zlinszky felfogásában is. Vö. ZLINSZKY (1997) i. m. 184–185.

¹⁵⁵ Részletesen ld. PICHONNAZ (2004) i. m. 112–113. Ezen a ponton túl Pichonnaz gondolatmenete a *quasi possessio* és a *duplex dominium* irányába halad tovább, amely kérdések elemzése a pénz *res incorporales* körébe sorolásának vizsgálatát minden bizonnyal tévútra vezetné. Mindazonáltal kétségtelenül helytálló az a meglátása, hogy a *quasi possessio* gondolata megjelenik a forrásokban (l. különösen pl. Ulp. D. 37, 1, 3, 1 [39 ad ed.]; Ulp. D. 43, 3, 1, 8 [67 ad ed.]). Ezekben a szövegekben közös, hogy a *bona* birtoklása, az *ususfructus occupatió*ja körében nincs hasonlóság a fizikai értelemben vett dolgok birtoklásával, foglalásával. Amíg azonban a *bonorum possessio* kapcsán Ulpianus – Labeo nyomán – csak annyit állít, hogy a *iuris possessio* elképzelhető, az *ususfructus* – és hasonlóan a szolgalmak – vonatkozásában már kifejezetten állítja a jogász, hogy mód nyílik az *interdictum* útján történő védelemre. Részletesen ld. PICHONNAZ (2004) i. m. 116–117. Ezt a birtokot mint a dolog és a rá vonatkozó jog közötti kapcsolatot tehát lehetett „birtokolni”, amely birtoklás alapja az *animus* megléte volt. Vö. PICHONNAZ (2004) i. m. 125.

1.4.2. *A res incorporales* kifejezés eredete és filozófiai háttere

Wieacker nézetéből¹⁵⁶ kiindulva utalni kell arra, hogy a *res incorporales* kategóriájának fellelhető előfutárai mind a filozófiában, mind a grammatikus és retorikai hagyományban.¹⁵⁷

Ennek kapcsán a romanisták legtöbbször Cicero *Topica* című munkájának egy töredékére szoktak hivatkozni.¹⁵⁸

Cic. Top. 5, 26-27

[26] [...] *Definitionum autem duo genera prima: unum earum rerum quae sunt, alterum earum quae intelleguntur. [27] Esse ea dico quae cerni tangique possunt, ut fundum aedes, parietem stillicidium, mancipium pecudem, supellectilem penus et cetera; quo ex genere quaedam interdum vobis definienda sunt. Non esse rursus ea dico quae tangi demonstrarive non possunt, cerni tamen animo atque intellegi possunt, ut si usus capionem, si tutelam, si gentem, si agnationem definias, quarum rerum nullum subest corpus, est tamen quaedam conformatio insignita et impressa intellegentia, quam notionem voco.*

A szöveg lényege, hogy vannak megérintheő, tehát testi, illetve megérintheetlen, vagyis testetlen dolgok, amely elválasztás a definíciók elemzése kapcsán merül fel. Ennek eredményeként Cicero akként foglal állást, hogy a testi, megfogható dolgok léteznek (*esse ea*), amíg a megfoghatatlan dolgok nem léteznek (*non esse ea*).¹⁵⁹ Ehhez képest Wieacker rámutat, hogy ennek a páro-

¹⁵⁶ Vö. WIEACKER (1953) i. m. 108., és főként 111. Visszaul Kreller vonatkozó nézetére is; ehhez ld. KRELLER (1948) i. m. 592.

¹⁵⁷ Ehhez ld. még BONFANTE (1968) I. i. m. 11.; KRELLER (1948) i. m. 590–591.; GROSSO (2001) i. m. 11.; KASER (1953a) i. m. 142., és különösen 33. sz. jegyzet; WIEACKER (1953) i. m. 104., 108–109.; KASER (1971) I. i. m. 376.; BRETONE (2001) i. m. 170., 173–174.; DAJCZAK (2003) i. m. 101–104.; PICHONNAZ (2004) i. m. 108.

¹⁵⁸ Ehhez ld. az előző jegyzetben hivatkozott szerzőket.

¹⁵⁹ DAJCZAK (2003) i. m. 99–100. Megjegyzendő, hogy a Cicero által felsorolt példák nagyon érdekesek: összességében elmondható, hogy ezek a gyakorlatból eredő példák egymással párba állíthatók, éppen úgy, ahogy ezt Cicero maga is teszi a szövegben. Ilyen párok lehetnek a *fundus* és *aedes*, amely – Bretone gyanúja szerint – a XII t.t. elbirtoklási szabályára utal, amely az *usus auctoritas* idejét a *fundus* esetében kettő, *ceterae res* esetében pedig egy év évben határozta meg. Hasonlóan az ősi jogra utal a *mancipium* és a *pecus* párosítás is. A hagyaték szempontjából lehet különösen érdekes a *supellex* és a *penus* együttes említése, amelyek gyűjtőnévi jelentéséből adódóan konkrét esetben továbbra is kétséges maradt, hogy mi tartozik ezek körébe. A *homo* és a *fructus* kapcsán gondolhatunk a híres Gaius-

sításnak az alkalmazása éppen a definíciók körében meglehetősen sajátosságos módon, és mindenképpen félreérthetően történik.¹⁶⁰ Ő maga, és más szerzők is hivatkoznak Flavius Sosipater Charisius *Institutiones grammaticae*, vagy *Ars grammatica* című munkájára, amelyben Charisius elsőként a *nomina propria* és *appellativa* felosztással él, majd utóbbi körében említi a *res corporales* és *incorporales* kategóriáit.¹⁶¹ Emellett gyakran történik hivatkozás egy, Seneca tollából származó textusra is.

Sen. Ep. ad Luc. 6, 58, 11¹⁶²

Etiamnunc est aliquid superius quam corpus; dicimus enim quaedam corporalia esse, quaedam incorporalia. Quid ergo erit ex quo haec deducantur? illud cui nomen modo parum proprium imposuimus, quod est. Sic enim in species secabitur ut dicamus: quod est aut corporale est aut incorporale.

Jól kitűnik ebből a szövegből, hogy Seneca esetében a kiindulási pont, hogy minden, ami van (*quod est*), tehát a sztoikus értelemben vett létező (τὸ ὄν)¹⁶³, osztható fel *corporale* és *incorporale* kategóriáira, vagyis ehelyütt már a testi és testetlen dolgok objektív létezése is elismerésre kerül.¹⁶⁴ Érdekes megfigyelni,

véleményre, amely a gyümölcsöket az embertől éppen azon az alapon választja el, hogy a gyümölcs természeténél fogva az ember javát szolgálja, ekként az ember soha nem minősülhet gyümölcsnek. Ehhez képest *paries* és *stillicidium* egységet jelenítenek meg, hasonlóan a megérinthatetlen dolgok körében felsorolt *gens*, *agnatio*, *tutela* kifejezésekkel. Nem kétséges ugyanakkor, hogy az *usucapio* nem tartozik ebbe a körbe. Ehhez ld. még BRETONE (2001) i. m. 177–179.

¹⁶⁰ WIEACKER (1953) i. m. 110. Ettől eltérő álláspontot képvisel Bretone, aki szerint a *divisio* ebben a vonatkozásban azokra a dolgokra vonatkozik, amelyeket a *definitiones* érint. Részletesen ld. BRETONE (2001) i. m. 173.

¹⁶¹ Ld. WIEACKER (1953) i. m. 104.

¹⁶² A szöveg az alábbi kiadásból származik: FRIEDRICH HAASE: *L. Annaei Senecae opera quae supersunt*. Vol. III. Lipsiae: Teubner, 1858.

¹⁶³ Ld. LIDDELL–SCOTT (1940) i. m. s. h. v. Ezzel egyezően ld. BONFANTE (1968) I. i. m. 11.; BRETONE (2001) i. m. 176.; DAJCAK (2003) i. m. 102. Némiképp eltérően WIEACKER (1953) i. m. 108., továbbá 110., és különösen 43. sz. jegyzet.

¹⁶⁴ Vö. MONIER (1948) i. m. 361. Megjegyzendő, hogy Monier megközelítésében egyfajta fejlődési ív érhető tetten a *res incorporales* fogalma vonatkozásában. Kiindulópontja azonos a romanisták többsége által választott kezdőponttal: meglátása szerint Ciceró *Topicájában* jelenik meg először a *res* két csoportjának megkülönböztetése, ugyanakkor jelzi, hogy ehelyütt még nem érhető tetten olyan fokú fogalmi tisztaság, mint amivel Senecánál találkozhatunk. Cicero ugyanis a *res* körében a létező, és az elme alkotta dolgok között tesz különbséget, amelyek közül az utóbbiak nem rendelkeznek olyan valódi léttel, mint azok, amelyek láthatók vagy megérinthatók. Ezzel ellentétesen – alappal – ld. WIEACKER (1953) i. m. 110. Az ilyen látható, megérintható dolgok ellenpárját a fogalmak képezik, amelyek nem tartoznak a *corpus*

hogy *incorporalia* kapcsán Cicero azt állítja, hogy azok *intelleguntur*, amíg Seneca szerint ezek *sunt (esse)*: ezek a valóságban objektíve léteznek.¹⁶⁵ A fentiekből tehát látható, hogy – akárcsak a *res, quae pondere numero mensura constant* esetében – a filozófia és a retorika hatása igen jelentős a római jogi fogalmak kialakulása körében. Az *incorporalia* gondolata a filozófiából ered, utóbb a retorika átvette ezt, és ennek közvetítésével került a jogi nyelvbe is, ahol a jogi érvelés egyik elemévé vált, méghozzá mint a kézzel nem megfogható vagyoni jogok megjelölésére szolgáló fordulat.¹⁶⁶ Minthogy a hivatkozott szerzők munkássága időben távol áll egymástól, ekként feltehető, hogy a láthatóság, megérinthetőség kritériumai általános ismérveknek tekinthetők.¹⁶⁷ Ezeket az ismérveket a jogászok minden bizonnyal azért használták fel, mivel a nyelv révén lehet leírni a körülöttünk levő világot,¹⁶⁸ vagyis adódik a következtetés, hogy Gaius is ennek alapján tesz különbséget *res corporalis* és *incorporalis* között.¹⁶⁹ Ezen túlmenően igen valószínűnek tűnik az a feltevés is, amely szerint Gaiusra az a felfogás is hatást gyakorolt, amely a megfoghatatlan kategóriáját is létezőként kezeli.¹⁷⁰

kategóriájába. Ehhez képest a Seneca által képviselt nézet jóval pontosabb azáltal, hogy mind a testi, mind pedig a testetlen dolgokat objektíve létezőként kezeli. Ld. részletesen MONIER (1948) i. m. 360–361. A teljesség kedvéért megemlítendő még Marcus Fabius Quintilianus, a Kr.u. I. században élt szónok *Institutio oratoria* című munkájában előforduló utalás is, amelyben elsőként jelenik meg *ius* és *res* összekapcsolása (vö. Inst. Orat. 5, 10, 116: „[...] *ius, quod sit corporale, apprehendi manu non posse*”). Vö. MONIER (1948) i. m. 361. A szöveg arról szól, hogy Nagy Sándor, Théba bevétele után olyan táblákat talált a városban, amelyek arról tájékoztattak, hogy a thébaiak a thesszalonikéieknek 100 talentumot kölcsönöztek. Nem jogászai szempontból ugyan, mégis felmerült ennek kapcsán a kérdés, hogy vajon van-e lehetőség arra, hogy Nagy Sándor a thesszalonikéieknek „ajándékozza” a thébaiak által kölcsönadott összeget. A kétely alapja az volt, hogy jogot ajándékozni, tekintettel arra, hogy az *incorporale*, nem lehet, hiszen kézzel nem megfogható. Részletesen ld. DAJZAK (2003) i. m. 104.

¹⁶⁵ Egyezően ld. BALDESSARELLI (1990) i. m. 89.

¹⁶⁶ Ezzel lényegében egyezően GIARO (1988) i. m. 205.

¹⁶⁷ Ezzel egyezően WIEACKER (1953) i. m. 108–110., aki szemléletesen mutatja be a *corporalia–incorporalia* háttérében álló sztoikus felfogást.

¹⁶⁸ Ez a sztoikusoknál a *σώματα* és *σημαινόμενα* fogalmaiban ölt testet: előbbi valamely testi létezőt, utóbbi pedig ennek nyelvi leképeződését jelöli, amely ebből adódóan semmilyen testi vonatkozással sem bír. Részletesen ld. WIEACKER (1953) i. m. 109.

¹⁶⁹ BALDESSARELLI (1990) i. m. 90.; DAJZAK (2003) i. m. 100. Megjegyzendő, hogy Baldessarelli azon állításával, amely szerint ennek a különbségtételnek ne lett volna gyakorlati jelentősége, nem tudunk egyetérteni – főleg éppen a gaiusi Intitúciókon kívüli primér források, valamint Dajczak és Pichonaz fentebb hivatkozott gondolatmenete alapján.

¹⁷⁰ DAJZAK (2003) i. m. 102–103.

1.4.3. *Res incorporales a római jogi forrásokban: a terminus megjelenése a Digestában*

A fenti megállapításokhoz képest Monier elvi élel hangsúlyozza, hogy – mivel a jogászok gondolkodásában *iura* kivétel nélkül a *res incorporales* kategóriáján belül található – ekként a csoportosítás – meglátása szerint – eredetinek mondható. Ebből azt a következtetést vonja le, hogy a *iura – res corporales*¹⁷¹ párosítás közvetlenül nem a filozófusok vagy grammatikusok munkáiból származik, tehát alaposnak tűnik a feltételezés, hogy a jogászok nem szándékoztak egybevetni, összehasonlítani a filozófusok által használt objektív létezők kategóriáját az olyan dolgok csoportjával, amelyek jogokból állnak.¹⁷² Mindezek ellenére a kettősség több alkalommal előfordul a Digestában. Ennek magyarázatát Giaro például abban látja, hogy a *res incorporales / iura – res corporales* különbségtételnek dogmatikai szempontból is számos hatása tapasztalható; ennek megnyilvánulásai érhetők tetten a Digesta egyes fragmentumaiban.¹⁷³ *Iura* kategóriája a leginkább nyilvánvaló módon Paulus egyik döntésében olvasható.

Paul. D. 41, 3, 4, 26 (54 ad ed.)

Si viam habeam per tuum fundum et tu me ab ea vi expuleris, per longum tempus non utendo amittam viam, quia nec possideri intellegitur ius incorporale nec de via quis (id est mero iure) detruditur.

A jogász által bemutatott eset szerint **A**-nak útszolgalmi van **B** telkén, amelynek gyakorlásában azonban **B** **A**-t erőszakkal akadályozza. Ilyenkor a jogászi vélemény szerint a hosszú ideig tartó nem gyakorlás által (*per longum tempus non utendo*) elenyészik a szolgalmi (*amittam viam*), mivel egy testetlen jogot nem lehet birtokolni, és az útjogból – vagyis egy pusztán jogosultságból – senkit sem lehet kivetni.¹⁷⁴ A szöveg elsőként tehát arra mutat rá, hogy az útszolgalmi (*via*) testetlen jogosultság (*ius incorporale*). Ennek kapcsán Pichonnaz azt emeli

¹⁷¹ Állítását azzal is alátámasztja, hogy a *res corporales* és *incorporales* kategóriái Gaius és Iustinianus Institúcióiban jelennek meg *expressis verbis*, továbbá még a gaiusi szöveggel teljes egészében egyező Digesta-fragmentumban is, amely – az egyezésből eredően – a gaiusi Institúciókból származó átvétel. Az összes többi Digesta-textus *iura* és *res corporales* szembeállításán alapul. Részletesen ld. MONIER (1948) i. m. 363.

¹⁷² MONIER (1948) i. m. 364.

¹⁷³ Vö. GIARO (1988) i. m. 204–205, és különösen 90. sz. jegyzet.

¹⁷⁴ Ehhez ld. egyezően LÉVY (1963b) i. m. 152.

ki, hogy a *ius incorporale* kifejezés szokatlan, a forrásokban még egy helyen fordul elő, Iustinianus egy 531-ben kelt constitutiójában.¹⁷⁵ A *vi expuleris* fordulat arra utal, hogy a szolgáló telek birtokosa erőszakkal megfosztja a jogosultat az útszolgalmától. Erre azonban csak akként kerülhet sor, ha a kocsiút (*via*) használatában (*uti*) akadályozza, azt kizárja. A végeredmény az lesz, hogy a használat hosszú ideig tartó elmaradásának következményeként megszűnik az út használatára feljogosító szolgalom, vagyis az idő múlásának jogalakító hatása van. Történik mindez annak ellenére, hogy egy testetlen (*incorporale*), ha úgy tetszik pusztá jogosultságról van szó (*merum ius*), amely felett ilyen mivoltából eredően nem állhat fenn birtok, ebből eredően az útszolgalom jogosultját abból kivetni sem lehet – nyilván *detrudere* lehetősége csak valamely *corpus* vonatkozásában állhatna fenn.

Szintén a szolgálomakkal kapcsolatos egy másik Paulus-vélemény is.

Paul. D. 8, 1, 14 pr. (15 ad Sab.)

Servitutes praediorum rusticorum etiamsi corporibus accedunt, incorporales tamen sunt et ideo usu non capiuntur: vel ideo, quia tales sunt servitutes, ut non habeant certam continuamque possessionem: nemo enim tam perpetuo, tam continenter ire potest, ut nullo momento possessio eius interpellari videatur. idem et in servitutibus praediorum urbanorum observatur.

A mezei telki szolgálomak – jóllehet testi dolgokhoz kötődnek – *incorporales* resnek minősülnek, és ekként nem lehet elbirtokolni ezeket.¹⁷⁶ Lehet az is, hogy azért van ez így, mert ezek a szolgálomak olyanok, hogy nem lehet őket *certa* és *continua* birtokolni, hiszen senki nem birtokolhat egy szolgálmat olyanként folyamatosan, hogy birtoklása megszakítatlannak legyen tekinthető.¹⁷⁷ Ugyanez érvényesül a városi telki szolgálomak vonatkozásában is.¹⁷⁸

¹⁷⁵ Vö. PICHONNAZ (2004) i. m. 115.

¹⁷⁶ Egyezően LÉVY (1963b) i. m. 152. Ehhez ld. Watson nézetét, aki szerint – bár a textus a szolgálomak elbirtokolhatóságával függ össze – kérdéses, hogy a négy ősi mezei telki szolgálmat eredetileg el lehetett-e birtokolni. A jelen szöveg mindenesetre mezei telki szolgálomakról beszél általában, és a végén hozzát teszi, hogy ugyanez irányadó a városi telki szolgálomak vonatkozásában is. Ehhez ld. még WATSON (1968) i. m. 23–24., és különösen 7. sz. jegyzet.

¹⁷⁷ A *certa continua possessio* kérdéséhez ld. középkori és modern kitekintéssel CAPOGROSSI COLOGNESI (1976) II. i. m. 447.

¹⁷⁸ Ezzel egyezően mind a *traditio*, mind az elbirtoklás lehetetlenségének vonatkozásában Gai. D. 41, 1, 43, 1 (7 ad ed. provinc.); csak az elbirtoklást kiemelve Gai. 2, 19; kizárólag a *traditiót* említve Gai. 2, 28. Ehhez ld. még KASER (1971) I. i. m. 445⁵⁸; BEERMANN (2000) i. m. 10; FINKENAUER (2010) i. m. 347, és 86. sz. jegyzet.

Iura és *corpora* különböző jellegéről tanúskodik egy Ulpianus-szöveg is.

Ulp. D. 5, 3, 18, 2 (15 ad ed.)

Nunc videamus, quae veniant in hereditatis petitione. Et placuit universas res hereditarias in hoc iudicium venire, sive iura sive corpora sint.

A szöveg alapján állítható, hogy *iura* és *corpora* egyaránt a *hereditatis petitio* tárgyát képezik, vagyis összességében minden, az elhalttól származó dolog, tekintet nélkül azok testetlen és testi mivoltára.¹⁷⁹

Az eddigiek jól példázzák, hogy a Digesta döntéseiben a *res corporales* mellett *iura* kategóriája bírt az elhatárolás szempontjából komolyabb jelentőséggel.¹⁸⁰ Az eddigiekhez képest más problémát boncolgat Gaius a Digesta 41. könyvében.

Gai. D. 41, 1, 43, 1 (7 ad ed. provinc.)

Incorporales res traditionem et usucapionem non recipere manifestum est.

A lakonikus rövidegű szöveg, amely egyébként egybevág a gaiusi Intitúciók egy töredékével (Gai. 2, 28) is, arról szól, hogy a *res incorporales* nem lehet sem kézzől kézre átadni, sem elbirtokolni. A forrásszöveg alapján tehát az a klasszikus jogi nézet látszik körvonalazódni, hogy a *res incorporales* sem a *traditio*ra, sem pedig az elbirtoklásra nem alkalmasak. Ennek hátterében – Monier meglátása szerint – az a felfogás állhat, amely szerint a tulajdon alapvető eleme, hogy egy fizikai értelemben vett dolog a tulajdonos legteljesebb körű élvezetére rendelt, vagyis a tulajdon az egyetlen olyan, jogi értelemben vett hatalom, amelynek a materiális értelemben vett dolog alávethető.¹⁸¹

Végezetül, a Digestában található források között utolsóként érdemes említeni a dolgok osztályozásával foglalkozó titulus egyik, Gaiustól származó töre-

¹⁷⁹ Vö. MONIER (1948) i. m. 365. Ezzel a szöveggel teljesen összhangban van egy másik Ulpianus-vélemény is (Ulp. D. 44, 2, 7, 4 [75 ad ed.]), amely szerint a *hereditatis petitio* tárgya minden, a hagyatékban lévő testi dolog és kereset egyaránt (*et corpora et actiones omnes, quae in hereditate sunt, videntur in petitionem deduci*).

¹⁸⁰ Ennek alátámasztására ld. még az alábbi szövegeket is: Pap. D. 5, 2, 15, 2 (14 quaest.); Scaev. D. 18, 4, 22 (2 resp.); Ulp. D. 39, 2, 13, 1 (53 ad ed.).

¹⁸¹ MONIER (1948) i. m. 367.

dékét, amely szövegét tekintve teljes egészében megegyezik a gaiusi Institúciók vonatkozó szövegével.

Gai. D. 1, 8, 1, 1 (2 inst.)

Quaedam praeterea res corporales sunt, quaedam incorporales. corporales hae sunt, quae tangi possunt, veluti fundus homo vestis aurum argentum et denique aliae res innumerabiles: incorporales sunt, quae tangi non possunt, qualia sunt ea, quae in iure consistunt, sicut hereditas, usus fructus, obligationes quoquo modo contractae. nec ad rem pertinet, quod in hereditate res corporales continentur: nam et fructus, qui ex fundo percipiuntur, corporales sunt, et id quod ex aliqua obligatione nobis debetur plerumque corporale est, veluti fundus homo pecunia: nam ipsum ius successionis et ipsum ius utendi fruendi et ipsum ius obligationis incorporale est. eodem numero sunt et iura praediorum urbanorum et rusticorum, quae etiam servitutes vocantur.

A jelen szöveg szerepeltetése vezet a gaiusi és iustinianusi Institúciók szövegeinek vizsgálatához. Az már első tekintetre látszik, hogy a kiindulási alap az, hogy a *res corporales* körén túlmenően vannak olyan dolgok, mint amilyenek lényege valamilyen jogban áll, a klasszikus példák ebben a körben a *hereditas*, a kötelmek, a szolgálmak. Meglepő módon a tulajdon nem jelenik meg ezek között, mi több, soha nem is fogták fel *res incorporalisként*.¹⁸² Érdekes megállapítás, hogy a mindennapi beszédben a tulajdonjog elbirtoklását akként szokás emlegetni, mint a dolog elbirtoklását, jóllehet ebben az esetben nem a dolog kerül elbirtoklásra, hanem a felette fennálló tulajdonjog.¹⁸³ Eme bevezető gondolatok után érdemes részletesebben is megvizsgálni a gaiusi, és vele párhuzamosan, a iustinianusi szöveget.

¹⁸² Ld. BUCKLAND (1981) i. m. 108.

¹⁸³ Ezzel egyezően BUCKLAND (1981) i. m. 109.

1.4.4. *Res incorporales* a római jogi forrásokban:
a terminus megjelenése Gaius és Iustinianus institúcióiban

A *res corporales* és *incorporales* fogalompár kapcsán a romanisztikában közel egyöntetű a gaiusi Institúciókra történő utalás,¹⁸⁴ azzal a megszorítással azonban, hogy nagy bizonyossággal állítható, hogy a kifejezést ebben a formában nem Gaius találta ki: az a saját korában széles körben elterjedt és használatos volt, így okszerű, hogy ő maga is alkalmazza.¹⁸⁵

Gai. 2, 12-14

(12) *Quaedam praeterea res corporales sunt, quaedam incorporales.* (13) *Corporales haec sunt, quae tangi possunt, velut fundus, homo, vestis, aurum, argentum et denique aliae res innumerabiles.* (14) *Incorporales sunt, quae tangi non possunt, qualia sunt ea, quae in iure consistunt, sicut hereditas, ususfructus, obligationes quoquo modo contractae. nec ad rem pertinet, quod in hereditate res corporales continentur, et fructus, qui ex fundo percipiuntur, corporales sunt, et id, quod ex aliqua obligatione nobis debetur, plerumque corporale est, veluti fundus, homo, pecunia: nam ipsum ius successionis et ipsum ius utendi fruendi et ipsum ius obligationis incorporale est. eodem numero sunt iura praediorum urbanorum et rusticorum.*

Inst. 2, 2 pr – 3

(pr.) *Quaedam praeterea res corporales sunt, quaedam incorporales.* (1) *Corporales eae sunt quae sui natura tangi possunt: veluti fundus, homo, vestis, aurum, argentum et denique aliae res innumerabiles.* (2) *Incorporales autem sunt quae tangi non possunt. qualia sunt ea quae in iure consistunt: sicut hereditas, usus fructus, obligationes quoquo modo contractae. nec ad rem pertinet quod in hereditate res corporales continentur: nam et fructus qui ex fundo percipiuntur corporales sunt, et id quod ex aliqua obligatione nobis debetur plerumque corporale est, veluti fundus, homo, pecunia: nam ipsum ius hereditatis et ipsum ius utendi fruendi et ipsum ius obligationis incorporale est.* (3) *Eodem numero sunt iura praediorum urbanorum et rusticorum, quae et servitutes vocantur.*

¹⁸⁴ Ennek kapcsán a teljesség igénye nélkül ld. BONFANTE (1968) I. i. m. 10–11.; KASER (1953a) i. m. 143.; WIEACKER (1953) i. m. 105.; KASER (1971) I. i. m. 376.; JÖRS et al. (1987) i. m. 82.; SANFILIPPO (2002) i. m. 68–69.; TALAMANCA (1990) i. m. 379–380.; MAYER-MALY (1999) i. m. 53.; FÖLDI–HAMZA i. m. 278.; BESSÉNYŐ (2010) i. m. 265. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy egyfelől nem az összes szerző hivatkozik kifejezetten Gaiusra eme csoportosítás kapcsán; ld. pl. BENEDEK (1988) i. m. 2. Másfelől kiemelendő, hogy nem minden szerzőnél fordul elő ez a párosítás; hiányzik pl. SCHULZ (1951) i. m. *passim*; GUARINO (1992) i. m. *passim* esetében.

¹⁸⁵ Ld. BRETONE (2001) i. m. 172–173.; DAJCZAK (2003) i. m. 100–101. Ezzel részben ellentétesen Kaser, aki szerint – összehasonlítva az Institúciók felfogását egy Iavolenus- és egy Maecianus-veleménnyel (Iav. D. 12, 6, 46 [4 ex Plaut.]; Maec. D. 32, 95 [2 fideicomm.]) – Gaius *res incorporalis*-megközelítése teljességgel egyedi. Véleményét azzal támasztja alá, hogy a gaiusi nézet szerint a *res incorporales* körébe tartozik a pénz is. Ld. KASER (1953a) i. m. 144.

A Gaius-szöveg először különbséget tesz *res* két kategóriája, *corporales* és *incorporales* között. Ezt követően megmondja, hogy ami *corporales*, azt meg lehet érinteni (*tangi possunt*), majd rögtön példákat is felsorol: telek, rabszolga, ruha, arany, ezüst. A felsorolás nyilvánvalóan példálózó jellegű, amit mi sem bizonyít jobban, hogy a példák után szerepel, hogy ugyanígy *corporalis* még számtalan más dolog is (*aliae res innumerabiles*). Ezt követően – az eddigiekhez hasonlóan – megmondja, mit ért *res incorporales* alatt: azokat, amelyeket nem lehet megérinteni (*tangi non possunt*). Ehhez kapcsolódik az az állítás, hogy ilyen, tehát nem megérinthető dolgok azok, amelyeknek valamilyen jog a lényege. Ez utóbbiak körében is említ példákat: *hereditas*, *ususfructus*, vagy a bármely szerződéssel létrehozott kötelmek (*obligationes quoquo modo contractae*).¹⁸⁶ Látható tehát, hogy a különbségtétel alapja tisztán a fizikai értelemben vett érzékelhetőséghez, megérinthetőséghez kötődik.¹⁸⁷ Ezen a ponton tisztázza, hogy a *res incorporales* szempontjából nem releváns, hogy a *hereditas* körébe testi tárgyak tartoznak, sem az, hogy a haszonélvezet körében követelt gyümölcs testi, sem pedig az, hogy amivel a másik fél a kötelelem alapján nekünk tartozik, az is többnyire testi tárgy, mint amilyen a telek, a rabszolga, a *pecunia*.¹⁸⁸ Mindennek indoka az, hogy maga az öröklési jogosultság, a haszonélvezeti jogosultság, valamint a kötelmi jogosultság *incorporale*. Végül megjegyzi, hogy ugyanebbe a körbe, azaz a *res incorporales* csoportjába tartoznak a városi és a mezei telki szolgalmak is. Érdekes Monier megállapítása az elemzett Gaius-szöveg kapcsán, mivel szerinte ezen a helyen Gaius arról tájékoztat, hogy vannak olyan dolgok, amelyek egyszerre bírnak fizikai és jogi léttel, míg más dolgok valójában csak jogi fogalmak, ekként csak olyanként említhetők, mint a jogon belüli létezők.¹⁸⁹ Monier álláspontjával szemben ugyanakkor érdemes újfent utalni Lucretius, illetve Seneca felfogására: lényegében egyikük nézetéből sem következik a Monier által vallott nézet. Ennek kapcsán pedig azt kell figyelembe venni, hogy ha el is fogadjuk, hogy a filozófiai és retorikai hagyomány nem közvetlen átvétel képében hatott a jogászai gondolkodásra, a hatás ténye minden kétséget kizáró. Mindebből következően tehát Monier álláspontja nem áll maradéktalan összhangban a forrásokkal.

¹⁸⁶ Ehhez ld. még BALDESSARELLI (1990) i. m. 73.

¹⁸⁷ Vö. ATZERI (2007) i. m. 744.

¹⁸⁸ A szövegben szereplő '*velut*' kifejezésből eredően feltehető, hogy ez a felsorolás is pusztán példálózó jellegű.

¹⁸⁹ Vö. MONIER (1948) i. m. 362: „Il y a donc des choses ayant, à la fois une existence physique et une existence juridique, et d'autres choses qui sont, en réalité, des notions juridiques et qui n'ont à proprement parler d'existence que dans la « vie du droit »...”

Ami a Gaius-szöveg tágabb, a dologosztályozásokhoz kötődő kontextusát¹⁹⁰ illeti, megállapítható, hogy Gaius a dolgok vonatkozásában elsőként azt hangsúlyozza, hogy egyes dolgok *in patrimonio*, mások *extra patrimonium* találhatóak (Gai. 2, 1). Alapvető felosztása a dolgok körében, hogy azok lehetnek isteni és emberi jog alá tartozók (Gai. 2, 2). Ezt követően mutatja be az isteni jog alá tartozó dolgokat (Gai. 2, 3), tovább osztva azokat *res sacrae* (Gai. 2, 4-5), *religiosae* (Gai. 2, 6-7), és *sanctae* (Gai. 2, 8) csoportjaira. Ezek vonatkozásában megállapítja, hogy ezek egyszersmind mindig *nullius in bonis* vannak. Az emberi jog alá tartozó dolgok többnyire beleszámíthatnak valakinek a vagyonába, de meglehet, hogy némely esetekben ez nincs így, mint például az olyan hagyatéki tárgyak esetében, amelyeknek nincs örökösük (Gai. 2, 9). Ezzel vezet át az emberi jog alá tartozó dolgok bemutatására (Gai. 2, 10), amelyek tovább osztva lehetnek *publicae* és *privatae* (Gai. 2, 11). Ezt követően ír a *res corporales* és *incorporales* kategóriáiról (Gai. 2, 12-14).¹⁹¹ Ezután azonban (Gai. 2, 14a skk.) minden átmenet nélkül rátér a *res Mancipi* és *nec Mancipi* felosztásnak bemutatására.¹⁹²

A iustinianusi Intitúciókban szereplő szöveg csaknem teljes egészében megegyezik a gaiusi textussal; az eltérések jobbára csak stiláris jellegűek – ilyen például az *autem*, illetőleg a *nam* beillesztése a szövegbe egy-egy helyen, de ugyanígy az *eae* névmás használata *hae* helyett, továbbá a *veluti* kifejezés használata a gaiusi *velut* helyett.¹⁹³ Összességében tehát a szöveg eme változata tartalmilag megegyezik a gaiusi szöveggel, az egyetlen jelentősebbnek tűnő eltérés a

¹⁹⁰ Ami a szöveghagyományt illeti, megjegyzendő, hogy a romanisták szerint a részletek szintjén a szövegrekonstrukció pontossága általában kétségesnek tekinthető, ugyanakkor a szövegek sorrendje vonatkozásában ilyen kételyek már nem merülnek fel. Ehhez ld. GROSSO (2001) i. m. 11.; KRELLER (1948) i. m. 583., valamint 585.; DAJCZAK (2003) i. m. 108–109.

¹⁹¹ Ezzel a gondolatmenettel egyezően DAJCZAK (2003) i. m. 109.

¹⁹² Bár a szöveg ezen a ponton erősen hiányos, mégis feltehető, hogy van valamilyen összefüggés a dolgok ilyen, kétféle felosztása között. Ehhez ld. DAJCZAK (2003) i. m. 108., ismertetve a vonatkozó, fontosabb nézeteket is. Grosso úgy véli, hogy a *Mancipi* – *nec Mancipi* felosztás volt az elsődleges, a *corporalis* – *incorporalis* párosítást csak a szerzőmódokat tisztázandó vezette be, mivel a *res Mancipi* – *nec Mancipi* felosztás csak a testi dolgokra terjedt ki, amely körbe eredetileg a szolgálmalak is számítottak. Vö. ennek kapcsán GROSSO (2001) i. m. 65.: „Probabilmente nell’epoca originaria, quando la nostra distinzione si formò, le servitù rustiche, che nel diritto classico sono *iura* sul fondo altrui, erano qualche cosa di corporale, e si identificavano colla porzione di terreno su cui si esercitavano [...]”. Ehhez ld. még KRELLER (1948) i. m. 589. Dajczak emellett ismerteti más szerzők (Robbe, Zamorani) nézeteit is, akik úgy vélték, hogy Gaius a *res corporalis* – *incorporalis* felosztást tekintette elsődlegesnek. Ezzel egyszersmind azt is állítják, hogy a jogászok számára általában jelentősebb volt az előbbi beosztás. Ehhez részletesen ld. DAJCZAK (2003) i. m. 110–111. A magunk részéről ebben a vonatkozásban Dajczak saját véleményével értünk egyet, amely szerint a *res corporales* – *incorporales*, valamint a *res Mancipi* – *nec Mancipi* felosztás lényegében egymástól független párosítások voltak; ld. részletesebben DAJCZAK (2003) i. m. 112.

¹⁹³ Emé meglátással egyezően ld. MONIER (1948) i. m. 363.

*res corporales*ra vonatkozó *sui natura* betoldás. Mindent egybevetve azonban ez a kiegészítés sem módosítja a szöveg egészének értelmét, mindössze *animorum caecitate*¹⁹⁴ kerülhetett bele a szövegbe: annak megerősítését szolgálja, hogy a testi – tetetlen mivolt közötti különbségtétel minden esetben a természetből ered.¹⁹⁵ Pontosítás jellegű tehát a betoldás, amely egyfelől a jobb érthetőséget szolgálja, másfelől pedig – mivel a jogászképzésben használt munkáról van szó – magyarázatként is felfogható. Pedagógiai célja (is) volt tehát a *naturára* utalásnak, mivel a *res corporales* esetében a megérintheség egyenes következménye eme dolgok sajátos természetének, a megérintheségnek. Egyértelművé válik tehát, hogy a *res corporales* részét képezik a fizikai világnak, ekként pedig az ember számára lehetővé válik ezeknek az emberi érzékszervek általi felfogása, így tehát az elhatárolás körében nem marad kétség.¹⁹⁶

1.4.5. Következtetések a *res incorporalis* fogalmával kapcsolatban

Az eddigi elemzés nyomán megállapítható, hogy a *Digesta* szövegei között túlnyomó többségben olyan textusok szerepelnek, amelyekben *res corporales* kontrapozíciójaként *iurára* történik utalás *res incorporales* helyett, amíg Gaiusnál és Iustinianusnál *res corporales* és *incorporales* egybevetésére kerül sor. A gaiusi és iustinianusi Intitúciók *res corporalest* és *incorporalest* körülíró szövegeiben az elválasztás alapja – összhangban a filozófiai és retorikai hagyománnyal – a megérintheség. Az említett szövegekben számos példa olvasható mind az előbbi, mind pedig az utóbbi csoportba tartozó dolgokra nézve. A testi dolgok példái telek, rabszolga, ruha, arany, ezüst; a „még számtalan más dolog is” fordulat mutatja a felsorolás nyilvánvalóan példálózó jellegét. A tetetlen dolgok körébe utal mindent, aminek valamilyen jog a lényege; felsorolt példái pedig a hagyaték, a haszonélvezet, vagy a bármely szerződéssel létrehozott kötelmek. Ennek kapcsán mindkét szöveg felhívja a figyelmet arra, hogy a *res incorporales* körében említett példák objektíve, tehát mindig ebbe a dologosztályba tartoznak, tekintet nélkül arra, hogy akár a hagyaték, akár a haszonélvezet, akár a szerződéses kötelmek körébe rendszerint testi tárgyak tar-

¹⁹⁴ Hasonló értelemben, ám kevésbé drámai kifejezéssel ld. még Cic. de leg. 1, 47: „[...] vero animis omnes tenduntur insidiae [...]”.

¹⁹⁵ Vö. WALDSTEIN (2002b) i. m. 227–228. A természetes rendre utalás – mint az korábban már látható volt – a klasszikus jogászok munkáiban is tetten érhető; ehhez ld. pl. Cels. D. 50, 17, 188, 1 (17 dig.).

¹⁹⁶ ATZERI (2007) i. m. 745.

toznak. A kötelmek körében szerepeltethető testi tárgyakra nézve hoz mindkét szöveg további példákat: telek, rabszolga, *pecunia*. Ez pedig az a pont, ahol meg kell állapítani, hogy a *gaiusi*, és ennél fogva a *iustinianusi* megközelítés nincs összhangban a forrásokkal. Az eddigiek alapján ugyanis látható volt, hogy a klasszikus jogászok véleményeiben tendenciaszerűen érvényesült egy kimondott-kimondatlan, és nem is feltétlenül éles különbségtétel *pecunia* és *pecunia numerata* vonatkozásában. Az előbbi a pénzt mint fizetési- és cseereszközt, értékmérőt, az utóbbi mindezek megjelenítésére szolgáló konkrét érmepénzt jelöli. Nyugodt szívvel állítható, hogy *Gaius* szóhasználata ehelyütt sokkal inkább a köznapi beszédfordulatokat tükrözi, semmint szabatos jogi terminológiát.¹⁹⁷ Egyfelől ugyanis a *pecunia* és *pecunia numerata* közötti különbség (vagy éppen összefüggés), másfelől pedig a *gaiusi* (és *iustinianusi*) *res incorporales* felfogás alapján nem kétséges, hogy a pénz és a pénzkövetelés elválik egymástól: a szerződéssel létrehozott kötelelem tárgya a pénzfizetésre irányuló kötelezettség, amely a másik fél oldalán követelési jogként jelenik meg; ez a *pecunia*. Emellett ugyanakkor kétségtelenül igaz, hogy a pénzfizetési kötelezettség valamely pénzdarabok által megjelenített konkrét pénzösszegre vonatkozik; ez a *pecunia numerata*, amely a pénzfizetési kötelezettség – pénzfizetésre vonatkozó követelési jog tárgya lesz. A *gaiusi* szóhasználatot az indokolhatja, hogy ekkor még nem került sor a kötelelem tárgyának szabatos és szisztematikus elemzésére, ezen túlmenően pedig a vizsgált szöveg központi motívuma, ekként a szerző szeme előtt lebegő cél is a *res corporales* és *incorporales* mibenlétének megértése, különös tekintettel utóbbinak arra a tulajdonságára, hogy az abba a körbe tartozó dolgok akkor is testetlenek, ha ténylegesen testi tárgyak alkotják a *res incorporalist*.¹⁹⁸

¹⁹⁷ Nem ez az egyetlen esete ennek, a szóhasználat körüli bizonytalanságnak. Ehelyütt elegendő csupán a *legis actiók* *gaiusi* modelljére utalni, amely a *Gellius* által vázolt sémától több ponton eltér. Ezeknek az eltéréseknek az érthető alapja az, hogy *Gaius* a *legis actiók* legutolsó használatba lévő változatát mutatta be, amely minden valószínűség szerint eltért annak eredeti formájától. Mindazonáltal ennek az eltérésnek tudható be például a *romanisztikában* *Jhering* szegény obszitosaként ismertté vált történet. Részletesen ld. *ZLINSZKY* (1997) i. m. 156–158., valamint 182–184.

¹⁹⁸ Ez a gondolatmenet alátámasztható mindazzal, amit *Bessenyő András* a *res incorporales* gyakorlati jelentőségével összefüggésben ír. Kiindulási pontja, hogy a vagyont alkotó egyes vagyontárgyak mindegyikének közös vonása, hogy valamilyen – pénzben kifejezhető – értékkel bírnak, amelyet a legkönnyebben akként lehet meghatározni, hogy megmondjuk, mennyi is az adott testi vagyontárgy piaci értéke. Ha a tulajdonostól különböző harmadik személynek valamilyen joga áll fenn a tulajdonos dolgán, akkor ennek a behatási lehetőségnek terhelik a tulajdonost, ekként a dolog értékével csak annyiban számolhat, amennyiben az a vagyónába tartozik. *Incorporalia* esetében viszont a helyzet az, hogy ezek értéke nem egyezik meg azokkal a cselekvési lehetőségekkel, amelyek a jogosultat megilletik, legkevésbé pedig annak

2. A *natura* fogalmáról

Első tekintetre bárki azt gondolhatná, hogy a *rerum natura* kifejezés elemei közül a *natura* jóval könnyebben kezelhető lesz, összehasonlítva a korábban már körvonalazott *res* kifejezés jelentéseivel. Mégis elegendő csupán a *natura* szó etimológiáját megvizsgálni, és máris kiderül, hogy ez az egyetlen rövid szó legalább olyan összetett gondolati háttérrel bír, mint amit a *res* kifejezés vizsgálata során tapasztaltunk.

Első lépésként szükséges jelezni, hogy bármennyire is csábító, a jelen keretek között nem vállalkozunk a *natura* kifejezéshez kapcsolódó derivátum legcsekélyebb mértékű bemutatására sem: a teljességre törekvés előnye ugyanis nem kompenzálná a mellékvágányra térésből adódható hátrányokat. Így a *naturalis*, *naturaliter* fogalmi körének elemzésétől ehelyütt eltekintünk, főleg, mivel a kortárs hazai szakirodalom behatóan is foglalkozik a kérdéskörrel.¹⁹⁹

2.1. A *natura* jelentéstartalma

A *natura a nascor, nasci, natus sum* igére vezethető vissza,²⁰⁰ amely mint álszenvedő ige „születik”, „származik”, „ered”, „kezdődik”, „létrejön” jelentéseket hordoz,²⁰¹ ekként teljesen okszerű, hogy Schambeck már a legelső megközelítésben is a teremtéssel hozza összefüggésbe (*Schöpfung – Schöpfungsordnung*).²⁰² Érdekes, hogy Pellicer még ehhez képest is távolabbi kapcsolódási ponttól kezdi az etimológiai elemzést: a *natus* és a *natio* főnevekkel rokonítja a *naturát*, így

a testi tárgynak az értékével, amelyhez *incorporalia* kapcsolódnak. Részletesen ld. BESSÉNYŐ (2010) i. m. 266.

¹⁹⁹ A *naturaliter* fogalma kapcsán kiemelendő Deli Gergely munkája, aki a *naturaliter licet* fordulata kapcsán mutat be néhány textust. Helyesen sztoikus kontextusba helyezi az említett fordulatot, és az elemzett szövegek kapcsán arra a következtetésre jut, hogy a *naturaliter licet* kifejezés tárgyaként előforduló cselekvések megengedettsége mind-mind a közjó megvalósításának irányába hatnak. Ez *ad absurdum* olyan eredményre is vezethet, hogy erkölcsileg lényegében elítélhető, ösztönszerű cselekvések is bevonhatók a *naturaliter licet* fogalma alá abban az esetben, ha össztársadalmi szinten jónak tekinthető következményekre vezetnek. Részletesen ld. DELI (2017) i. m. 212–218.

²⁰⁰ Ezzel egyezően ld. FORCELLINI–FACCIOLATI (1945) i. m. s. v. ‘*natura*’; Oxford Latin Dictionary s. h. v.; ÉRNOUT–MEILLET (1951) s. v. ‘*nascor*’; SCHAMBECK (1964) i. m. 32.

²⁰¹ Vö. FINÁLYI (1884) i. m. s. v. ‘*nascor*’.

²⁰² SCHAMBECK (1964) i. m. 32–33.

megállapítása szerint a **gnā*-többől eredő kifejezések is mind vizsgálандók.²⁰³ A *natus* főnévre egyébként Finály is jelzi, hogy van ennek a szónak egy régies alakja is.²⁰⁴ Pellicer etimológiai megközelítése abból a szempontból is érdekes, hogy a külön foglalkozik az „-ūra” végződésű főnevek lehetséges jelentéseivel: rámutat, hogy a cselekvést jelölő karakter mellett markánsan fejezik ki az ilyen főnevek valamely cselekvésnek az eredményét.²⁰⁵

A *natura* fogalmának megközelítése kapcsán első lépésként azt kell meghatározni, hogy milyen aspektusból vizsgálандó a fogalom. Azért bír ez különös jelentőséggel, mert a *natura* fogalma vizsgálható filozófiai és etimológiai-szemantikai szempontból. Bár a filozófiai megközelítés nagyon csabító, mégis célszerűbb megmaradni a nyelvészeti megközelítésnél, mivel a jog hordozója a nyelv, mint ahogy a gondolkodás eredményének közlési médiuma is a nyelv, tehát a nyelv egy olyan közös pont lesz, ahol jog és filozófia találkozik. Ekként a nyelvi-jelentéstani áttekintés valamelyest betekintést enged a római gondolkodásba is, amely a jelen munka esetében elegendő keretnek ígérkezik; egy ennél hosszabb, más tárgyú eszmefuttatás tematikusan nem illeszkedne jól a *rerum natura* alapvetően jogi jellegű bemutatásához.

Mint azt már a bevezetőben jeleztük, az Ernout – Meillet-féle etimológia szótár nem külön lexikai egységként, hanem eleve a *nascor* ige derivatívumaként kezeli a *natura* szót. Elsőként a szülés, illetve a születés tényével azonosítja a szót, majd másodikként a közismert természet, természetes jellemző jelenségeket társítja hozzá – utóbbit elvont és konkrét értelemben egyaránt. Ebből eredezteti a „dolgok természetes rendje” jelentés, amelynek kapcsán megjegyzi, hogy a görög ezt a φύσις szóval jelölték, akárcsak a *natura* következő, „elem”, „szubsztancia”, „lényeg” jelentését is.²⁰⁶ Érdekes, hogy szerintük a *natura* a második jelentéskörben egy tekintet alá esik a *natura rerum* kifejezéssel, vagyis meglátásuk szerint a két kifejezés lényegében egymás szinonimái. Végezetül pedig megemlítik, hogy a *natura* szó bír még „nemzőszervek” jelentéssel is. Hasonlóképpen az előbb mondottakhoz, vizsgálható az is, hogy milyen megközelítést találunk Egidio Forcellini „*Lexicon totius Latinitatis*” című munkájában, illetőleg az Oxford Latin Dictionary lapjain. Már ezen a ponton meg kell előlegezni, hogy a *natura* fogalomtörténetét áttekintő monografikus munka,

²⁰³ Ld. PELLICER (1966) i. m. 59–60. Ezzel egyezően ld. még DELI (2013) i. m. 15., aki a generalis melléknév eredetét kutatva hívja fel a figyelmet az alapul szolgáló *gigno* ige és a *nascor*, valamint ezek derivatívumainak kapcsolatára.

²⁰⁴ Vö. FINÁLYI (1884) i. m. s. v. ‘gnatus’; az általa használt kifejezés szerint „ósdiasan”.

²⁰⁵ PELLICER (1966) i. m. 63–64.

²⁰⁶ Egyezően ld. BREONE (2001) i. m. 266.

André Pellicer 1966-os könyve összességében ugyanazokat a jelentésköröket határozza meg, mint amelyeket a különféle mértékadó szótárakban találunk.²⁰⁷

Forcellininél két nagyobb jelentéskör különül el: az elsőben két, a másodikban nyolc többé-kevésbé önálló értelemmel, így összesen tíz jelentést adva. Az első jelentéskörben megállapítást nyer, hogy „sajátlag” ritkán fordul elő; elvont jelentéstartalommal „*generatio*”, illetve „*procreatio*” értelmet hordoz. Emellett ebbe a jelentéskörbe kerül a görög által szintén a φύσις szóval visszaadott „nemzőszervek” értelem is, amely okszerű kapcsolatban áll a „*procreatio*” jelentéssel. A második jelentéskörben ide kerülnek a tulajdonságokra utaló értelmezések, valamint a megszokások, hajlamok, törekvések megjelölésére is használták ezt a kifejezést.²⁰⁸

Az Oxford Latin Dictionary külön csoportosítás és kategorizálás nélkül 15 jelentéskört határol el egymástól. Legelső jelentésként a születéssel összefüggő mindazon állapotok szerepelnek, amelyek a fizikai jellemzőket, a személyiséget, illetőleg készségeket, valamint a státust és a rokoni kapcsolatokat meghatározzák. A következő jelentéskörökben *natura* természetet jelent olyanként, amely egyfelől az állat és növényvilág különféle jellegzetességeit, másfelől pedig az ember veleszületett tulajdonságait meghatározzák. Ezek a jelentéskörök egyfelől tovább vezetnek, adva a *natura* szó olyan értelmét, ahol ez a kifejezés ugyan még mindig „természet” értelemben lesz használatos, azonban már akként, hogy jelenti általában az univerzumot kormányzó erőt, amely minden természetes folyamat mozgatórugója. Emellett azonban ezeknek a jelentésköröknek további, kisebb részben specifikált értelemi is megjelennek, amelyek körében a *natura* főnév az emberi természetet, valamilyen egyedi tulajdonságot, illetőleg készséget, valamint nemzőszervert jelent. Ugyanide sorolhatók a teremtésre, a teremtett világ fizikai tulajdonságaira utaló jelentéskörök is.

A fenti áttekintést követően érdemes megvizsgálni, hogy a *natura* szó egyes jelentéseinek mely példáival lehet találkozni primér forrásokban. Értelemszerű, hogy az egyes jelentésekhez kapcsolódóan számos szöveg elemzésére nyílna lehetőség, ehelyütt azonban egy-egy textus bemutatását célozzuk annak érdekében, hogy az egyes jelentések forrásszerű volta alátámasztható legyen. Ami ekként az univerzumot kormányzó erőt leíró jelentést illeti, érdemes ezzel kapcsolatban Cicerónak egy, az istenek természetéről szóló munkájában megtalálható szövegrészletet közelebbről megvizsgálni.

²⁰⁷ Vö. különösen PELLICER (1966) i. m. 70–74.

²⁰⁸ Vö. FORCELLINI–FACCIOLATI (1945) i. m. s. h. v.

Cic. N. D. 2, 29

Natura est igitur quae contineat mundum omnem eumque tueatur, et ea quidem non sine sensu atque ratione; omnem enim naturam necesse est, quae non solitaria sit neque simplex sed cum alio iuncta atque conexas, habere aliquem in se principatum, ut in homine mentem, in belua quiddam simile mentis unde oriantur rerum appetitus; in arborum autem et earum rerum quae gignuntur e terra radicibus inesse principatus putatur. Principatum autem id dico quod Graeci ἡγεμονικὸν vocant, quo nihil in quoque genere nec potest nec debet esse praestantius; ita necesse est illud etiam in quo sit totius naturae principatus esse omnium optimum omniumque rerum potestate dominatuque dignissimum.

A *natura* szó fentebb írott jelentésrétegével összhangban írja körül Cicero a természet fogalmát. Kiindulópontja, hogy a *natura* tartja egyben (*contineat*) és őrzi meg (*tueatur*) az egész világot (*omnem mundum*), ahol a *mundus* szó az ismert világ teljességét jelentette – ahogyan arra Finály szépen utal: „a rendezett világ, világalkotvány, mindenség, világszerkezet”.²⁰⁹ Cicero ezt követően a fentebb említett két tevékenységéből (*contineat, tueatur*) eredezteti azt a következtetést, hogy *natura* nincs híján a *sensus*nak és a *ratió*nak. Érdekes kérdés ezen a ponton, hogy a *sensus* és a *ratio* főnevek milyen értelemben fordulnak elő ebben a szövegben, különös tekintettel a *ratio* szó konkrét jelentésére. Jóllehet primér forrásokkal alátámasztott az a felfogás, amely szerint a *ratio* bírhat „rend” jelentéssel is,²¹⁰ mégis ebben a konkrét összefüggésben nem kétséges, hogy *sensus* és *ratio* mintegy egymás komplementer párjaiként szerepelnek a szövegben: amíg az előbbi inkább az érzésekre, érzelmekre, utóbbi pedig az értelemre, észre vonatkozik. A *sensus* és a *ratio* kettőssége fennállásának szükségességét Cicero azzal magyarázza, hogy minden *natura* – tekintet nélkül arra, hogy egyszerű vagy összetett – valamiféle rendezőelvvel kell, hogy rendelkezzen (*necesse est habere aliquem in se principatum*); ilyen lesz az ember (*homo*) esetében a *mens*, az állatoknál (*belua*) valami, ami a *mens*hez hasonló (*quiddam simile mentis*). A fák és a növények (*earum rerum quae gignuntur e*

²⁰⁹ FINÁLYI (1884) i. m. s. v. „mundus”

²¹⁰ Főként Wolfgang Waldstein munkásságából kiindulva mutattunk rá többször is arra, hogy a *ratio* szót nem csupán „értelem” jelentéssel lehet visszaadni, hanem bírhat ez a kifejezés „rend” jelentéssel is. Vö. WALDSTEIN (1996) i. m. 55. Ezt a waldstein-i feltételezést lexikaiszemantikai szempontból is alá lehet támasztani; vö. *Oxford Latin Dictionary* s. h. v.; FINÁLYI (1884) i. m. s. h. v.; FORCELLINI–FACCIOLATI (1945) i. m. s. h. v.

terra) esetében ez a vezérlő- vagy rendezőelv Cicero feltételezése szerint a gyökerekben lakozik (*radicibus inesse principatus putatur*). Ezt követően már csak arra vonatkozó magyarázatot tartalmaz a szöveg, hogy a rendezőelv kapcsán miért a „*principatus*” kifejezést használja Cicero.

Mindehhez könnyen kapcsolható egy másik Cicero szöveg, amelyben a *natura* mint a természet rendjének, vagy a természetes rendnek a megjelölésére szolgál.

Cic. Har. 32.

Vetera fortasse loquimur; quamquam hoc si minus civili iure perscriptum est, lege tamen naturae, communi iure gentium sanctum est ut nihil mortales a dis immortalibus usu capere possint.

Cicero az „*Oratio de haruspicum responso*” című, Kr.e. 56 áprilisában a *Senatus* előtt tartott beszédében, amelynek célja az volt, hogy Publius Clodius Pulcher által ellene megfogalmazott *sacrilegum* vádját cáfolja. Az idézett részlet a *loca sacra et religiosa* témakörével foglalkozik. Cicero állítása arra vonatkozik, hogy ha a *ius civile* nem is szabályozza azt a kérdést, hogy egyetlen halandónak sincs joga bármit is elbirtokolni a halhatatlan istenektől (*nihil mortales a dis immortalibus usu capere possint*), mégis a természet törvénye, a minden nép számára közös jog által (*lege naturae, communi iure gentium*) szentesített, megszeghetetlenné tett (*sanctum est*)²¹¹ szabály ez. Az első érdekesség a *lex naturae* és a *ius gentium* kapcsán figyelhető meg a szövegben. Cicero megfogalmazása azt a hatást kelti, mintha e kettő egymással azonos lenne. Más forrásokból ugyanakkor ismeretes, hogy a *ius gentium* Gaius megközelítésében a *ius civile* kontrapozíciójaként az a jog, amely a *naturalis ratió*ból ered, és minden nép egyformán követi.²¹² Ezzel összehasonlítva a *ius naturale* pedig az a jog, amelyet a *natura* tanított minden *animal* (élőlény, avagy lélekkel bíró

²¹¹ Vö. FINÁLYI (1884) i. m. s. v. „sancio”

²¹² Gai. D. 1, 1, 9 (1 inst.) = Gai. 1, 1: *Omnes populi, qui legibus et moribus reguntur, partim suo proprio, partim communi omnium hominum iure utuntur. Nam quod quisque populus ipse sibi ius constituit, id ipsius proprium civitatis est vocaturque ius civile, quasi ius proprium ipsius civitatis: quod vero naturalis ratio inter omnes homines constituit, id apud omnes peraeque custoditur vocaturque ius gentium, quasi quo iure omnes gentes utuntur.*

lény?) számára.²¹³ Az idézett Cicero-textus azonban nem is *ius naturalé*t említ; a szövegben *lex naturae* szerepel.²¹⁴

A *lex naturae* kifejezés két helyen fordul elő a Digestában: az egyik az első könyvben, a státuskérdéseket taglaló címben²¹⁵, a másik pedig a második könyv *pactum*okkal foglalkozó titulusában.²¹⁶ Az előbbi, Ulpianustól származó sommás megállapítás szerint, a természet törvénye az, hogy ha valaki törvényes házasságon kívül született, akkor az anya státusát kövesse, kivéve, ha valamely *lex specialis* másként rendelkezik a kérdéstről. Ebből a szövegből jól érződik, hogy egyfelől a *lex naturae* mint a természet törvénye viszonyítási pontként kerül itt hivatkozásra, másfelől azonban, a *lex specialis* említésre révén mégis

²¹³ Ulp. D. 1, 1, 1, 3 (1 inst.): *Ius naturale est, quod natura omnia animalia docuit: nam ius istud non humani generis proprium, sed omnium animalium, quae in terra, quae in mari nascuntur, avium quoque commune est. Hinc descendit maris atque feminae coniunctio, quam nos matrimonium appellamus, hinc liberorum procreatio, hinc educatio: videmus etenim cetera quoque animalia, feras etiam istius iuris peritia censerit.* Minimális eltéréssel ugyanezt a szöveget találhatjuk a iustinianusi Intitúciókban is; vö. Inst. 1, 2, 1 pr. A *ius gentium* és *ius naturale* közötti, ha úgy tetszik személyi hatály szempontjából vett különbsége forrásszerűen is tetten érhető. Vö. Ulp. D. 1, 1, 1, 4 (1 inst.): *Ius gentium est, quo gentes humanae utuntur. Quod a naturali recedere facile intellegere licet, quia illud omnibus animalibus, hoc solis hominibus inter se commune sit.*

²¹⁴ Érdemes itt megemlíteni Álvaro d’Ors véleményét, mivel ő mutatott rá arra, hogy kicsit Cicerónak köszönhető a *ius* és a *lex* fogalmainak összekeverése, vagy összemosása, mert ő a munkáiban több helyen beszél *lex*ről *ius* helyett, ami a rómaiak fejében másként állt össze, mint ahogyan ma gondolkodunk erről a kérdéstről. Vö. részletesen D’ORS (1997) i. m. 116–117. Meglátásunk szerint éppen ennek a határvonalnak az elmosódására vezethető vissza az a téves felfogás is, amelyről Maschi tudósít, jelesen, hogy a VIR szerint egyenlőségjel tehető a *rerum natura* a *lex naturae* és a *ius naturale* fogalmai közé. Márpedig a fenti fejtegetésekből is kitűnik, hogy ez a leegyszerűsítő tétel nyilvánvalóan nem állja meg a helyét. Részletesebben ld. MASCHI (1937) i. m. 71.

²¹⁵ Ld. Ulp. D. 1, 5, 24 (27 ad Sab.): *Lex naturae haec est, ut qui nascitur sine legitimo matrimonio matrem sequatur, nisi lex specialis aliud inducit.*

²¹⁶ Ld. Paul. D. 2, 14, 27, 2 (3 ad ed.): *Pactus, ne peteret, postea convenit ut peteret: prius pactum per posterius elidetur, non quidem ipso iure, sicut tollitur stipulatio per stipulationem, si hoc actum est, quia in stipulationibus ius continetur, in pactis factum versatur: et ideo replicatione exceptio elidetur. eadem ratione contingit, ne fideiussoribus prius pactum prosit. sed si pactum conventum tale fuit, quod actionem quoque tolleret, velut iniuriarum, non poterit, postea paciscendo ut agere possit, agere: quia et prima actio sublata est et posterius pactum ad actionem parandam inefficax est: non enim ex pacto iniuriarum actio nascitur, sed ex contumelia. idem dicemus et in bonae fidei contractibus, si pactum conventum totam obligationem sustulerit, veluti empti: non enim ex novo pacto prior obligatio resuscitatur, sed proficiet pactum ad novum contractum. quod si non ut totum contractum tolleret, pactum conventum intercessit, sed ut imminueret, posterius pactum potest renovare primum contractum. quod et in specie dotis actionis procedere potest. puta pactam mulierem, ut praesenti die dos redderetur, deinde pacisci, ut tempore ei legibus dato dos reddatur: incipiet dos redire ad ius suum. nec dicendum est deteriorem condicionem dotis fieri per pactum: quotiens enim ad ius, quod lex naturae eius tribuit, de dote actio redit, non fit causa dotis deterior, sed formae suae redditur. haec et Scaevolae nostro placuerunt.*

instrumentális jelleget ölt: a *lex* tehát a római gondolkodásban elsősorban a kézzel fogható tárgyi jogforrást jelentette.

A másik, Paulus tollából származó szövegben arról esik szó, hogy miként kezelendők azok az esetek, amikor egy korábbi *pactumot* egy későbbivel felülírunk. Ebben a Paulus-szövegben világosan elválnak egymástól a *ius*, tudniillik a *ius civile*, és az ennek megfelelő aktusok, valamint minden más jogi aktus: *in stipulationibus ius continetur, in pactis factum versatur*. A *lex naturae* ebben a szövegben is – akárcsak korábban Ulpianusnál – alapelv, mérce, viszonyítási pont gyanánt kerül említésre: a természet törvénye olyan megkerülhetetlen referenciát képvisel, amelyet az egyszerűen csupán *ius*ként aposztrofált *ius civile* semmiképpen sem írhat felül.

Lex és *ius* egymással felcserélhetőként való megjelenítése első tekintetre tehát zavaró lehet, van azonban még egy szempont, amit ennek kapcsán érdemes lehet figyelembe venni. Ha belegondolunk abba, hogy ezek a fordulatok egy *oratio*, tehát egy nyilvános előadásra szánt beszéd keretében hangoztak el, a beszéd szerzője eleve ebből a célból jegyezte le őket, akkor rögvest értelmet nyerhet az első tekintetre furcsa megfogalmazás: az *orator* elsődleges célja az volt, hogy a hallgatóságot megnyerje, érzelmeikre apellálva igyekezett maga mellé állítani a *Senatus* tagjait, vagyis nem a fogalmak dogmatikailag pontos elhatárolása lebegett a szeme előtt.

Mindent egybevetve jól kitűnik eme Cicero-beszéd részletéből, hogy a *natura* kifejezés a rómaiak számára önmagában jelölte a megismerhető, őket körülvevő világot, a *ius*, illetve *lex* főnevekkel alkotott birtokos jelzős szerkezeti pedig ennél a természet törvényét, törvényszerűségét, illetve magát a természet rendjét jelentette. Eme jelentés nem kizárólag az irodalmi források szövegeiben lelhető fel, találunk példát erre a jelentésárnyalatra a Digestában is, a *condictio indebiti* témáját vizsgáló titulusban.

Paul. D. 12, 6, 14 (21 ad Sab.)

Nam hoc natura aequum est neminem cum alterius detrimento fieri locupletiozem.

A romanisztikában sokszor és sok összefüggésben említésre került szöveg a jogalap nélküli gazdagodás tényállásának szabályozási indokát foglalja össze tömören: a természet rendjéből eredően méltánylandó az, hogy más kárára senki se gazdagodjon. Ebben a szövegben a *natura* önálló, jelző nélküli főnévként jelenik meg, mégis jó példája ez a szöveg annak, amikor az értelmezés során magától értődő módon jutunk arra a következtetésre, hogy itt a természet

rendjéről, egy a természet által meghatározott, mindenki számára egyértelmű maximáról van szó.²¹⁷

Külön említést érdemelnek azok az esetek, amikor a *natura* szó a dolgok természetes folyását jelöli, azt, ahogyan a dolgok történni szoktak, ebből adódóan pedig gyakran a *rerum natura* szinonimájaként fordul elő.

Cic. Att. 13, 10, 1

Minime miror te et graviter ferre de Marcello et plura vereri periculi genera. Quis enim hoc timeret quod neque acciderat antea nec videbatur natura ferre ut accidere posset?

Cicero az unokaöccséhez, Atticushoz írott levelét azzal kezdi, hogy nem csodálkozik azon, hogy Atticus bosszús és szomorú Marcellus miatt, illetve hogy mindenféle veszélyektől tart: hiszen ilyesmire eddig nem volt példa, és nem a dolgok természetes folyása szerint való, hogy ilyesmi történik. Cicero talányos fogalmazása a Kr.e. 51-ben *consullá* választott Marcus Claudius Marcellusra vonatkozik, aki Caesar polgárháborúja idején az ellenzék soraiban tűnt fel; a pharsalos-i csatát követően száműzetésbe vonult, ahonnan többek között Cicero közbenjárására térhetett vissza két évvel később. Útközben az egyik cliense, P. Magius Chilo meggyilkolta. Némelyek ezt a gyilkosságot Caesarhoz kötötték, Cicero ugyanakkor két helyen is utal arra, hogy Caesar ártatlansága vitán felül áll.²¹⁸

²¹⁷ Külön vizsgálat tárgyát képezhetné az *aequitas* jelentésének behatóbb elemzése, amelyre ehelyütt nem vállalkozhatunk. Ebben a tekintetben ld. CARON (1971) i. m. 3., aki az ókorban alapvetően „egyenlőség” értelemben hivatkozik az *aequitas*ra. Ld. még WESENER (1996) i. m. *passim*; VACCA (2006) i. m. 1–27., továbbá 233–256.

²¹⁸ Vö. egyrészt Cic. Att. 13, 10, 3: *Per litteras purgat Caesarem de interitu Marcelli; in quem ne si insidiis quidem ille interfectus esset caderet ulla suspicio.* A másik említett szövegben Cicero az eseményeket pontosan le is írja, végül némi malíciával megjegyzi, hogy ilyen szörnyű véget ért a derék Marcellus, akit ellenségei megkíméltek ugyan, ám barátja kezétől veszett el. Vö. Cic. Fam. 4, 12, 2–3: (2) *Post diem tertium eius diei cum ab Athenis proficisci in animo haberem, circiter hora decima noctis P. Postumius, familiaris eius, ad me venit et mihi nuntiavit M. Marcellum, conlegam nostrum, post cenae tempus a P. Magio Cilone, familiare eius, pugione percussum esse et duo vulnera accepisse, unum in stomacho, alterum in capite secundum aurem sperare tamen eum vivere posse; Magium se ipsum interfecisse postea; se a Marcello ad me missum esse, qui haec nuntiaret et rogaret, uti medicos ei mitterem. itaque medicos coegi et e vestigio eo sum profectus prima luce. cum non longe a Piraeo abessem, puer Acidim obviam mihi venit cum codicillis, in quibus erat scriptum paulo ante lucem Marcellum diem suum obisse. (3) ita vir clarissimus ab homine deterrimo acerbissima morte est adfectus, et, cui inimici propter dignitatem pepercerant, inventus est amicus, qui ei mortem offerret.*

Az előbbihez hasonlóan egy másik szöveg is említhető itt, amely markánsan támasztja alá *natura* fentebb jelzett jelentését.

Cic. Tusc. 3, 47

Alterum peccatum, quod, cum in natura tria sint, unum gaudere, alterum dolere, tertium nec gaudere nec dolere, hic primum et tertium putat idem esse nec distinguit a non dolendo voluptatem.

Ez a rövid részlet Epicurus második érvelési hibáját magyarázza. Cicero ugyanis abból az Epicurus-tól származó állításból indul ki, hogy a legnagyobb öröm, vagy gyönyörűség a fájdalom hiánya (*summamque esse voluptatem nihil dolere*). Cicero erre pedig akként reagál, hogy ez a csupán néhány szó három hibát is magában rejt. Ezek között az első hiba az önellentmondás²¹⁹, a második – amint az idézett szövegből is kitűnik – az, hogy a természet rendjéből adódóan három állapot létezik: az egyik a öröm, a másik a fájdalom, a harmadik pedig egyfajta semleges, a „nem öröm és nem fájdalom” állapota. Epicurus hibája, hogy a Cicero által kritizált állításával lényegében egyenlőségjelet tesz az első és a harmadik állapot között. A harmadik hiba az, hogy Epicurus a legnagyobb jót, aminek keresése a filozófia lényegi kérdése, elválasztja az erénytől. Cicero ezt akkor is hibának tartja, ha – mint mondja – más filozófusoknál is tapasztalható ez.²²⁰

Ehhez kapcsolódik a *natura* szó önálló *ablativusban* való használata, amikor ez a kifejezés arra utal, hogy valami természetesen vagy természetszerűen következik be.

Cic. Top. 76.

Quae autem virtute fidem faciunt ea bipertita sunt; ex quibus alterum natura valet alterum industria. Deorum enim virtus natura excellit, hominum autem industria.

Erre jó példaként szolgálhat szintén Cicerótól, a *Topica* című munkájából származó fordulat, amely szerint az istenek erényessége természetükből fakad,

²¹⁹ Ld. Cic. Tusc. 3, 47: *Unum, quod secum ipse pugnare. modo enim ne suspicari quidem se quicquam bonum, nisi sensus quasi titillarentu5 voluptate; nunc autem summam voluptatem esse dolore carere: potestne magis secum ipse pugnare?*

²²⁰ Vö. Cic. Tusc. 3, 47: *Tertium peccatum commune cum quibusdam, quod, cum virtus maxime expetatur eiusque adipiscendae causa philosophia quaesita sit, ille a virtute summum bonum separavit.*

azaz a természet által (*natura – ablativus!*) adott, míg az ember erénye szorgalmának köszönhető.

Összefoglalva megállapítható, hogy a latin *natura* kifejezés – hasonlóan a *rerum natura* terminus másik tagjához – összetett, több jelentéssel, ezeken belül pedig számos jelentésárnyalattal bíró fordulat. A *natura* egy, eredetileg a *nascor* igéből származó, illetőleg a **gnā*- töre visszavezethető kifejezés, egy *participium*ból önállósult főnév. Egyik jelentésága a születéssel, létrejövettel, az így keletkező fizikai és egyéb tulajdonságokkal áll kapcsolatban, amíg a másik jelentéságon – az előzőtől logikailag el nem különíthetően – megtaláljuk a minket körülvevő világot, annak rendjét leképező jelentéseket. Ekként láthatjuk, hogy a *natura* szó elvont módon egy objektív viszonyítási pontot jelöl, amelyhez minden létező, azaz minden res igazodik. Ekként igazodik hozzá a *ius* is mint mozgó, változó entitás, összhangban azzal, amit Cicero a „*De legibus*” című munkájában hangsúlyoz: „[...] *ius in natura esse positum* [...]”.²²¹ Ebből eredően a *natura* a *ius* alapjává kell, hogy váljon, vagyis a jogi rend meg kell, hogy feleljen a *naturának*. A bemutatott Cicero-szövegekkel kapcsolatosan két megjegyzést kell tenni. Az egyik, hogy az elemzett szövegekből is kitűnik, hogy a *natura* szó az esetek túlnyomó többségében állandó, tartós jelleget takar, illetőleg, hogy a *natura* többnyire nem külső tulajdonságokat takar.²²² Emellett a vizsgált szövegekből az is kitűnik, hogy a *natura* mint a jogi rend alapja univerzális jellegű: minden élőlénynél, ahol *intellegentia* fellelhető, a *naturának* való megfelelés magától értődő.²²³ Éppen azért lesz jelentős ez a mindenütt jelenlevő, tehát *communis intellegentia*, mivel ez vezet a megismeréshez, amely által lehetővé válik az erények és a bűnök, a tisztességes és tisztességtelen cselekedetek elválasztása: [*n*]am, ut *communis intellegentia nobis notas res effecit easque in animis nostris inchoavit, honesta in virtute ponuntur, in vitiis turpia*.²²⁴ Márpedig az erényes, helyes életre törekvés a *vera philosophia* gyakorlásának eszköze – aki ekként cselekszik, az eme törekvése által valósítja meg az Ulpianus által a *Digesta* legelején írottakat: *iustitiam colit*, az igazságosságot műveli. Ezért hangsúlyozza Cicero, hogy az erényes, helyes

²²¹ Vö. Cic. leg. 1, 34.

²²² Vö. PELLICER (1966) i. m. 146–149. Az utóbbi vonatkozásban ld. pl. Lucr. 1, 602: „[...] *id nimirum sine partibus exstat / et minima constat natura* [...]”.

²²³ A jelen elemzésben Cicero szövegei kerültek előtérbe. Ennek oka az, hogy az ő munkásságában a *natura* szó jelentésének szinte a teljes repertoárja fellelhető, valamint az ő munkáiból látható kétséget kizáróan a *natura* és a görög φύσις közötti összefüggés is. Vö. PELLICER (1966) i. m. 142.

²²⁴ Vö. Cic. de leg. 1, 44.

élet tudása, tudománya (*bene vivendi disciplina*) révén valósulhat meg az igazi filozófia (*vera elegansque philosophia*).²²⁵ Ami a gondolatmenet elején megfogalmazott megismerést illeti, az már Arisztotelész olvasatában is az egyes dolgoknak az ösztönös értelmén keresztül érzékelése által megy végbe: ez az a bizonyos *communis intellegentia*, amelyet a görögök νοῦς néven emlegetnek – ama ösztönös (jog)érezék ez, amely kiváló szolgálatot tesz mindaddig, amíg egy kis közösség mindennapi életéről van szó csupán; ebben a körben kielégítő az egyes problémák megoldásának megalapozásához.²²⁶ Egy növekvő közösség, társadalom (*civitas augescens*) azonban másfajta megoldásokat igényel – itt jut jelentős szerep a már említett *vera philosophiának*, amely biztos alapokon nyugvó eszköztárat szolgáltat a *iusról* való gondolkodásnak. Arról a *iusról* való gondolkodásnak az alapjául szolgál, amely *ius* maga is a *natura* keretein belül értelmezhető csupán.

A *natura* fogalma kapcsán azt is érdemes figyelembe venni, hogy amikor a *natura* szó valaminek a létezésére utal, akkor ez nem pusztá létezést ír le; a kifejezés használata valamihez viszonyított: megfigyelhető egy tendencia az ide vonatkozó primér szövegekben, hogy a *natura* ilyenkor *nomen, suspicio, opinio, forma* kontrapozíciójaként jelenjen meg, illetve olyan igékkel, igenevekkel tár-sítva, mint *videri* vagy *imitari*. Ennek köszönhetően gyakran fordul elő a *natura* olyanként, mint ami a valóságot akként írja le, mint ahogy az önmagában van, amíg a mérleg másik serpenyőjében ennek a valóságnak a módosult, esetleg deformálódott változata áll, illetve nem ritkán az emberi szubjektum által erről a valóságról alkotott esetlegesen téves kép.²²⁷

2.2. A *ius naturale* problematikája

A *natura* vizsgálatával összefüggésben a szekundér irodalomban minduntalan beleütközünk a *ius naturale* témakörébe is. Az első tekintetre is nyilvánvaló, hogy *natura* és *ius naturale* között van kapcsolat: az egyik érezhetően faktikus, a másik nyilvánvalóan normatív jellegű, és az is vitán felül áll már első látásra is, hogy a *ius* lesz a döntő *differentia specifica*. A római felfogásban a *ius* alko-

²²⁵ Vö. Cic. Tusc. 4, 5; egyezően ld. FRIVALDSZKY (2007) i. m. 71.

²²⁶ WALDSTEIN (2001) i. m. 39–40.

²²⁷ Részletesen ld. PELLICER (1966) i. m. 217.

tott is lehet, így a *ius naturale* logikusan mindannak a normatív kifejeződése lesz, amit az ember a *natura* rendjéből és szabályosságából felfogni képes.²²⁸

Ez utóbbi állítás, tudniillik, hogy a *ius* a római felismerés szerint alkotott is lehet, érdemel még néhány szót. Hiszen az állításban szereplő „is” szócska lesz éppen az a momentum, amelyben a legjobban megragadható a *ius naturale* körül forgó vita lényege. Ha ugyanis csupán a kortárs szerzőket nézzük, bármely szemlélő számára nyilvánvaló lesz az a tény, hogy léteznek egyfelől azok a szerzők, akik azt vallják, hogy a *ius naturale* létezik; mi több, mint ilyen létező *ius* felette áll a *ius civile*, *ius gentium*, *ius praetorium* szabályainak, illetve általában minden egyéb más, ember által alkotott normának. Másként kifejezve a *ius naturale* normái minden egyéb norma számára tartalmi szempontból meghatározóak lesznek. Az ezt a nézetet valló szerzők számára vitán felül áll, hogy a fenti állításban ott szerepel az a bizonyos „is” szó. A szerzők másik csoportját azok a gondolkodók képezik, akik úgy vélik, hogy ilyen jog nincs is, ez csupán egy tantétel.²²⁹ Ők a római *iustis* is a szuverén parancsaként fogják fel, és ezzel a *iusszal* szemben is főként és leginkább egy, a formális legalitás-koncepció alapján álló minimum-elvárásokat fogalmazzák meg. A magunk részéről őrizkednénk attól, hogy az egyébként csábító törekvéstől, hogy „igazságot tegyünk” a fentebb bemutatott két szerzői csoport között: a véleménykülönbséget sokkal inkább fel-, semmint megoldva jelezzük, hogy a társadalomtudományok, így a jogtudomány „puha tudomány” jellegéből adódóan kevésbé tűnik előremutatónak egy olyan törekvés, amely a kétféle nézet rangsorolását tűzné maga elé célul. A két paradigma megfér egymás mellett; a nézetkülönbség létét tudomásul kell venni.²³⁰ A fentebb tett megállapításokból feltehetően az is kitűnik, hogy a magunk részéről az elsőként bemutatott szerzői

²²⁸ Ennek jó példajaként szolgálhat a XII táblás törvény szabályainak sztratigráfiai elemzése, amelynek köszönhetően a törvényben törzsi, szakrális és jogalkotási normák különíthetők el egymástól. Vö. ZLINSZKY (1997) i. m. 110–113. A jogalkotási normák, amelyek megjelenési formája a *lex* volt, az ősi Rómában az új életforma szükségletei nyomán jelentek meg; az érvényesülés biztosítója az állami tekintély volt, amely a magisztrátusok kezdetben katonai jellegű hatalmából eredt. Az ősi római állam magánfelek magánviszonyaiba csak végszükség esetén avatkozott be; akkor, amikor a belső, társadalmi béke megóvása ezt megkívánta. Mindennek oka az volt, hogy az állami hatalomgyakorlás hátterében nem állt hosszú időre visszavezethető szokás, így csupán az önkéntes alávetés, illetve a szakrális megerősítés maradt. Utóbbi nyomaival Róma első törvényeiben többször találkozunk. A belső béke törvényi megőrzésének két jó példája a peres útra kötelezés, valamint a *parricidium* szabályozása. A témához részletesen ld. WIEACKER (1988) i. m. *passim*; ZLINSZKY (1996) i. m. 127–130.

²²⁹ Ennek jó példája a nemzetközi szakirodalomban KASER (1971) i. m. 183., aki szerint „[e]in bloßer Schulbegriff ohne höhere systematische Bedeutung ist auch *ius naturale*”. A hazai szakirodalomban lényegleg egyezően MOLNÁR–JAKAB (2015) i. m. 34.

²³⁰ Ehhez ld. pl. BECHER–TROWLER (2001) i. m. 33–36.

csoport véleményével értünk egyet: a *ius naturale* létének és tartalmának minden ember alkotta norma alá van vetve.

Ami most már szigorúan véve a *ius naturale* megítélésének kérdését illeti: a Digesta szövegeinek elsődleges tanulmányozása alapján megállapítható az a tény, hogy a *ius naturale* normatív meghatározása leginkább Gaius, Paulus és Ulpianus szövegekben található meg.²³¹

A legtöbbször hivatkozott, és a téma kapcsán talán a legtöbbet elemzett és vitatott szöveg, a Digesta elején szereplő meghatározás, amely szerint a *ius naturale* egy olyan *ius*, amelyre a *natura* tanított meg minden *animalt*.

Ulp. D. 1, 1, 1, 3 (1 inst.)

Ius naturale est, quod natura omnia animalia docuit: nam ius istud non humani generis proprium, sed omnium animalium, quae in terra, quae in mari nascuntur, avium quoque commune est. Hinc descendit maris atque feminae coniunctio, quam nos matrimonium appellamus, hinc liberorum procreatio, hinc educatio: videmus etenim cetera quoque animalia, feras etiam istius iuris peritia censer.

Ez a textus a Digesta legelején található, a *ius*ról és a *iustitiá*ról szóló titulusban, illetőleg kisebb változtatásokkal ugyan, mégis tartalmilag teljesen egyezően bekerült Iustinianus institúcióiba is.²³² A szöveg kapcsán a legelső megállapítások az esetek többségében a szöveg eredetiségével összefüggésben szoktak elhangozni. Ebben a vonatkozásban leginkább Perozzi, Beseler, illetve Albertario érvelése²³³ hozható fel a szöveg interpolált voltával kapcsolatban, valamint Voggensperger, illetve Waldstein kiállása²³⁴ a szöveg tartalmi-lényegi eredetisége mellett. Az érvek és ellenérvek eme csatájában is remekül kidomborodik, hogy a két eltérő véleményt vallók tábora lényegileg elbeszél egymás mellett, eklatáns példáját adva annak a jelenségnek, amikor a lényeges és a fon-

²³¹ Ezzel egyezően ld. VOGGENSPERGER (1952) i. m. 62.

²³² Vö. Inst. 1, 2 pr.: *Ius naturale est quod natura omnia animalia docuit. Nam ius istud non humani generis proprium est, sed omnium animalium, quae in caelo, quae in terra, quae in mari nascuntur. Hinc descendit maris atque feminae coniugatio, quam nos matrimonium appellamus, hinc liberorum procreatio et educatio: videmus etenim cetera quoque animalia istius iuris peritia censer.* A szövegekhez és a *ius naturale* szerepéhez áttekintő jelleggel ld. ERDŐDY (2016) i. m. 104–106.

²³³ Vö. PEROZZI (1928) i. m. 91., és különösen 2. sz. jegyzet; BESELER (1910) i. m. 131., és 143.; ALBERTARIO (1937) i. m. 280. skk.

²³⁴ Ld. VOGGENSPERGER (1952) i. m. 64–65.; WALDSTEIN (1976) i. m. 80., illetőleg 83.

tos kérdések összekeverednek. Perozzi, Beseler és Albertario – illetve kisebb részben Kaser – érvelése alapján az egész *ius naturale* fogalom és koncepció *ab ovo* azért abszurd, mert egy posztklasszikus betoldásként tekintenek rá, amely ráadásul szerintük nem több, csupán egy, a görög filozófia kisebbségi véleményét közvetítő iskolapélda. Kétségtelen, hogy eme állítások megfogalmazásához és alátámasztásához elképesztő nyelvi felkészültség, a források hihetetlen mélységű ismerete szükséges, ugyanakkor a tengernyi tudás birto­kában a kritikusok elrohannak amellett a tény mellett, hogy a szöveg tartalmi és szerkezeti szempontú eredetiségéhez azért nem fér kétség, mert ez a szöveg utóbb a Digestában több forráshely által is megerősítést nyer.²³⁵

Meglátásunk szerint a szöveg elemzése kapcsán az első lépés annak áttekin­tése kell, hogy legyen, hogy a vizsgált *locus* szerkezetileg miként illeszkedik a Digestában „körülötte” lévő szövegekhez, azaz mennyire koherens a szövegkör­nyezet. Ulpianus a Digesta legelején található szövegében a neves jogász először a *ius* és a *iustitia* fogalmait mutatja be, majd a *ius* kapcsán kiindulópontja az, hogy elhatárolja egymástól a *ius publicumot* és a *ius privatumot*. Mindkettő ese­tében körülírja, hogy mire is vonatkoznak; a *ius privatum* kapcsán fogalmazva meg a méltán híres tételt, amely szerint „[p]rivatum *ius tripertitum est*”, vagyis a *ius privatumhoz* három *pars* tartozik.²³⁶ Lehetne arról vitatkozni, hogy a *tria partes* közötti viszony valójában milyen, illetőleg, hogy vajon itt a *pars* nem inkább *fons* értelemben szerepel-e.²³⁷ A magunk részéről úgy véljük, hogy az utóbbi kérdésre a válasz igen. Ezen a ponton máris szükséges annak tisztázása, hogy ez utóbbi állítással nem korrumpáljuk a forrásokat, ugyanis a *privatum ius tripertitum est* állításban a *tripertitum* kifejezés formái, ha úgy tetszik analitikus megközelítést adja annak, hogy a *ius*nak a *publicum* és *privatum* formájában felfogott *summa divisója* a *ius privatumon* belül milyen további *subdivisiót* tesz lehetővé. Ezt Ulpianus rögvest ki is fejti: a *ius privatum* alá tartozik a *ius civile*, a *ius gentium* és a *ius naturale*. Mindez azonban tartalmi megközelítés nélkül csak puszta kategorizálás, amely – a Kaser által a *ius naturale* kapcsán használt fordulat, a Schulbegriff egyfajta parafrázisával élve – kétségtelenül jellegtelen Schuleinteilung lenne. A valóságban azonban – éppen a korábban

²³⁵ A teljesség igénye nélkül néhány példa: Flor. D. 1, 1, 3 (1 inst.); Call. D. 1, 5, 24 (27 ad Sab.); Mod. D. 1, 7, 1 pr. (2 reg.); Paul. D. 4, 5, 7 pr. (11 ad ed.); Paul. D. 23, 2, 14, 2 (35 ad ed.); Tryph. D. 28, 2, 28, 1 (20 disp.); Call. D. 37, 4, 8, 7 (40 ad ed.); Paul. D. 38, 6, 4 (2 ad Sab.); Mod. D. 38, 10, 4, 2 (12 pand); Call. D. 50, 16, 220, 3 (2 quaest.). A szekundér irodalomból ld. különösen MASCHI (1937) i. m. 163–166.; VOGGENSPERGER (1952) i. m. 64.; WALDSTEIN (1976) i. m. 85–86.

²³⁶ Vö. Ulp. D. 1, 1, 1, 2 (1 inst.).

²³⁷ Ehhez részben ld. WALDSTEIN (1976) i. m. 83.

felsorolt számos forráshely tanúsága alapján – azt látjuk, hogy a *privatum ius tripertitum est* tételmondat pontosan annak köszönhetően aktualizálódik, hogy mindhárom *pars*nak külön-külön is konkrét tartalmat adunk. Annál is inkább jelentős ez, hiszen amint Cicero rámutat a *res publica* értelmezése kapcsán: magának a *res publicának* a megvalósulásához az szükséges, hogy az ezt alkotó embereket *iuris consensus* fűzze össze valamely *utilitas communionis* elérése érdekében.²³⁸ Ehhez a cicerói gondolathoz logikai szükségszerűségként kapcsolódik Gaius Intitúcióinak kezdete.

Gai. 1, 1 (= Gai. D. 1, 1, 9 [1 inst])

„*Omnes populi, qui legibus et moribus reguntur, partim suo proprio, partim communi omnium hominum iure utuntur. [...]*”

Minden olyan *populus*, amelyet *leges* és *mores* kormányoznak, részben a saját maga, részben a minden ember számára közös jogot használja. Gaius ezzel a felütéssel vezeti be a *ius civile* és a *ius gentium* közötti finom disztinkciót, amely az Ulpianusnál megjelenő *tria partes* köréből kettőt fed le. Ez tehát az a pont, ahol tartalmat kezdenek nyerni a Cicero által megfogalmazott *iuris consensus* instrumentális elemei, másként szólva azok a hordozó „eszközök”, amelyek révén a *ius* megmutatkozik. Ennek figyelembe vétele mellett könnyebben megérthető, hogy a *privatum ius tripertitum est* formájában megfogalmazott állítás körében a *pars* tartalmi oldala a *fons*: ahhoz, hogy Róma – pontosan a Zlinszky János által megfogalmazott értelemben – jog-állam legyen, a *ius* formai-strukturális értelmezésén túlmenően elengedhetetlen annak tartalmi körülhatárolása is.²³⁹ Egy kizárólag formai megközelítéssel dolgozó rendszer olyan eredményre vezetne, amelynek értékelése körében kísértetiesen hasonló állításokat tehetnénk ahhoz, ahogyan Thomas Köves-Zulauf találóan jellemezte Georg Wissowa monumentális vallástörténeti munkáját, valamint a nevéhez köthető racionalista jogászi iskolát. Mint írja: „[...] félreismerhetetlen, hogy ennek az iránynak a követői idővel túlzásba estek, a tárgyi cél és a célhoz vezető módszer természetes viszonyát pervertálták, nem az eszköz, a források kritikai

²³⁸ Cic. re p. 1, 39: *Est igitur, inquit Africanus, res publica res populi, populus autem non omnis hominum coetus quoquo modo congregatus, sed coetus multitudinis iuris consensu et utilitatis communione sociatus.* Ehhez pl. ld. ERDŐDY (2014) i. m. 126. Kifejezetten a Gaius szöveg kapcsán ld. PIZZORNI (2000) i. m. 136.; a Gaius és a Cicero szöveg kapcsolatához ld. még ERDŐDY (2016) i. m. 102.

²³⁹ Ehhez ld. pl. ZLINSZKY (1996) i. m. 24.

értékelése állt immár a célnak, a római vallás megismerésének szolgálatában, hanem a kritikai módszer öncélúvá vált”.²⁴⁰

A következő lépés a szöveg elemzésében annak az értelmezése, hogy az egyes szavak, kifejezések mire is utalnak. Három olyan elem van ennek a szövegnek az első mondatában, amire érdemes lehet felhívni a figyelmet: *ius*, *natura* és *animal*.

A *ius* vonatkozásában ehelyütt elegendő Kaser, Zlinszky vagy éppen Mayer-Maly *ius*-értelmezésére felhívni a figyelmet.²⁴¹ A *natura* áttekintő elemzése a fenti oldalakon olvasható. Érdekes még az *animal* kifejezés, amelyben az *animus*, illetve az *anima* szavak rejlenek benne: így tehát kétségtelen, hogy élőlényeket érthetünk alatta, még hozzá akként, mint – meglátásunk szerint – lélekkel bíró (élő)lények. Bizonyos, hogy kicsit más értelmet, más „íz” ad ennek a kifejezésnek az, ha Seneca korábban már részben elemzett szövegének (Sen. Ep. ad Luc. 6, 58, 8–15) egy másik passzusával is egybevetjük.

Sen. Ep. ad Luc. 6, 58, 10

Sed quaedam animam habent nec sunt animalia. Placet enim satis et arbustis animam inesse. Itaque et vivere illa et mori dicimus. Ergo animantia superiorem tenebunt locum, quia et animalia in hac forma sunt et sata. Sed quaedam anima carent, ut saxa.

Ebben a levélben a filozófus – mint azt már láthattuk – a *quod est* (tò öv) kérdéskörével foglalkozik, amelyben a bennefoglalt *genus* állhatott egyfelől olyan egyedekből, *quae anima habent*, illetve olyanok, [*quae*] *anima carent*.²⁴²

A következő logikus lépés annak vizsgálata, hogy mit jelent a *ius naturale* Ulpianus általi ilyen koncepciója, amelyet egyébként ilyen kifejezett – és tegyük hozzá: ennyire absztrakt – módon egyetlen más jogásznál sem találunk meg.²⁴³ A rendszerezést vizsgáló első lépés alapján az volt a következtetésünk, hogy a *ius naturale* – a *ius civile* és *gentium* mellett – része és forrása a *ius*

²⁴⁰ Ld. KÖVES-ZULAUF (1995) i. m. 18. Az interpolációkritika bemutatása és értékelése szempontjából alapvető jelentőségűek Kaser és Wieacker munkái; így ld. különösen KASER (1972) i. m. 80. skk., illetőleg 94. skk.; WIEACKER (1974) i. m. 1–40. A kérdés kapcsán még említhető áttekintő jelleggel a szövegkritikai nézetekről SCHILLER (1978) i. m. 62–72., különösen pedig 67–70.; az interpolációs kutatómódszerről pl. KUNKEL–SCHERMAIER (2005) i. m. 218–221.; FÖLDI–HAMZA i. m. 138–139.; BESSENYŐ (2003) i. m. 109–111.; STEIN (2001) i. m. 170.

²⁴¹ Ld. KASER (1949) i. m. *passim*; ZLINSZKY (1996) i. m. 30. skk.; MAYER-MALY (2000) i. m. *passim*.

²⁴² Ld. még FRIVALDSZKY (2001) i. m. 45–46.

²⁴³ Egyezően ld. VOGGENSPERGER (1952) i. m. 65.

*privatum*nak. A második lépésben, ahol a definíció szemantikai értelmezését végeztük el, kitűnt az, hogy ennek a *ius*nak minden élőlény, minden lélekkel bíró lény alávetett, amíg a *ius civile* és *gentium* – ezt Gaius nyomán jól tudjuk – csupán a *leges* és *mores* kormányozta közösségek joga. Vagyis mindebből jól látszik a hierarchia is a *ius* eme három része, forrása között – elegendő az alávetett alanyi kört halmazokként elképzelnünk ahhoz, hogy megértsük: a *ius naturale* szabályait sem a *ius civile*, sem a *ius gentium* nem ronthatja le. Ennek köszönhetően tehát a *ius naturale* nem csupán része, nem pusztán forrása a *ius*nak, pontosabban a *ius privatum*nak, hanem egyszersmind meghatározó tényezője a jog tartalmának is.²⁴⁴ Vagyis Ulpianus ezzel a hármas felosztással nem egyszerűen beemeli a *ius naturalét* a római *iuris prudentia* berkeiben azáltal, hogy elméleti-koncepcionális megalapozását adja a forgalomnak, hanem deklarálja a *ius naturale* kiemelt pozícióját is.²⁴⁵

Ami most már a *ius naturale* belső tartalmát illeti, az ulpianusi fogalom körében Voggensperger azt hangsúlyozza, hogy a híres jogtudós a *ius* három rétegét vagy körét azok eltérő érvényesülési hatóköre alapján különbözteti meg egymástól: a *ius naturale* minden élőlényre, a *ius gentium* a népekre, a *ius civile* pedig az államokra érvényes.²⁴⁶ Ekként meglátása szerint a *ius naturale* Ulpianus számára egy olyan normarendszer, amely az ember állati természetéből származik, és a állati, lényegében ösztönjellegű cselekvésekben mutatkozik meg, amelyekre a szöveg több példával is szolgál (férfi és női egyesülése, utódnemzés, utódnvelés). Mihelyt azonban tüzetesebben egybevetjük a Voggensperger által képviselt nézetet és a primér forrásszövegeket, láthatjuk, hogy ugyan a szerző a *ius* három rétegének személyi hatókörét igyekszik leírni, azonban ez meglehetősen pontatlan formában valósul meg. Mindez abból ered, hogy az alapul szolgáló Ulpianus és Gaius szövegeket interpretálja pontatlanul: a szövegek nem teljesen azt állítják, amit a szerző a vonatkozó *locusokból* kiolvas. Ha az eredeti szövegeket nézzük, a *ius naturale* kapcsán Ulpianusnál egészen biztosan nem az állatokkal közös természet kap hangsúlyt: csak annyi kerül kifejtésre, hogy itt egy olyan normarendszerről van szó, amely minden *animalra* érvényes. Vagyis ebben a vonatkozásban is érdekes lehet az *animal*, illetőleg az *anima*, *animus* kifejezések kapcsolata. A *ius gentium* Voggensperger

²⁴⁴ Hasonló gondolatmenettel Arisztotelész is szolgál a Nikomakhoszi etikában; Arist. Eth. Nic. 1134b „τοῦ δὲ πολιτικοῦ δικαίου τὸ μὲν φυσικὸν ἐστὶ τὸ δὲ νομικόν, φυσικὸν μὲν τὸ πανταχοῦ τὴν αὐτὴν ἔχον δύναμιν, καὶ οὐ τῷ δοκεῖν ἢ μή, [...]”. Ehhez ld. még SENN (1927) i. m. 59; VOGGENSPERGER (1952) i. m. 71–72; ERDŐDY (2016) i. m. 105–106.

²⁴⁵ Egyezően ld. VOGGENSPERGER (1952) i. m. 65.

²⁴⁶ Vö. VOGGENSPERGER (1952) i. m. 65–66.

szerint²⁴⁷ minden népnél egyaránt érvényesül („allen Völkern gemeinsame[s] Recht” – kiegészítés tőlem: E. J.), ám ha jobban megnézzük a Gaius-szöveget, azonnal kitűnik, hogy minden, *leges* és *mores* által kormányzott népnél (*omnes populi qui legibus et moribus reguntur*) érvényesül ez a normarendszer.²⁴⁸ Hasonlóképpen, a *ius civile* is ugyanezeknél a népeknél érvényesül, vagyis a kettő közötti különbséget nem alanyi alapon kell keresni, az eltérés másban rejlik. Nevezetesen abban, hogy amíg a *ius gentium* a *naturalis ratió*ból ered, addig a *ius civile* emberi alkotás eredménye, vagyis forrása az ember.²⁴⁹

Az embereknek az állatokkal közös természetére utalva tehát Voggensperger azt hangsúlyozza, hogy a férfi és nő együttélése, az utódnemzés, utódnvelés, és az ehhez hasonló ösztönszerű tevékenységek az emberekre éppúgy jellemzőek, mint az állatokra. Az ember viszont – mivel cselekvéseiben jobbra az értelem vezérli – a jog szférájába emeli ezeket a tevékenységeket; ekként lesz ezekből *matrimonium*, *educatio*. Meglátása szerint itt egy olyan, kiterjesztett értelmű természeti törvényről van szó, amelynek minden élőlény alávetett – tekintet nélkül értelemmel bíró, avagy értelem nélküli voltára.²⁵⁰

Ulpianus egyébként maga tesz különbséget ember és állat között a *ius* szempontjából, amikor azt mondja, hogy *non enim potest animal iniuria fecisse*, elejét véve ezáltal egy olyan értelmezésnek, amely szerint ember és állat jogi szempontból azonosan lenne kezelendő.²⁵¹ Indokként pedig azt hozza fel, hogy az utóbbiak híján vannak az értelemnek (*sensu caret*). Érdekes, hogy gyakran előforduló hivatkozás, hogy a *naturalis ratio* természetes értelmet jelent, mégis Ulpianus itt azt állítja, hogy az *animal sensu*, nem pedig *ratione caret*.²⁵² Úgy

²⁴⁷ VOGGENSPERGER (1952) i. m. 66.

²⁴⁸ Megjegyzendő, hogy Senn munkájában akként értelmezi a *ius gentium*hoz fűzött fogalmi megközelítés, hogy tehát ez a társadalmi, nemzeti formát öltött emberi közösségekre érvényes – amely híven tükrözi az 1920-as évek Meinungsklima-ját, összességében azonban – főként anakronisztikus fogalomhasználata miatt – teljességgel elfogadhatatlan megközelítés. Vö. SENN (1927) i. m. 58.

²⁴⁹ A *naturalis ratio* elemzése kapcsán Voggensperger nagyon találó megfogalmazással él, amikor akként jellezmi a *naturalis ratió*t, mint „die innere Logik der Dinge”. Vö. VOGGENSPERGER (1952) i. m. 104.

²⁵⁰ Ld. VOGGENSPERGER (1952) i. m. 66. Ehhez hasonlóan, és újfent megállapítható módon a korszellemet tökéletesen tükrözve SENN (1927) i. m. 65–69.

²⁵¹ Vö. Ulp. D. 9, 1, 1, 3 (18 ad ed.): *Ait praetor „pauperiem fecisse”. pauperies est damnum sine iniuria facientis datum: nec enim potest animal iniuria fecisse, quod sensu caret*. Ld. még SENN (1927) i. m. 72.; VOGGENSPERGER (1952) i. m. 68.

²⁵² A *sentio* igéből származó *sensus* főnév Forcellini szerint „*facultas animi, qua per corpus objecta sensilla percipit*”, azaz ebben az értelemben a görög αἴσθησις fogalmával azonos. (Ehhez ld. az 5. sz. jegyzetben hivatkozott munkákat.) A szó „sajátlagos” jelentései és al-jentései erre a koncepcióra épülnek fel, amíg az átvitt értelmű jelentések kiindulási

tűnik tehát, hogy Ulpianus kétféle *ius naturalét* ismer el. Ennek a nyilvánvalóan konfúz helyzetnek a gyökerét Cicero munkásságában kell keresni, aki is több helyen összemossa az ebbe a körbe tartozó fogalmakat.²⁵³ A *ius naturale* kapcsán felmerülő értelmezési problémák egy része éppen abból ered, hogy a klasszikus jogászok konkrét problémák irányából közelítettek a *ius naturaléhoz* mint normarendszerhez, Cicero pedig – mint „der große Popularisator der stoischen Philosophie” – egy ideálképet kíván megteremteni: a mindenkor igazságos egységes normájaként akarja a természetjogi gondolkodást megalapozni; ennek markáns jele, hogy nála válik először transzcendens jellegűvé a *ius naturale*.²⁵⁴

Milyen következtetések vonhatók le most már a *ius naturaléval* kapcsolatos fenti áttekintésből? Az elsődleges megállapítás az lehet, hogy Ulpianus *ius naturale* fogalma teljességgel jogi jellegű fogalom: a természettel fennálló kapcsolatát, nevezetesen az emberre vonatkozó, természetből adódó követelményt beemeli a *ius* terrénumába. Az embert és az állatokat egyaránt meghatározó, folytonosan érvényesülő, jobbára fiziológiai-biológiai szükségszerűségek az emberi közösségekben, magában a társadalomban is megjelenő és érvényesülő, a természetből eredő adottságok. A szemlélődő-gondolkodó ember tapasztalata, hogy a társadalmak mint emberi közösségek valamilyen formában reagálnak eme adottságok szükségszerű érvényesülési igényére: társadalmi szintre emelik ezek érvényesülését. Amennyiben a kérdéses közösséget *leges* és *mores* irányít-

pontjaként az a meghatározás merül fel, amely szerint „[g]eneratim sumitur pro ipsa mente, ratione aut usu rationis”, amelynek példaként pontosan a kérdéses Ulpianus-hely szerepel. Vö. FORCELLINI–FACCIOLATI (1945) i. m. s. v. ‘sensus’.

²⁵³ Vö. Cic. de fin. 3, 67: *Et quo modo hominum inter homines iuris esse vincula putant, sic homini nihil iuris esse cum bestiis*. Cic. de re p. 3, 18: *At nec inconstantiam virtus recipit, nec varietatem natura patitur, legesque poena, non iustitia nostra comprobantur; nihil habet igitur naturale ius; ex quo illud efficitur, ne iustos quidem esse natura*. Cic. de off. 3, 23: „*Neque vero hoc solum natura, id est iure gentium, sed etiam legibus populorum, quibus in singulis civitatibus res publica continentur, eodem modo constitutum est, ut non liceat sui commodi causa nocere alteri [...]*”. Főként ez utóbbi, a „*ius naturale, id est ius gentium*” fordulat nagyon zavaró, amely a primér forrásokban több helyen előfordul, a szekundér irodalom pedig – értehető módon – láthatólag nem tud mit kezdeni a fogalmak ilyen egyesítésével.

²⁵⁴ Vö. VOGGENSPERGER (1952) i. m. 74., valamint 77–78. Ennek jó példája lehet Cic. de inv. 2, 161: *Naturae ius est, quod non opinio genuit, sed quaedam in natura vis insequitur, ut religionem, pietatem, gratiam, vindicationem, observantiam, veritatem*. Hasonlóképpen Cic. de off. 3, 27: *Atque etiam, si hoc natura praescribit, ut homo homini, quicumque sit, ob eam ipsam causam, quod is homo sit, consultum velit, necesse est secundum eandem naturam omnium utilitatem esse communem. Quod si ita est, una continemur omnes et eadem lege naturae, idque ipsum si ita est, certe violare alterum naturae lege prohibemur. Verum autem primum; verum igitur extremum*. A két szöveg abból a szempontból is hasznos, hogy összevetésükből látható D’Ors ama állításának az alátámasztása, amely szerint Cicero a *ius* és *lex* fogalmait is összemossa, ami a jelenkori gondolkodók számára szintén nagyon nehezen kezelhető. Részletesen ld. D’ORS (1997) i. m. 116–117.

ják, úgy a *gaiusi* hármashatározásnak megfelelően a *ius gentium*, illetőleg a *ius civile* szintjére kerül a *ius naturale*. Úgy is mondhatnánk, hogy a *ius naturale* a *ius gentium*ba vagy a *ius civile*ben oltottan él tovább: ezek tartalmát is meghatározza. Szemben a Voggensperger által írottakkal azonban, aki szerint a *ius gentium* esetében egy általános, íratlan, míg a *ius civile* esetében írott pozitív jogról lenne szó, úgy gondoljuk, hogy ebben a vonatkozásban a döntően a *naturalis ratio* alapján nyílik mód a különbségtételre.²⁵⁵ Bár Voggensperger érvelése forrásszerű ugyan, mégis kissé leegyszerűsítőnek hat csak ebben ragadni meg a *ius civile* és *gentium* különbségét. Mindazonáltal hangsúlyozni kell, hogy Voggensperger ismeri fel nagyon helyesen Ulpianus jelentőségét: ő emeli be a természetjogi gondolkodást a *ius* keretei közé, éppen úgy, ahogy Cicero a maga idejében a sztoikus filozófia gondolati fonalát, fogalom- és eszköztárát meghonosította²⁵⁶ Rómában. Saját tankönyvének elején Ulpianus feltehetően rögzíteni akarta saját jogfelfogásának²⁵⁷ fontosabb pontjait, amely ebből adódóan elvontabb jellegű lett, mint a többi klasszikus jogász *ius naturale*-megközelítése. Tartalmilag összehasonlítva azonban mindezeket a klasszikus nézeteket az látszik, hogy a *ius naturale* tartalmi magja a klasszikus jogászok gondolkodásában azonos.

3. A *rerum natura* koncepciójáról

A *natura* fentebb áttekintett koncepciójához kötődik a *rerum natura* fogalma is, amely témának méltán szentel egy teljes fejezetet Wolfgang Waldstein a klasszikus jogászok helyes döntéseikhez vezető elvek mibenlétével foglalkozó tanulmányában – a *fides*, az igazságosság, a *ius naturale* és bizonyos jogintézmények természetének vizsgálata mellett.²⁵⁸ Ennek kapcsán a források tükrében arra keres választ, hogy mit is értettek pontosan a klasszikus jogászok *rerum natura* alatt, valamint milyen értelemben szolgált ez az egyes döntéseik alapjául. Waldstein kiindulópontját egy, a forrásokon alapuló, árnyalt elemzés elvégzé-

²⁵⁵ Ld. „Naturrechtliches ist seinem Wesen nach ungeschriebenes Recht, allgemeines Recht und liegt daher sowohl dem *ius gentium* wie dem *ius civile* als dem geschriebenen positiven Recht zugrunde”. VOGGENSPERGER (1952) i. m. 84. Forrásszerűen ld. Ulp. D. 1, 1, 6, 1 (1 inst.): *Hoc igitur ius nostrum constat aut ex scripto aut sine scripto, ut apud Graecos: τῶν νόμων οἱ μὲν ἔγραφοι, οἱ δὲ ἄγραφοι*.

²⁵⁶ Vö. VOGGENSPERGER (1952) i. m. 77.

²⁵⁷ Egyezően ld. VOGGENSPERGER (1952) i. m. 83.

²⁵⁸ WALDSTEIN (1976) i. m. 3–99.

sének szükségessége képezi, mivel – állítása szerint – a kérdés tárgyalására a romanisztikában már sokféleképpen sor került.²⁵⁹ Minden idevonatkozó szöveg vizsgálatát tűzi ki célul, főként azokat, amelyek akár a *rerum naturát*, akár az emberek, illetve állatok fizikai természetét valamilyen értelemben nevesítik. Tekintve, hogy az egyes dolgok természete a döntéshozatal körében játszhat valamiféle – gyakorta burkolt – szerepet, Waldstein praktikusán ezek esetről esetre történő megvitatására vállalkozik. Ebből következően csak egyes eseteket vizsgál meg, amelyekben a *rerum naturára*, *hominumra* vagy *animaliumra* történő hivatkozás fizikai-faktikus értelemben történik. Ettől elkülönítve vizsgálja azokat a szövegeket, amelyekben a jogintézmények természetéről, illetve a természetről normatív értelemben esik szó.²⁶⁰ Hasonlóképpen említést érdemel a kiváló spanyol professzor, Francisco Cuena Boy tanulmánya, amely a *rerum natura* fogalmával a fizikailag lehetetlen szolgáltatással kapcsolatban foglalkozik részletekbe menően.²⁶¹ Kiindulópontja az *impossibilium nulla obligatio* elve,²⁶² amelyet a források alapján összefüggésbe hoz az *in rerum natura esse* kifejezéssel. A fizikailag, vagy természetüknél fogva lehetetlen szolgáltatások tárgya ugyanis valami olyan, ami *in rerum natura* nem létezik. Ennek oka lehet, hogy a szolgáltatás tárgya egyáltalán nem létezhet, vagy mindössze az adott pillanatban nem létezik.²⁶³ A *rerum natura* jelentése körében utal arra, hogy fordulat alkalmas egyfelől a létezés kifejezésére, másfelől pedig az objektív valóság megjelenítésére – ez utóbbi kapcsán mutat rá arra, hogy a klasszikus jogászok ezt a természettel, illetőleg a dolgok természetével hozták összefüggésbe.²⁶⁴ Ekként – megállapítása szerint – az objektív valóságot megjelenítő *rerum natura* fordulat ugyan nem bír közvetlenül jogi (legalábbis pozitív jogi) jelleggel, mégis a pozitív jog számára is megkerülhetetlenül, áthághatatlanul jelöli ki a pozitív normák tartalmának határait.²⁶⁵ Cuena Boy tanulmánya abból a szempontból is jelentős, hogy a *rerum natura* kifejezés jogi forrásokban való előfordulásán túlmenően, a kifejezés nem jogi forrásokban való előfordulását és jelentését is bemutatja.²⁶⁶ A jogi források vizsgálatát a fizikai lehetetlenséggel

²⁵⁹ WALDSTEIN (1976) i. m. 29–30.

²⁶⁰ WALDSTEIN (1976) i. m. 30.

²⁶¹ Vö. CUENA BOY (1993) i. m. 227–262.

²⁶² Ld. főként Cels. D. 50, 17, 185 (8 dig.).

²⁶³ Részletesen ld. CUENA BOY (1993) i. m. 227–229, forrásokkal.

²⁶⁴ Ld. CUENA BOY (1993) i. m. 234–235.

²⁶⁵ CUENA BOY (1993) i. m. 236.

²⁶⁶ Vö. CUENA BOY (1993) i. m. 239–242.

összefüggésben végzi el, ekként dolgozata gyakorlati szempontból vizsgálja a *rerum natura* jelentését.

A fentiekkel összefüggésben kell utalni arra is, hogy a primér források körében is találni példát a *rerum natura* Waldstein, illetve Cuena Boy által jelzett értelmére. A kifejezés szó szerinti jelentése, a „dolgok természete” a primér források tükrében konkrétabb értelmet nyer. Így amikor Cicero a Marcus Antonius ellen írott Philippikák egyikében Gaius Pansa consulnak címzetten kijelenti, hogy a *rerum natura* okán szükséges Dolabella üldözésével is foglalkoznia, itt a *rerum natura* mint a „dolgok természete” arra utal, hogy a körülményekből adódik ez a szükségszerűség.²⁶⁷ Ehhez hasonlóan a „dolgok természete” bír egy olyan jelentéssel is, amely valószínűséget fejez ki – ennek jó példája, amire Quintilianus utal két bölcs ember vitája kapcsán.²⁶⁸ Látni kell, hogy ebben a tekintetben a *rerum natura*, illetve a *natura* fogalmai, valamint a görög φύσις kifejezést egyaránt ugyanazt a jelentésárnyalatot jelenítik meg: azt jelölik, ami „normális”, abban az értelemben, hogy valami állandó, szokásos, illetőleg változatlan.²⁶⁹ Ez a megállapítás azért is különösen jelentős, mert már ezen a ponton mintegy megelőlegezi Theo Mayer-Malynak a *rerum natura* kapcsán megfogalmazott, később még hivatkozásra kerülő abbéli nézetét, hogy a rómaiak ezt egyfajta határfogalomként használták.²⁷⁰ Ezen túlmenően azonban fel kell hívni a figyelmet arra, a Maschi által kifejtett szempontokra is, hogy a *rerum natura* kifejezés messze nem csupán „a dolgok természete” értelemben fordul elő a forrásokban. Mi több, a római gondolkodás sokkal inkább közvetlenül valaminek a létezésével hozta összefüggésbe ezt a nyelvi fordulatot, ekként jelentette ez elsősorban a „mindenkit körülvevő világot”, mindazt, „ami létezik”, „ami van”, a „valóságot”.²⁷¹

Mindezek alapján a *rerum natura* fogalma kapcsán – az irodalommal összhangban – már elöljáróban annyi megállapítható, hogy az *in rerum natura esse*

²⁶⁷ Vö. Cic. Phil. 11, 22: *Quamvis enim intentus animus tuus sit, C. Pansa, sicut est, ad virum fortissimum et omnium clarissimum liberandum, tamen rerum natura cogit te necessario referre animum aliquando ad Dolabellam persequendum et partem aliquam in Asiam et Syriam derivare curae et cogitationis tuae.* Ld. még PELLICER (1966) i. m. 216.

²⁶⁸ Vö. Quint. 2, 17, 32–33: *„Tamen quoniam hoc quoque in rerum naturam cadit, ut duos sapientes aliquando iustae causae in diversum trahant, quando etiam pugnatos eos inter se, si ratio ita duxerit, credunt, respondebo propositis, atque ita quidem ut appareat haec adversus eos quoque frustra excogitata [33] qui malis moribus nomen oratoris indulgent”.* Vö. PELLICER (1966) i. m. 217.

²⁶⁹ Ld. PELLICER (1966) i. m. 217–221.

²⁷⁰ Vö. MAYER-MALY (2000b) i. m. 11.

²⁷¹ Ehhez ld. MASCHI (1937) i. m. 65.

kifejezéshez tehát olyan jelentés bizonyosan társítható, amellyel a közlés feladója elsődlegesen valaminek vagy valakinek a létezésére, valaminek a valószínűségére, szabályszerűségére reflektál. Ebben a vonatkozásban Titus Lucretius Carus *De rerum natura* című munkájára érdemes hivatkozni: tankölteménye az epikureus filozófia latin nyelvű foglalata, amelynek jelentősége egyfelől a görög filozófiai fogalmak latinra való átültetésében, másfelől pedig abban áll, hogy római filozófia addig hagyományosnak mondható témáihoz, a – jellemzően gyakorlati – etikához, ritkábban a teológiához képest, ontológiát tartalmaz.²⁷² Lucretius művének említése azért szükséges, mert nála jelenik meg a kentaur²⁷³ mint a nem létező archetípusa, méghozzá nem egy alkalommal.²⁷⁴ Eme textusok közül – meglátásunk szerint – részletesebb bemutatást igényel egy, az ötödik könyvben található szövegrész, amelyben a *centaurus* többször is említettik, méghozzá egy olyan kontextusban, ahol Lucretius egyenesen azt fejtí ki, hogy miért lehetetlen a kentaur léte.

²⁷² ADAMIK (2009) i. m. 229., és 233. Titius Lucretius Carus életéhez és a „*De rerum natura*” című munkájához, valamint a rá jellemző filozófiai irányzathoz ld. LONG (1986) i. m. 18–19.; ADAMIK (2009) i. m. 229–236.; VON ALBRECHT (2003) i. m. 214–219.; SMITH (2001) i. m. vii–xxxiv.; PIZZORNI (2000) i. m. 113–114.; FRIVALDSZKY (2001) i. m. 45.; *Oxford Companion* s. v. ‘Lucretius’.

²⁷³ Ehelyütt köszönöm meg Földi András professzor úrnak, az ELTE ÁJK tanszékvezető egyetemi tanárának, hogy a dolgozat kutatóhelyi vitára elkészült változata kapcsán felhívta a figyelmemet mind a kentaur problémájára, mind pedig az irodalmi források jelentőségére. A kentaur problémáját, kapcsolódását a *rerum natura* fogalmához és a lehetetlenség filozófiai megközelítéséhez mértékadó módon Ernst Rabel vizsgálta. Ld. RABEL (1971) i. m. 122–123. Az újabb irodalomban Cuena Boy foglalkozik ezzel a témával, szintén a lehetetlen szolgáltatás témakörében; ld. CUENA BOY (1993) i. m. 229. Az öt megelőző szakirodalomból, éppen a szolgáltatás lehetetlensége kapcsán említendő MEDICUS (1969) i. m. 74. Ugyaneme munkájában másutt Medicus szintén kifejezetten akként említi a *hippocentaurust* mint annak klasszikus példáját, amikor a megígért dolog *in rerum natura esse non postest*. Vö. MEDICUS (1969) i. m. 79.

²⁷⁴ Így említhető különösen Lucr. 4, 722–734: „*Nunc age, quae moveant animum res accipe, et unde / quae veniunt veniant in mentem percipe paucis. / principio hoc dico, rerum simulacra vagari / multa modis multis in cunctas undique partis / tenvia, quae facile inter se iunguntur in auris, / obvia cum veniunt, ut aranea bratteaque auri. / quippe etenim multo magis haec sunt tenvia textu / quam quae percipiunt oculos visumque lacessunt, / corporis haec quoniam penetrant per rara cientque / tenvem animi naturam intus sensumque lacessunt. / Centauros itaque et Scyllarum membra videmus / Cerbereasque canum facies simulacraque eorum / quorum morte obita tellus amplectitur ossa [...]*”. Ezen a helyen Lucretius arról értekezik, hogy miként juthatnak elménkbe a kívülről jövő dolgok. Meglátása szerint a dolgok képei összevissza repkednek, majd szemünkhöz érve a látás érzetét keltik, és az emberben „visszképpé” alakulnak, így keltve az érzést. Ekként láthatjuk a Scyllák, kentaurok és a Cerberus testét. A jelen Lucretius-idézet, valamint az összes többi, Lucretiustól idézett szöveg az alábbi kiadásból származik: *Lucreti de rerum natura libri sex*. Recognovit brevique adnotatione critica instruxit Cyrillus BAILEY. Oxford Classical Texts, Scriptorum Classicorum Bibliotheca Oxoniensis, Oxford University Press, 1922.

Lucr. 5, 878–891.

*Sed neque Centauri fuerunt nec tempore in ullo
esse queunt duplici natura et corpore bino
ex alienigenis membris compacta, potestas
hinc illinc partis ut sat par esse potissit.
id licet hinc quamvis hebeti cognoscere corde.
principio circum tribus actis impiger annis
floreit equus, puer haut quaquam; nam saepe etiam nunc
ubera mammaram in somnis lactantia quaeret.
post ubi equum validae vires aetate senecta
membraque deficiunt fugienti languida vita,
tum demum puerili aevo florenta iuventus
officit et molli vestit lanugine malas;
ne forte ex homine et veterino semine equorum
confieri credas Centauros posse neque esse, [...]*

Ebben a textusban Lucretius azt mutatja be, hogy miért kizárt kettős természetű (*duplici natura*), kettős testű, idegen nemű tagokból álló (*ex alienigenis membris compacta*) lények léte. Kiindulópontja, hogy a két tag nem egyforma – hároméves korában a ló már felnőtt, míg az ember még csecsszopó gyermeknek számít (*ubera mammaram in somnis lactantia quaeret*); amikor pedig a gyermek férfikorba lép (*molli vestit lanugine malas*), addigra a ló már megvénnül, tagjaiban lankad az erő (*equum validae vires aetate senecta membraque deficiunt fugienti languida vita*). Mindebből adódóan látható, hogy a *centaurus*, vagy *hippocentaurus*²⁷⁵ az *absurdum*, az abszolút lehetetlen, mert nem létező archetípusa. A *hippocentaurus* minden valószínűség szerint – mitológiai eredetén túlmenően – a filozófia és a retorika körében használt fogalom lehetett, amint azt Seneca egyik levele (Sen. Ep. ad Luc. 6, 58, 15) is jól mutatja.²⁷⁶ Megjegyzendő ugyanakkor, hogy nem Seneca az egyetlen, akinél a kifejezés előfordul; a szépirodalmi forrásokban másutt is megtalálható ez a példa – le-

²⁷⁵ Mindkét elnevezés előfordul a forrásokban, jelentésbeli különbség nélkül. Ehhez ld. pl. *Oxford Latin Dictionary* s. h. vv.

²⁷⁶ Seneca és a természetjog kapcsolatához, különösen pedig a *secundum naturam vivere* ideájához ld. PIZZORNI (2000) i. m. 115–121. Seneca és a kereszténység kapcsolatához ld. PIZZORNI (2000) i. m. 122–127.; FRIVALDSZKY (2007) i. m. 71. A filozófia, a retorika és a jogi fogalomképzés kapcsolatához ld. GENZMER (1952) i. m. 483. 48. l.; RÜFNER (2000) i. m. 29–30.

gyen elég ehelyütt Plinius vagy Quintilianus munkáira utalni.²⁷⁷ Ami az előbb említett Seneca-példát illeti, a kiindulópont Senecánál – mint az később is látható lesz – a ‘*quod est*’ kategóriája. Ezen belül különbséget tesz a *genus* és a *species* fogalmai között.²⁷⁸ A kettő közötti összefüggést Arisztotelészre hivatkozva magyarázza: az ember, a kutya, a ló mind-mind *speciēs*ek (*homo species est, ut Aristoteles ait; equus species est; canis species est*); a felettük álló *genus* pedig az *animal* (*genus esse coepit horum omnium quae modo rettuli – hominis, equi, canis – animal*). Ehhez képest – bár nem tartoznak az *animal* körébe – egy tágabb kategóriát képviselnek a növények (*satum, arbustum*), amelyek az élők közé tartoznak (*animam inesse*), ekként élőlénynek tekintendők (*itaque et vivere illa et mori dicimus*). Így tehát adott egy felsőbb fogalom, az *animantia*, amely mind az *animalia*, mind a *sata* kategóriáit magában foglalja (*animantia superiorem tenebunt locum, quia et animalia in hac forma sunt et sata*).²⁷⁹ Ezen túlmenően azonban léteznek olyan dolgok is, amelyek nem élők, mint amilyenek például a sziklák (*quaedam anima carent, ut saxa*). Ebből eredően kell, hogy legyen egy olyan fogalom, amely az *animantia* felett áll, ez pedig a *corpus*, amelyen belül az egyik kategória az *animantia* lesz, ennek párja pedig *inanima*.²⁸⁰ Viszont létezik olyan kategória, amely a *corpus* felett áll (*est aliquid superius quam corpus*) – ez a ‘*quod est*’, amelyen belül létezhet *corporalia* és *incorporalia*.²⁸¹ Ebben a vonatkozásban Seneca a sztoikus filozófiára hivat-

²⁷⁷ Ehhez ld. Plin. N. H. 7, 35: „*Claudius Caesar scribit hippocentaurum in Thessalia natum eodem die interisse, et nos principatu eius adlatum illi ex Aegypto in melle vidimus*”. A szöveg forrása: *Naturalis historiae libri XXXVII*. Post L. Iani obitum recognovit et scripturae discrepantia adiecta edidit Carolus MAYHOFF, vol. VI, Teubner, Lipsiae 1892–1909. Hasonlóképpen Quint. Inst. orat. 6, 3, 90: „*Alienam finxit Iuba, qui querenti quod ab equo suo esset adpersus ‘quid? Tu’ inquit ‘me Hippocentaurum putas?’ suam C. Cassius, qui militi sine gladio decurrenti ‘heus, commilito, pugno bene uteris’ inquit, et Gabba de piscibus, qui, cum pridie ex parte adesi et versati postera die positi essent, ‘festinemus, alii subcenant’ inquit. Tertium illud Cicero, ut dixi, adversus curium; fieri enim certe non poterat ut cum declamaret natus non esset*”. A szöveg az alábbi kiadásból származik: *M. Fabi Quintiliani Institutionis oratoriae libri duodecim*, vols. 1 et 2, recogn. breviq. adnot. critica instruxit Michael WINTERBOTTOM, Oxonii, Clarendon 1970. Nem kifejezetten a *hippocentaurus* kérdésével összefüggésben ugyan, de a *rerum natura* kifejezésnek az irodalmi forrásokban való előfordulása kapcsán ld. CÚENA BOY (1993) i. m. 239–242.

²⁷⁸ Sen. Ep. ad Luc. 6, 58, 8: „[...] *Omnes tibi exponam, si ante indicavero esse aliquid genus, esse et speciem. Nunc autem primum illud genus quaerimus ex quo ceterae species suspensae sunt, a quo nascitur omnis divisio, quo universa comprehensa sunt. Invenietur autem si coeperimus singula retro legere; sic enim perducemur ad primum*”.

²⁷⁹ Részletesen L. Sen. Ep. ad Luc. 6, 58, 9–10. A szövegre történő hivatkozások az alábbi kiadást veszik alapul: FRIEDRICH HAASE: *L. Annaei Senecae opera quae supersunt*. Vol. III. Lipsiae, Teubner, 1858.

²⁸⁰ Vö. Sen. Ep. ad Luc. 6, 58, 10 és 14.

²⁸¹ Vö. Sen. Ep. ad Luc. 6, 58, 11 és 14.

kozik, amely szerint, ami van (*quod est*), az lehet *corporalia* és *incorporalia*. *Corporalia* lehetnek *animantia* és *inanima*. *Animantia* körében vannak olyan létezők, amelyek *animusszal* bírnak, míg másoknak csak *animájuk* van, azaz egyesek akarattal, értelemmel bírnak, míg mások pusztán élnek – *animalia* az előbbi körébe tartoznak, amelyet azután *mortalia* és *immortalia* csoportjaira lehet felosztani. Ezt követően – egyes sztoikusokra hivatkozással – vezeti be a *rerum natura* fogalmát, arra hívva fel a figyelmet, hogy vannak, amelyek a külvilágban, a valóságban léteznek (*in rerum natura sunt*), míg mások nem (*non sunt*). Mindazonáltal azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy amelyek a külvilágban nem léteznek (*non sunt*), azok is a *rerum naturához* tartoznak (*rerum natura complectitur*). Példaként hivatkozik a kentaurokra vagy az óriásokra, amelyek tévképzetből adódóan valamilyen formával bírnak, jóllehet *corpusuk* nincsen (*falsa cogitatione formatum habere aliquam imaginem coepit, quamvis non habeat substantiam*).²⁸² Ebben a Seneca-szövegben tehát jól megmutatkozik a *rerum natura* fogalmának „többfedeles” jelentése. Kétségtelen, hogy az *in rerum natura (non) est* fordulat valaminek vagy valakinek a létezésére, illetőleg a létezés hiányára utal, azonban a bemutatott szöveg utolsó mondatából látható, hogy a *rerum natura* kifejezésnek van egy olyan jelentése is, amely az objektív valósággal²⁸³ áll összefüggésben: ezek alapján a ’dolgok természete’ kiterjed a kentaurra is, jóllehet ilyen lény testi valójában nem létezik.²⁸⁴

Mindeme filozófia és retorikai előzmények után érdemes azt megvizsgálni, hogy a kentaur példája hol jelenik meg a jogi forrásokban mint valami olyannak a példája, ami *non in rerum natura est*. Ezek a forráspéldák igazolni látszanak azt a Genzmer és Rűfner nevéhez köthető feltevést, hogy a jogi szaknyelvre jelentős hatást gyakorolt a filozófia és a retorika terminológiája. Ami a kentaurt megemlítő jogi forrásokat illeti, Gaius a maga intéstitúcióiban az érvénytelen *stipulatio*król szólva említi a *hippocentaurus* példáját.

Gai. 3, 97a

²⁸² Ezzel egyezően ld. CUENA BOY (1993) i. m. 241–242. Ebben a vonatkozásban érdemes arra utalni, hogy a *corpus* kifejezés némelykor *substantia* értelemben is előfordul. Ehhez ld. SCHERMAIER (1992) i. m. 138–141.

²⁸³ Ezzel egyező értelemben fordul elő Cuena Boynál is, aki kifejezetten kiemeli, hogy a *rerum natura* objektív valóság értelemben a dolgok megkerülhetetlen és szükségszerű rendje, amely bármiféle jogi szabályozás előtt való, és amelynek minden jogi szabályozás szükségképpen alávetett. Vö. CUENA BOY (1993) i. m. 235–236: „[...] la *rerum natura* es la realidad objectiva, incluidible y necesaria de las cosas, el mundo corporal (físico) preexistente a cualquier regulación jurídica y que a toda regulación jurídica se impone de modo necesario”. Ld. még továbbá CUENA BOY (1993) i. m. 239. skk.

²⁸⁴ Ehhez a Seneca-szöveghez ld. még CUENA BOY (1993) i. m. 241–242.

Item si quis rem, quae in rerum natura esse non potest, velut hippocentaurum, stipuletur, aequae inutilis est stipulatio.

Ezzel egyező tartalmú szöveggel találkozhatunk Iustinianus institúcióiban is.

Inst. 3, 19, 1

At si quis rem, quae in rerum natura non est aut esse non potest, dari stipulatus fuerit, veluti Stichum, qui mortuus sit, quem vivere credebat, aut hippocentaurum, qui esse non possit, inutilis erit stipulatio.

A két szöveget összehasonlítva megállapítható, hogy a Gaius-szövegben az 'aequae' szócska a megelőző fragmentum állítására vonatkozik, amelyben Gaius rámutat, hogy *inutilis a stipulatio* abban az esetben, ha az adni szándékozott vagyontárgy átadása nem lehetséges (*ut dari non possit*).²⁸⁵ Ennek példája, ha a *stipulatio* tárgya tévedésből szabad ember, akit rabszolgának, elhalt, akit élőnek, illetőleg szent vagy temetkezési hely, amelyet emberi jog alá tartozónak vélt a stipuláló. Ennek folytatásaként mutat rá Gaius, hogy – a korábbiakhoz hasonlóan – *inutilis a stipulatio* olyankor is, amikor olyat ígér valaki átadni, amely a valóságban nem létezhet (*in rerum natura esse non potest*). A iustinianusi szöveg mindössze annyiban különbözik a gaiusitól, hogy az élőnek vélt halott rabszolga *in rerum natura non est*, amíg a *hippocentaurus in rerum natura esse non potest*. Tartalmi különbség azonban nincs a szövegek között: ami Gaiusnál akként nyilvánul meg, hogy *dari non possit*, azt Iustinianus elvontabban, az *in rerum natura esse non potest* fordulattal jellemzi.²⁸⁶ Abban azonban mindkét szöveg teljességgel megegyezik, hogy a *hippocentaurus* olyan, ami *in rerum natura esse non potest*. Ennek egy lehetséges magyarázata olvasható Cicero *De natura deorum*²⁸⁷ című munkájában, amikor arról ír, hogy egyes, képzelt

²⁸⁵ Az *inutilis stipulatio* kérdéséhez ld. a hazai szakirodalomban legújabban SIKLÓSI (2006) i. m. 214–216., aki a *hippocentaurus* kérdését is érinti.

²⁸⁶ Megjegyzendő, hogy a kentaurra vonatkozó utalás a Digestában is megtalálható egy helyen (Cels. D. 45, 1, 97 pr. [26 dig.]), anélkül azonban, hogy ez a locus a *hippocentaurus*t kapcsolatba hozná a *rerum natura* fogalmával. Ehhez ld. még CUENA BOY (1993) i. m. 229., aki egy további Digesta-szövegre (Gai. D. 44, 7, 1, 9 [2 aur.]) is hivatkozik. Ez utóbbi szöveg ugyan a kentaurt nem említi, abból a szempontból azonban mégis jelentős, hogy a gaiusi institúciókban is szereplő *ut dari non possit* fordulat ebben a textusban is megjelenik, az erre adott példák pedig a iustinianusi institúciókban szereplő példákkal mutatnak részleges egyezést: közös példa a *homo iam mortuus*, további, csak a Digestában szereplő pedig az *aedes deusta*.

²⁸⁷ Cic. N. D. 2, 5: „[...] *Quod nisi cognitum comprehensumque animis haberemus, non tam stabilis opinio permaneret nec confirmaretur diuturnitate temporis nec una cum saeculis*

és haszontalan nézetek, hiedelmek (*opiniones fictas atque vanas*) pusztán az idő múlásából eredően elenyésznek (*diuturnitate extabuisse*); példaként említi, hogy ki is hinne a *hippocentaurus* vagy a *chimaera* létezésében. A filozófiai, retorikai és a jogi források alapján tehát igazolható, hogy a *rerum natura* kifejezés elsősorban valaminek vagy valakinek a létezését van hivatva kifejezni. A vonatkozó szekunder irodalom rövid áttekintése után azt a kérdést érdemes részletesen megvizsgálni, hogy az *in rerum natura esse* kifejezés Digestában megtalálható előfordulásaihoz milyen jelentések kapcsolódnak.

aetatibusque hominum inveterare potuisset. Etenim videmus ceteras opiniones fictas atque vanas diuturnitate extabuisse. Quis enim hippocentaurum fuisse aut Chimaeram putat [...]”. A szöveg az alábbi kiadásból származik: *M. Tullius Ciceronis De Natura Deorum. Libri primus et secundus usque ad c. 41*. Edidit D. FRIDERICUS AST. Mionachii, impensis A. Weberi, 1829.

A *RERUM NATURA* KIFEJEZÉS MEGJELENÉSE A MÁSODLAGOS IRODALOMBAN

A kérdéssel foglalkozó római jogi irodalomra általában jellemző, hogy kifejezetten a *rerum naturát* taglaló, illetőleg azt középpontba állító, átfogó római jogi munka alig létezik. Kétségtelen, hogy egyfelől találkozhatunk a szekundér irodalomban olyan tanulmányokkal, amelyek a *rerum natura* (Natur der Sache, natura delle cose, natura de las cosas) kérdését, illetőleg ennek valamely aspektusát járják körül.²⁸⁸ Ténykérdés emellett, hogy a téma mértékadó római jogi feldolgozása egyértelműen Wolfgang Waldstein nevéhez köthető; emellett az újabb szakirodalomban említendő még Cuena Boy munkája is, valamint a XX. század elejéről Carlo Alberto Maschi monográfiája, amely a római jogban fellelhető természetjogi koncepciót tekinti át részletesen. Waldstein azonban elsődlegesen a klasszikus jogászok döntéshozatalának meghatározó elemeit igyekszik feltárni, jóllehet az ő munkája közelíti meg a leginkább komplexen ezt a kérdést.²⁸⁹ Cuena Boy kiváló monográfiája pedig a fizikai lehetetlenség kérdésével összefüggésben vizsgálja a fogalmat, ekként az ő megközelítése a *rerum natura* fogalmának fizikai létezéssel összefüggő aspektusára vonatkozik, vagyis a *rerum natura* ezen kívüli jelentéstartalmát és alkalmazását nem tekinti át.²⁹⁰ Maschi kiindulópontja *natura* jelentésének a jogban megjelenő vizsgálata, külön kitérve a *ius naturale* speciális fogalomkörére, valamint rövid *excursus* gyanánt véve számba a *rerum natura* témakörét is.²⁹¹ Azt látjuk tehát, hogy az alapvetőnek mondott munkák sem maradéktalanul fedik le a *rerum natura* fogalmát tematikus fókuszukat tekintve. Ugyanakkor vitán felül áll, hogy a megválaszolendő kérdéseik kapcsán akkurátus precizitással elemzik a forrásokat, átfogó képet kívánva rajzolni a *rerum natura* fogalmának konkrét

²⁸⁸ Így ld. pl. MAYER-MALY (1971) i. m. 114–124.; GARZÓN VALDÉS (1970) i. m. 59–91.

²⁸⁹ WALDSTEIN (1976) i. m. 29–68.

²⁹⁰ CUENA BOY (1993) i. m. 242–262.

²⁹¹ Ld. MASCHI (1937) i. m. 65–72.

jelentéséről és szerepéről is. A hazai szekundér irodalomból kiemelendő Benke József kitűnő doktori értekezése, aki a reményvétel tárgykörében, a nem létező dolog adásvételéhez kötődően tér ki az *in rerum natura non sit*, illetve *esse desierit* kifejezések értelmezésére.²⁹² A szakirodalom eddigi vizsgálata alapján kitűnik, hogy a *rerum natura* fogalmának elvont, átfogó elemzése minden bizonnyal azért hiányzik a romanista irodalomból, mert az alapul szolgáló források gyakorlati esetekre adott *responsumok*, ekként ezek elemzése során sem lehet teljességgel elszakadni attól a kontextustól, amelyben a vizsgált kifejezés megjelenik.

Túllépve a római jogi szekundér irodalom körén, mindenképpen meg kell említeni Herbert Schambeck kismonográfiáját, amelyben a szerző érdemben és részletesen foglalkozik a dolog természetének (Natur der Sache) kérdésével, ekként kerül említésre munkájában a *rerum natura* fogalma is. Megközelítése és szemléletmódja a jogfilozófus felfogását tükrözi: a *rerum natura* fogalom elméleti és gyakorlati bemutatásánál messze többet vállal – munkájában áttekinti egyfelől a dolog természetének fogalomtörténetét a görögöknél, a rómaiaknál, a keresztény egyházatyák munkáiban, valamint a természetjogi kodifikációhoz kötődően.²⁹³ Elemzi a „dolog természete” fogalmat tartalmi szempontból, bemutatva annak lehetséges jelentéseit és alkalmazásait²⁹⁴, majd áttekinti a „dolog természete” fogalom kapcsolatát a hatályos pozitív joggal, szokásjoggal és korának bíró gyakorlatával.²⁹⁵ Végezetül elhelyezi a „dolog természete” fogalmat a jogelméleti irodalomban is.²⁹⁶ Kézben tarthatunk tehát egy, a „dolog természetét” részletesen, több szempontból bemutató munkát, amely azonban egyfelől jogfilozófiai munka, amelyet szerzője különösen magas színvonalon készített el, azonban nem mindig azokat a kérdéseket veti fel, amelyek egy szigorúan római jogi elemzés keretében felteendők. Másfelől pedig nem elhanyagolható szempont, hogy a „dolog természete” és a *rerum natura* fogalomköre nincs teljes átfedésben egymással, éppen úgy, ahogy a „természetjog” és a *ius naturale* fogalmainak egymással való összemosása sem szerencsés, minthogy mindkét esetben szükségtelen félreértéseket alapozhatunk meg mindezzel. A *rerum natura* kérdésével foglalkozik még Paolo Ferretti monográfiája is, aki ebben a munkájában elsősorban a méhmagzat helyzetét elemzi a primér

²⁹² Ld. BENKE (2011) i. m. 72. skk. Megjegyzendő, hogy a szerző a *rerum natura* kérdésében jelen munka szerzőjének a tárgykörben korábban megjelent tanulmányára hivatkozik.

²⁹³ SCHAMBECK (1964) i. m. 7–31.

²⁹⁴ SCHAMBECK (1964) i. m. 32–64.

²⁹⁵ SCHAMBECK (1964) i. m. 65–121.

²⁹⁶ SCHAMBECK (1964) i. m. 122–140.

források tükrében. Ferretti éppen ontológiai alapállásból, az *in rerum natura esse* és az *in rebus humanis nondum esse* kifejezések értelmezése, főként pedig ezek egymástól való elhatárolása kapcsán foglalkozik mélyrehatóbban a *rerum natura* mibenlétével. Munkájának áttekintése nyomán arra a következtetésre juthatunk, hogy a *rerum natura* kifejezésnek csak egy meglehetősen szűkítő jelentést tulajdonít: felfogása szerint a jogászok ezzel a fordulattal mindössze valakinek vagy valaminek a létezésére utaltak.²⁹⁷ Jóllehet a szerzőnek abban a tekintetben teljesen igaza van, hogy az említett kifejezések valóban ebbe a jelentésirányba terelnek a *rerum natura* – ekként most absztraktan felfogott – fogalmát, azonban azt sem szabad elfelejteni, hogy a primér források összességének vizsgálata alapján megállítható, hogy a *rerum natura* kifejezés jelentése a Ferretti által adott értelmezésnél tágabb. Azt tapasztalhatjuk tehát az eddig felsorakoztatott szekundér munkák kapcsán, hogy sokféle és nivós irodalma van a témának, ugyanakkor az említett szakmunkák tematikus kötődése az információk alapos szegmentálására kényszerülünk.

Waldstein munkájához szerkezetében hasonló Franz Horak írása, amelyben a szerző – akárcsak Waldstein – a jogászai döntések eredőit kutatja: ebben a munkában is mindössze *per tangentem* kerül bemutatásra a *rerum natura* problémája. Amíg azonban Waldstein egy teljes fejezetben szigorúan csak a *rerum natura* mibenlétével foglalkozik, addig Horak a jogintézmények természetének és a természetből eredő adottságokon alapuló szabályosságok (Natur der Rechtsinstitute – Naturgegebenheiten) összehasonlításának keretében tanulmányozza a témát: főként annak feltárására törekszik, hogy milyen szerepük van ezeknek a természetből eredő adottságoknak a döntéshozatal körében.²⁹⁸ Hangvételét összességében egyfajta pozitivisták szkepticizmus jellemzi. A *rerum natura* fogalma Horak gondolatrendszerében összességében háttérbe szorul: pusztán logikai alapon vizsgálja a jogászok elé került eseteket. Ahol a *rerum natura* forrásszerűen előkerül, ott is tisztán normatív alapon, az entiméma fogalmának segítségével hívásával igyekszik megoldani a felmerülő problémát.²⁹⁹

Ezen túlmenően azonban a kortárs irodalom azt a tágabb kérdéskört, amelybe a *rerum natura* fogalma is illeszkedik, vagy a *natura* vagy a *ius naturale* olda-

²⁹⁷ Vö. FERRETTI (2008) i. m. 77–80.

²⁹⁸ Ezzel egyezően ld. GROSSO (1971) i. m. 119–120., aki arra mutat rá, hogy Horak elemzése a *rerum natura* kérdését mint természeti tényezőket taglalja, vagy szigorúan a kelsen *Sein–Sollen* kategóriáival egybevetve, illetve ezekből kiindulva, vagy pedig a *rerum naturát* egy jogászai közhelyként felfogva.

²⁹⁹ HORAK (1969) i. m. 277.

láról vizsgálja.³⁰⁰ Ebben a körben tehát a *rerum natura* mint fogalom a *natura* vagy a *ius naturale* jobb megértését szolgálja, kevés szó esik azonban magáról a *rerum naturáról*, annak karakteréről és jelentéséről a jogász terminológiában. A szerzők között abban a tekintetben egyetértés van, hogy a kiindulópont a *natura* vizsgálata lehet.³⁰¹ Némi pátozzsal állapítja meg Bretone, hogy az önmagában értelmes rendet létrehozó, örök és elpusztíthatatlan természettel szembekerülve az ókori ember okvetlenül tudatában kellett legyen a saját, világban elfoglalt helyének.³⁰² Pátosza abból ered, hogy miután ebbéli nézeteit kifejti, rámutat, hogy a természetre jellemző a szokatlan, a szabályostól eltérő létrehozása is, mint amilyen például egy földrengés, vagy akár egy torzszülött gyermeknek a világra jövele.³⁰³ Mi több, vizsgálódását a modern ember felfogásának irányából indítja, amely eszmeiségében éppen egy, a természettől a tudomány által függetlenített, attól egyszersmind elrugaszkodott emberképet idealizál.³⁰⁴ Ugyanakkor elismeri a természetben benne rejlő rend létét, ám azt is állítja egyszersmind, hogy az egyéni emberi döntés függvénye, hogy ennek alávetjük magunkat, vagy éppen kivonjuk magunkat a hatóköréből.³⁰⁵ Erre pedig – mint azt maga írja – a tudomány tenne minket képessé, ha mégoly múlandó módon is.³⁰⁶ Mindebből következik, hogy jóllehet megállapításait egyenként helyesléssel lehet fogadni, azonban szavai mögül teljesen másfajta felfogás látszik kirajzolódni: a természetet, és ennek normatív leképezését, a *ius naturalét* másodlagosnak ítéli.³⁰⁷

Ezen a ponton érdemes egy rövid megjegyzést szentelni a *ius naturale* és *ius gentium* irodalomban elfoglalt helyének. Gyakorta előfordul ugyanis a két kategória ködös mitizálása, nehezen megfogható viszonyrendszerbe állítása, valamint a *ius civilével* való szembeállítás.³⁰⁸ Tipikus mitizálás figyelhető meg

³⁰⁰ A *natura* oldaláról vizsgálja Waldstein, Horak, Kaser, Cuenca Boy, Bretone; a *ius naturale* (*gentium*) oldaláról Winkel, Schambeck és Maren Guimarães Taborda. Elsősorban a *natura*, *naturalis ratio* és *ius naturale* valamint az egyes tárgyi jogforrások egymáshoz való viszonyát vizsgálja Archi és Mayer-Maly, előbbi szerző azonban főként Gaius Intitúciói kapcsán folytatja le vizsgálatát.

³⁰¹ SCHAMBECK (1964) i. m. 12–16.; KASER (1993) i. m. 58–59.; WINKEL (1993) i. m. 443–449.; TABORDA (2001) i. m. 180–181.; BRETONE (2001) i. m. 113–121.

³⁰² BRETONE (2001) i. m. 114–115.

³⁰³ BRETONE (2001) i. m. 116.

³⁰⁴ BRETONE (2001) i. m. 113.

³⁰⁵ BRETONE (2001) i. m. 120.

³⁰⁶ BRETONE (2001) i. m. 114.

³⁰⁷ Más összefüggésben vö. BRETONE (1982) i. m. 32.

³⁰⁸ Van olyan szerző is, aki szerint már a római jogászok is – főként pedig Gaius – egyenlőségjellet tettek a két normarendszer közé. Ld. COLISH (1985) i. m. 359. Mindazonáltal a hivatkozott

abban az állításban, hogy a *ius gentium* és *naturale* kapcsán kétféle hagyomány összekapcsolásából eredő fogalmi zavarral állunk szemben.³⁰⁹ Eme állítás annál kevésbé érthető, mivel a *ius gentium* és a *ius naturale* elhatárolása kapcsán abban a kérdésben általános az egyetértés, hogy utóbbi eredője a *natura*, míg előbbi a *naturalis ratió*ból származik, valamint hogy a *ius naturale* minden élőlényre irányadó, amíg a *ius gentium* csak az emberekre.³¹⁰ A két kategória közötti különbség első tekintetre ennyi, és nem több. A *natura* – ahogy arra Bretoné is rámutat – magában hordoz egy rendet, amely bizonyos cél felé mutat. Amikor az ember törekvése (*voluntas* – vö.: Ulp. D. 1, 1, 10 pr. [1 reg.]: *constans et perpetua voluntas*), hogy összhangban éljen a természettel, realizálódik,

források az állítást nem támasztják alá. Gai. 1, 1 (és az ezzel teljesen egyező Gai. D. 1, 1, 9 [1 inst.]) szövegében a *ius gentium* kapcsán az szerepel, hogy *quod vero naturalis ratio inter omnes homines constituit*. Ennek lényegét akkor lehet tetten érni, ha figyelemmel vagyunk arra, hogy ugyanez a szöveg a *ius civile* kapcsán azt hangsúlyozza, hogy *ex populus ipse sibi constituit*. A közös pont tehát *constituere*, amelynek eredője a *ius civile* kapcsán a *populus*, a *ius gentium* kapcsán a *naturalis ratio*. A másik hivatkozott szöveg (Paul. D. 1, 1, 11 [14 ad Sab.]) vonatkozásában érdemes látni, hogy a *ius naturale* vonatkozásában felsorolt jellemzők a *semper aequum* és (*semper*) *bonum*, a *ius civile* mellett említett jellemző pedig az *omnibus aut pluribus in quaque civitate utile*. Ebben az esetben tehát ismét a vonatkoztatási pont helyes megválasztásától függ a szöveg megértése. Mindezek ellenére a *ius gentium* kapcsán tett megállapítása összességében helyesnek mondható („All laws in the *ius gentium* [...] were institutions actually embodied *de iure* in the positive law of all known peoples, which happen to agree with each other”), még akkor is, ha – mint azt maga is elismeri – megfogalmazása anakronisztikus. Vö. COLISH (1985) i. m. 360.

³⁰⁹ „La conjugaison de la tradition philosophique grecque avec la tradition juridico-positive romaine explique cette confusion.” Vö.: TABORDA (2001) i. m. 181.

³¹⁰ Eme felismerés hiánya vezet oda, hogy Pólay egyszerűen filozófiai kategóriának tekinti mind a *ius gentium*ot, mind a *ius naturalé*t. Bár a két normarendszer egymáshoz való viszonya tekintetében megállapításai adekvátnak mondhatók, a *ius gentium*ot azért számúzi a jog világából, és minősíti pusztá filozófiai kategóriának, mivel a források tanulsága szerint a *ius gentium* a *ius naturalé*n alapuló fogalom, márpedig nincs olyan államok feletti szervezet, amely ennek érvényesülését kikényszeríthetné, így (pozitív) jognak nem tekinthető. Részletesen ld. PÓLAY (1988) i. m. 106–108. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy első tekintetre Pólay gondolatrendszerében csak pozitív jog és filozófiai kategória létezik, ugyanakkor kétségtelen, hogy Schulz nézetével ellentétesen rámutat arra is, hogy – mivel a jogászok respondeáló tevékenységük során aktívan hivatkoztak mind a *ius naturalé*ra, mind a *ius gentium*ra – semmiképp sem tekinthető a jogtudományon kívüli kategóriának. Ld. részletesen PÓLAY (1988) i. m. 145–146. Ami a filozófiai kategóriaként való minősítést illeti, ezzel kapcsolatosan megjegyzendő azonban, hogy nem feltétlenül szerencsés az a nézete, amely a jogot a kényszer lehetőségével azonosítja, jóllehet érvelése teljes egészében konzisztens. Ld. PÓLAY (1988) i. m. 108. Ennek kapcsán érdemes még utalni a diocletianusi ármaximáló rendelet *animorum caecitate* fordulatára. Ehhez ld. WALDSTEIN (2002b) i. m. 227–228. Colish – fentebb bemutatott vonatkozó nézete ellenére – a *ius gentium*ot azonosítja a *ius naturalé*val. Ld. ehhez COLISH (1985) i. m. 360: „The Roman jurists [...] identify natural law or natural reason as the underlying principle which establishes the commonly shared civil laws which make up the *ius gentium*”. Ez csak akkor lenne igaz, ha a *ius naturale* a *naturalis ratió*ból eredne, azonban a forrás ebben a vonatkozásban egyértelmű: *natura omnia animalia docuit*.

onnantól beszélhetünk erényes életről.³¹¹ A kérdés az, hogy ez a törekvés, késztetés honnét kell, hogy származzon. Csak a természetből magából eredhet, és figyelembe véve az ember képességét a megismerésre (azzal együtt, hogy a természet maradéktalan megismerése nehézségekbe ütközik), a *naturából* az ember számára leszűrt közös ismeret a *naturalis ratio* által kerül közvetítésre.

Ami a *ius naturale*, vagy akár a *ius gentium* és a *ius civile* egymással való szembeállítását illeti, jóllehet az egy helyes megállapítás, hogy a három normarendszer azonos szinten helyezkedik el, ekként adódhatna a feltételezés, hogy akkor ezek egymással nyilván konkuráltak is.³¹² Kaser ugyanakkor felhívja a figyelmet arra a tényre, hogy eme normarendszerek egymás melletti megjelenítése Ulpianus munkásságának köszönhető, így nem lát alapot annak feltételezésére, hogy ezek egymás ellentétpárjai lettek volna.³¹³ Ugyanakkor Kaser is elismeri, hogy elsődleges fontosságú, hogy valamennyi, a *naturához* kapcsolódó fogalom vizsgálata a konkrét természeti jelenségek összefüggésében kivitelezhető.³¹⁴

³¹¹ Vö. HERVADA (2004) i. m. 18–19.

³¹² Vö. pl. WINKEL (1993) i. m. 444. Ezzel lényegében ellentétesen pl. PÓLAY (1988) i. m. 108.

³¹³ Vö. KASER (1993) i. m. 58.

³¹⁴ KASER (1993) i. m. 58.

A *RERUM NATURA* KIFEJEZÉS ELEMZÉSÉNEK FONTOSSÁGÁRÓL, FIGYELEMMEL A LEHETSÉGES HOZADÉKOKRA

1. A másodlagos irodalom és a saját forráskutatás egybevetése: számszerűség, eltérések és ezek lehetséges okai

Waldstein abból indul ki, hogy a *natura* kifejezés 128 helyen fordul elő a jogászok munkáiban – az alapul vett szövegek merítési köre tehát nem korlátozódik kizárólag a Digestára.³¹⁵ Ehhez képest a jelen elemzés alapját – az IntraText Digital Library adatbázisára támaszkodva – 51 olyan, csak a Digestából származó vélemény képezi, ahol kizárólag a *rerum natura* kifejezés fordul elő.³¹⁶ Waldstein írása kapcsán ezzel szemben, csak a *rerum naturával* foglalkozó részekből 82 szöveg-hivatkozás emelhető ki, ugyanakkor van 11 olyan szöveg is, amelyet Waldstein egyáltalán nem említ, jóllehet a *rerum natura* kifejezés fellelhető bennük.³¹⁷ A waldsteini szövegek tüzetesebb átvizsgálása nyomán

³¹⁵ A szövegek utólagos módosításával kapcsolatosan rámutat arra, hogy igen sok jogász munkájában, számtalan alkalommal fordulnak elő ilyen hivatkozások, és ez a tény eleve lehetetlenné teszi, hogy minden egyes helyen interpolációra gyanakodhassunk. Ugyanakkor nem zárja ki, hogy egyik-másik hely tekintetében helytálló lehet a szövegmódosítás feltételezése. Részletesen vö. WALDSTEIN (1976) i. m. 30.

³¹⁶ Az IntraText Digital Library egy digitális könyvtár, amely több mint 40 nyelven tartalmaz irodalmi, filozófiai, tudományos és vallási tárgyú szövegeket. A szakértőkből álló szerkesztőbizottság tudományos igényességre és pontosságra törekedve állította össze, és bővíti a portál tartalmát. A portál több szempontot figyelembe vevő saját keresőmotorral rendelkezik; a szövegek hypertext formátumúak, vagyis lehetőség van egy adott szó, illetve kifejezés előfordulásainak keresésére is. A portál elérhető a www.intratext.com címen; a latin nyelvű alportál a www.intratext.com/LAT/ címről érhető el közvetlenül. Megjegyzendő, hogy ez a portál mindössze megkönnyíti a forráskutatást, a romanisztikában elfogadott alapművek használatát azonban nem helyettesíti!

³¹⁷ Ezek a Waldsteinnél nem szereplő szövegek az alábbiak: Iul. D. 1, 5, 26 (69 dig.); Ulp. D. 13, 5, 16, 3 (27 ad ed.); Ulp. D. 19, 5, 4 (30 ad Sab.); Gai. D. 22,1, 28, 1 (2 rer. cott.); Mod. D. 38, 10, 4 pr. (12 pand.); Iav. D. 41, 2, 23, 2 (1 epist.); Paul. D. 45, 1, 73pr. (24 ad ed.); Alf. D. 48, 22, 3 (1 epit.); Paul. D. 49, 8, 3, 1 (16 resp.); Cels. D. 50, 17, 186 (12 dig.); Cels. D. 50, 17, 188, 1 (17 dig.).

megállapítható, hogy a 31 szövegből *expressis verbis* egyetlenben sem fordul elő *rerum natura* kifejezés. Fontos kiemelni ugyanakkor, hogy pusztán nyelvi-formai alapon ezek a szövegek nem rekeszthetők ki: már a szövegek elsődleges olvasata is egyértelműen abba az irányba mutat, hogy tartalmilag kapcsolódnak a dolog természetének témaköréhez, azonban a részletes elemzéstől – nehogy a *rerum naturával* való foglalatосkodás parttalanná válják – jelenleg el kell tekinteni.

Cuena Boy a *rerum natura* és a fizikai lehetetlenség kapcsolatának problémakörét körüljáró tanulmányában összesen 57 szöveget vizsgál a Digestából, ezek közül 21-ben szerepel kifejezetten a *rerum natura* fordulat; a fennmaradó szövegek vagy a *natura*, illetve a *naturalis ratio* témájához kötődnek közvetlenül, vagy a lehetetlenségre vonatkozó utalás jelenik meg bennük, vagy pedig az *operae libertorum* kérdésre vonatkoznak. Mint arra már korábban is utaltunk, munkája abból a szempontból is külön figyelmet érdemel, hogy az irodalmi forrásokat is számba veszi. Megjegyzendő, hogy a jogi források köréből Gaius és Justinianus Intitúcióira, valamint Paulus Sententiáira is hivatkozik.

2. Kategorizálás a másodlagos irodalomban

Waldstein leelőször az *in rerum natura esse* kifejezéssel foglalkozik, amely dolgok, *operae*, valamint emberi személyek tényleges létezésére utal az egyes szövegekben. Ebben a körben kiindulópontul szolgál, hogy birtok csak olyan dolgon állhat fenn, amely létezik.³¹⁸ Ebből következik, hogy annyiban a dolgok felett fennállható dologi jogi jogosultságok is osztják a dolog sorsát, amennyiben annak elpusztulása esetén a jogosultság is elenyészik.³¹⁹ A dolog pusztulásáért, elhasználásért való felelősség léphet ennek a helyébe, illetőleg – ezzel párhuzamosan, vagy emellett – a szerződésből vagy végrendeletből eredő deliktuális felelősség, amely szintén csak korábban létező dolgokra vonatkozhat.³²⁰ *Operae* alatt olyan emberi cselekvéseket értünk, amelyek nem tekinthetők általánosan létezőnek, csak akkortól, amikor az emberi cselekvés elvégzése (a szolgáltatás nyújtása) esedékessé válik.³²¹ Megjelenik még ez a kifejezés az ember létezésével kapcsolatban is, valamint egy esetben a *conceptus* is úgy tekintendő, mint aki

³¹⁸ WALDSTEIN (1976) i. m. 31.

³¹⁹ WALDSTEIN (1976) i. m. 31.

³²⁰ WALDSTEIN (1976) i. m. 31–32.

³²¹ WALDSTEIN (1976) i. m. 32–33.

in rerum natura est.³²² Ez utóbbi esetkörből, amely már az *in rerum natura esse* fordulat tágabb, az objektív létezés kifejezésének irányába mutat, okszerűen következnek azok az esetek, ahol az *in rerum natura esse* az objektív valóságra utal. Az ide sorolható tényállások objektív valóságát nem rontja le az a tény, hogy az emberi tudat nem minden esetben képes átfogni ezeket.³²³ Ezt követően a *rerum natura* olyan értelmét vizsgálja, amellyel kapcsolatban a vonatkozó szövegek egy bizonyos dolog sajátos jellegét, vagy specifikus természetét hangsúlyozzák. Ezen belül említésre kerül a kölcsön, amelynek keretében az adós ugyanabból a dologfajtaból – tehát ugyanolyan nemű és természetű dologból – ugyanannyit köteles visszaadni. Hasonlóképpen jelentős lehet az esetekben szereplő konkrét dolgok specifikus jellege egy hagyaték tartalmának meghatározásakor, vagy összekeveredett, egyesült, illetve feldolgozás révén egyesített dolgok tulajdoni viszonyainak rendezésekor.³²⁴ Végezetül foglalkozik a természetes gyümölcsök, a természetes dologpusztulás kérdéseivel; a *natura humanae condicionis* eseteivel, mint amilyen például a betegség, a jellem, a valamire való hajlam vagy hajlandóság, a rokonság egyes kérdéseivel, valamint a már teleologikus és normatív adottságokat megjelenítő *natura rei* témájával is.³²⁵

Cuena Boy tanulmányában a központi kérdés a szolgáltatás fizikai lehetetlensége, ekként a forrásokat is ebből a szempontból vizsgálja. A *rerum natura* fordulat jelentése körében logikai kapcsolatot tételez fel a létezés kifejezése és az objektív valóság leképezése között. A fizikai lehetetlenség körében különbséget tesz az objektíve lehetetlen³²⁶, illetőleg az időszakosan lehetetlen szolgáltatások között.³²⁷ Külön témaként foglalkozik az *operae libertorum* kérdésével.³²⁸

³²² WALDSTEIN (1976) i. m. 34.

³²³ WALDSTEIN (1976) i. m. 34–37.

³²⁴ WALDSTEIN (1976) i. m. 37–42.

³²⁵ WALDSTEIN (1976) i. m. 42–51.

³²⁶ CUENA BOY (1993) i. m. 242–252.

³²⁷ CUENA BOY (1993) i. m. 253–254.

³²⁸ CUENA BOY (1993) i. m. 255–262.

A *RERUM NATURA* KIFEJEZÉS ÖNÁLLÓ ELEMZÉSE

1. Az elsődleges források és a másodlagos irodalmi kategóriák egymásnak való megfeleltethetőségéről

Jelen elemzés keretében főként nyelvi-formai alapon történt a releváns forrás-szövegek kiválasztása, vagyis a vizsgálat tárgya az volt, hogy a *rerum natura* kifejezés hol fordul elő a Digesta szövegeiben, illetőleg Gaius Institúcióiban, a iustinianusi Institúciókban, valamint Paulus *Sententiarum libri V* című munkájában. A nyelvi-formai megközelítés egy kezdeti lépésben elengedhetetlenül szükséges ahhoz, hogy később – mint ahogy azt Waldstein is tette – egy ennél tágabb körből is lehessen forrásokat meríteni, megvizsgálva azokat a szövegeket, ahol a *natura* önmagában és más összetételekben, vagy a *naturaliter* kifejezések fordulnak elő. Mindez azért szükséges, mert a *rerum natura* forrásbeli használatának megértésével, és a kifejezésnek tulajdonított jelentés vagy jelentések feltérképezésével a tágabb körből származó szövegek értelmezése is könnyebbé válik. Harmadik lépésként pedig lehetővé válhat a normatív keret (*ius naturale* és *ius gentium*) mibenlétének, valamint az igazságosság kérdésének elemző vizsgálata is. Tekintettel arra, hogy a vizsgálat körébe vont primér források közül terjedelmi szempontból a Digesta a leghosszabb, ekként először ennek a vizsgálatára kerül sor, főként, mivel a *rerum natura* kifejezés különféle előfordulásai itt mutatnak olyan szóródást, ami alapján érdemi csoportosítás végezhető el. A többi primér forráshely bemutatására csak ezt követően kerül sor, hiszen ezekben a lényegesen rövidebb terjedelmű munkákban a *rerum natura* kifejezés számszerűen is kevesebbszer bukkan fel, mint a Digestában. A Digesta-textusok körébe elvégzett elemzés nyomán kialakult csoportosítás utóbb feltehetően az egység primér forrásokra is alkalmazható lesz.

A fentiekből nyilvánvalóan kitűnik, hogy a waldsteini csoportosításból három kategória foglalkozik közvetlenül a *rerum natura* kérdésével: (1) az

in rerum natura esse kifejezés mint a létezés³²⁹, illetve (2) mint az objektív valóság kifejezése, valamint (3) a *rerum natura* mint az egyes dolgok különleges jellegének vagy specifikus természetének mutatója.³³⁰ Ezen a ponton logikusan adódik néhány további kérdés, jelesül, hogy Waldstein hogyan sorolja be az egyes szövegeket ezekbe a kategóriákba, ez a besorolás minden esetben elfogadható-e, illetőleg hogy mindezek fényében a kimaradó 11 szöveg egyáltalán kategorizálható-e; ha nem, akkor ennek mi az oka, illetve ha igen, akkor hova tartozhatnak. A feltett kérdések megválaszolását legalább részben megkönnyítendő, álljon itt egy összefoglaló táblázat a vizsgálódás körébe vont 51 szöveggel.

A félkövéren és dőlten szedett forráshivatkozások a Waldsteinnél nem szereplő szövegek; ezek esetében maguk a sorok is szürkén jelennek meg a könnyebb átláthatóság kedvéért. Mindhárom kategórián belül két-két oszlop található: az egyikben „W”-vel jelölve a waldsteini beosztást, a másikban „X”-szel a saját elemzés nyomán kialakult meggyőződést. Az „X” jel utáni esetleges „?” (kérdőjel) a beosztás vitatható voltát jelöli; az ezekre vonatkozó elgondolások utóbb kifejtésre kerülnek. A forráslistában aláhúzott szöveghelyek azok, amelyeket tanulmányában Cuenca Boy is megvizsgál.

³²⁹ Ebben a felosztási körben érdemes utalni Ferretti véleményére, aki egyetért abban a tekintetben, hogy a jogászok munkáiban az *in rerum natura esse* és *non esse* fordulat a létezésre, illetve a létezés hiányára utal. Azonban elvégez egy további felosztást is, mondván, hogy a kifejezések olyan esetekben jelentkeznek, amikor egyrészt egyének létezését akarják kifejezni, vagy azért, mert megfogantak, vagy azért, mert megszülettek. Ugyanígy jelentheti a kifejezés egyének vagy dolgok nem létezését, abból eredően, hogy a személyek meghaltak, a dolgok elpusztultak. Utalhat továbbá a kifejezés egyének vagy dolgok nem létezésére abból következően, hogy azok jövőbeliek; valamint jelölhet olyan dolgokat, javakat is, amelyek nem jöhetnek létre, mert irreálisak. Részletesen ld. FERRETTI (2008) i. m. 76–77. A Ferretti-féle felosztás nagyban-egészen elfogadható, még akkor is, ha egyébként fennáll annak a veszélye, hogy a források kazuisztikáját megjeleníteni akaró alcsoportok nagy száma miatt végül követhetlenné válik a rendszer. Ennek legjobb példája az utolsó alkategória, amelyet kifejezetten helytelennek tartunk: az irrealitás kérdése ugyanis nem közvetlenül a létezés és nem létezés problémájával függ össze. Az ebbe a csoportba sorolható esetek azért nem létezhetnek, mert nem feleltethetők meg az objektív valóságnak, így ez a csoport lényegében a jelen dolgozatban használt felosztás harmadik, a létezés kifejezésének kategóriájához képest teljesen más minőséget megjelenítő csoportjába tartozik!

³³⁰ Ezzel lényegileg egyezik Maschi megközelítése, aki alapvetően szintén a *rerum natura* kifejezés létezésre utaló jelentéséből indul ki. Emellett hoz forráspéldákat arra is, amikor a kifejezés az objektív valóságot, egyfajta normalitást jelent, ugyanakkor a specifikus jellemzőként való értelmezést, amely a waldsteini kategorizálás harmadik lábát adja, Maschi nem tekintette önálló jelentéskörnek, jöllehet az által végzett elemzésben is mutatkoznak annak jelei, hogy egy ilyen tartalmú, harmadik kategória különállása nem feltétlenül alaptalan. Vö. MASCHI (1937) i. m. 66–71.

	In <i>rerum natura</i> esse – a tényleges létezés kifejeződése		In <i>rerum natura</i> esse – az objektív valóság kifejeződése		Dolgoz különleges jellege / specifikus természete
Iul. D. 1, 5, 26 (69 dig.)		X			
Afric. D. 3, 5, 48 (8 quaest.)	W	X			
Paul. D. 5, 1, 28, 5 (17 ad Plaut.)			W	X	
Gai. D. 5, 3, 21 (6 ad ed. provinc.)	W	X			
Paul. D. 7, 7, 1 (2 ad ed.)	W	X?			X?
Paul. D. 12, 2, 30, 1 (18 ad ed.)	W	X			
Iul. D. 12, 6, 32 pr. (10 dig.)	W	X			
Ulp. D. 13, 5, 16, 3 (27 ad ed.)				X?	X?
Pomp. D. 15, 2, 3 (4 ad Q. Muc.)	W	X			
Paul. D. 15, 3, 19 (4 quaest.)	W	X			
Paul. D. 18, 1, 15 pr. (5 ad Sab.)	W	X			
Pomp. D. 18, 4, 1 (9 ad Sab.)	W	X			
Ulp. D. 19, 5, 4 (30 ad Sab.)				X	
Marci. D. 20, 1, 13, 5 (l. s. ad form. hypoth.)	W	X			
Gai. D. 22,1, 28, 1 (2 rer. cott.)				X	
Ulp. D. 23, 3, 14 (34 ad ed.)	W	X			
Iav. D. 24, 1, 50, 1 (13 epist.)	W	X			
Ulp. D. 25, 2, 17, 2 (30 ad ed.)	W	X			
Pomp. D. 26, 7, 61 (20 epist.)	W	X			
Cels. D. 28, 5, 60, 6 (16 dig.)	W	X			
Pomp. D. 30, 16 pr. (5 ad Sab.)	W	X			
Pomp. D. 30, 24 pr. (5 ad Sab.)	W	X			
Pomp. D. 30, 48, 1 (6 ad Sab.)	W	X			
Gai. D. 30, 69, 5 (2 de legatis ad ed. pr.)	W	X			
Iul. D. 30, 84, 7 (33 dig.)	W	X			
Afric. D. 30, 108, 10 (5 quaest.)	W	X			
Scaev. D. 32, 37, 3 (18 dig.)	W	X			
Pomp. D. 33, 2, 6 (15 ad Sab.)	W	X			
Iav. D. 33, 6, 7, 1 (2 ex post. Lab.)	W	X?		X?	
Iav. D. 35, 1, 40, 4 (2 ex post. Lab.)	W	X			
Pomp. D. 36, 2, 22 pr. (5 ad Q. Muc.)	W	X			
Paul. D. 37, 6, 2 pr. (41 ad ed.)	W	X			
Ulp. D. 38, 1, 9 pr. (34 ad Sab.)	W	X?			X?
Paul. D. 38, 1, 20 pr. (40 ad ed.)	W	X			
Mod. D. 38, 10, 4 pr. (12 pand.)				X	
Ulp. D. 38, 16, 3, 10 (14 ad Sab.)			W	X	
Iul. D. 38, 16, 6 (59 dig.)	W	X			
Cels. D. 38, 16, 7 (28 dig.)	W	X			
Maec. D. 40, 5, 54 (16 fideic.)	W	X			
Paul. D. 41, 2, 3, 21 (54 ad ed.)	W	X			

Iav. D. 41, 2, 23, 2 (1 epist.)				X?		X?
Paul. D. 42, 2, 3 (9 ad Plaut.)	<i>W</i>	X				
Paul. D. 42, 2, 8 (4 ad Sab.)	<i>W</i>	X				
Paul. D. 45, 1, 73 pr. (24 ad ed.)				X		
Iul. D. 46, 3, 36 (1 ad Urs. Ferozem)			<i>W</i>	X		
Paul. D. 46, 3, 98, 8 (15 quaest.)	<i>W</i>	X				
Alf. D. 48, 22, 3 (1 epit.)				X?		X?
Paul. D. 49, 8, 3, 1 (16 resp.)				X		
Ulp. D. 50, 17, 135 (23 ad ed.)	<i>W</i>	X?		X?		
Cels. D. 50, 17, 186 (12 dig.)				X		
Cels. D. 50, 17, 188, 1 (17 dig.)				X		

2. Az egyes kategóriákon belüli lehetséges alcsoportok kérdéséhez

Az *in rerum natura esse* fordulat a forrásokban legtöbbször (38 szövegben) a tényleges létezésre utal; erre már Waldstein is rámutatott.³³¹ Az eme témával foglalkozó szövegek részben meghatározott dolgok létezésével vagy nem létezésével, részben pedig emberek élő vagy halott voltával foglalkoznak. Összesen 14 olyan szöveggel találkozhatunk, amelyek emberekkel kapcsolatosan használják az *in rerum natura esse* kifejezést. Megjegyzendő, hogy nem csupán szabad személyek, hanem rabszolgák vonatkozásában is megjelenik ez a kifejezés. Ezek közül a szövegek közül mindössze egynek a besorolása vitatható.

2.1. *Rerum natura* mint a tényleges létezés kifejezője

Minthogy a forrásokból nyerhető ismeretek és a szekunder irodalom álláspontja alapján a *rerum natura* fogalma sok esetben valamely entitás létezésének kifejezésére irányul, vagy éppen a létezés hiányára reflektál, ekként első lépésben ezeknek a forrásoknak a közelebbi vizsgálata szükséges.

2.1.1. *A rerum natura* kifejezés emberek létezése vonatkozásában

A szabad személyekre vonatkozó szövegek öröklési jogi témájúak: a tényállásokban az örökös vagy a hagyományos halálának tényéből ered a konkrét jogi

³³¹ WALDSTEIN (1976) i. m. 29.

kérdés, a jogászok pedig az indokolásban hivatkoznak arra, hogy a tényállásban szereplő személy *in rerum natura non est*. Magára a halál tényére *decedere* igét, valamint a *mors* főnevet használják. Ezekhez képest az *in rerum natura non esse*, vagy az *in rerum natura esse desinere* fordulatok absztraktabbak, technikusabbak a köznapi értelemben is használt kifejezéseknél.

Jó példája a fentieknek Pomponius egyik véleménye:

Pomp. D. 36, 2, 22 pr. (5 ad Q. Muc.)

Si Titio, 'cum is annorum quattuordecim esset factus', legatum fuerit et is ante quartum decimum annum decesserit, verum est ad heredem eius legatum non transire, quoniam non solum diem, sed et condicionem hoc legatum in se continet 'si effectus esset annorum quattuordecim', qui autem in rerum natura non esset, annorum quattuordecim esse non intellexeretur. nec interest, utrum scribatur 'si annorum quattuordecim factus erit' an ita cum priore scriptura per condicionem tempus demonstratur, sequenti per tempus condicio, utrobique tamen eadem condicio est.

Egy végrendeletben Titius javára akként rendel hagyományt az örökhagyó, hogy kiköti: akkor kaphatja meg, mihelyt betölti tizennegyedik életévét. A vita abból adódik, hogy Titius a tizennegyedik születésnapja előtt meghal (*ante quartum decimum annum decesserit*); Titius örököse és a végrendeleti örökös perre mennek, vajon ki kell-e adni a hagyományt Titius örökösének is. Pomponius úgy foglal állást, hogy Titius örököse nem jogosult a hagyomány kiadásának követelésére, mivel a hagyományrendelet csak formailag tartalmaz időtűzést, értelme szerint azonban ez feltételnek tekintendő, mintha azt írták volna, hogy „ha betölti a tizenégyet”. Aki pedig meghalt (*qui autem in rerum natura non esset*), az nem tekinthető tizenégy évesnek. Mi több, Pomponius szerint nem számít, hogy a juttatást feltételhez, vagy időtűzéshez kötik: ha az nem következik be, a jogszerzésre sem kerülhet sor.³³² Az örökösök vonatkozásában Iulianus egy szövege hozható példának:

³³² Hasonló témájú az a szöveg, amely szerint abban az esetben, amikor két személynek együttesen hagyományozták ugyanazt a dolgot, és az egyikük meghal, Pomponius szerint úgy helyes, ha a másik ugyanúgy csak a felerészt kapja meg (Pomp. D. 30, 16 pr. [5 ad Sab.]: *Si duobus res coniunctim legata sit, quamvis alter in rerum natura non fuerit, alteri solam partem debere puto verum esse.*)

Iul. D. 38, 16, 6 (59 dig.)

Titius exheredato filio extraneum heredem sub condicione instituit: quaesitum est, si post mortem patris pendente condicione filius uxorem duxisset et filium procreasset et decessisset, deinde condicio instituti heredis defecisset, an ad hunc postumum nepotem legitima hereditas avi pertineret. respondit: qui post mortem avi sui concipitur, is neque legitimam hereditatem eius tamquam suus heres neque bonorum possessionem tamquam cognatus accipere potest, quia lex duodecim tabularum eum vocat ad hereditatem, qui moriente eo, de cuius bonis quaeritur, in rerum natura fuerit.

Az eset szerint Titius kitagadta fiát, majd egy házon kívüli személyt nevezett örökösének, feltétel tűzése mellett. A jogásznak feltett kérdés szerint, amennyiben az apa halála után, de még a feltétel teljesülése előtt a fiú megházasodik, gyermeke születik, majd a fiú meghal, a feltétel pedig a kinevezett örökös vonatkozásában utóbb nem teljesül, vajon a *postumus* unoka lehet-e a nagyapa törvényes örököse. Iulianus rámutat, hogy a gyermek, aki a nagyapja halála után fogant, nem lehet sem *suus* mint *legitimus heres*, és nem jogosult a praetori *bonorum possessióra* sem mint kognát rokon, mivel a XII táblás törvény szerint az a személy hívható meg örökösként, aki az örökhagyó halála idején már létezik (*qui moriente eo, de cuius bonis quaeritur, in rerum natura fuerit*).³³³ A hivatkozott szövegekből egyértelműen kiviláglik, hogy a *rerum natura* kifejezés valamely szabad személy élő vagy holt voltára utal, és – párhuzamba állítva a *decedere* ige és a *mors* főnév köznapi jelentésével – abban az értelemben tekinthető lényegében egyfajta szakkifejezésnek, hogy a normatív rendet kifejező *ius* és az objektív valóságot megjelenítő *natura* közötti viszonyra is utal implicite: a jogi normák csak az objektív valóságon belül értelmezhetők. Ez azt jelenti, hogy például logikai szükségszerűség okán nem lehet szembehelyezkedni az objektív valósággal; az ilyen próbálkozások hatalmi szóval nem szentesíthetők, sem általános, sem pedig eseti jelleggel, hiszen az ilyen jóváhagyás nyomán a konkrét esetben az embernek éppen esszenciális jellemzője veszne el, vagyis, hogy az ember akkor ember, ha él.³³⁴ További kérdés persze ezen a ponton, hogy mikortól

³³³ Ezzel egyezően FERRETTI (2008) i. m. 67., és 137. sz. jegyzet; 70. Ehhez hasonlóan ld. még Maec. D. 40, 5, 54 (16 fideic.), illetve Paul. D. 37, 6, 2 pr. (41 ad ed.). Ez utóbbi szövegben azonban a *nondum in rerum natura erat* kifejezés magyarázatul szolgál: az osztályra bocsátásra vonatkozó kötelezettség azt a leszármazottat is terheli, aki az örökhagyó halálakor még nem létezett.

³³⁴ Vö. HUMBERT (2007) i. m. 461–462. Ezen a ponton célszerű utalni Kaser megállapítására, amely szerint a rómaiak *persona*, valamint a modern jog jogképesség, személyiség felfogása

él az ember, mivel az elemzett szövegben Iulianus a *rerum natura* kifejezéssel arra utal, hogy az unoka a külvilágban létezik, tehát már megszületett.³³⁵

Ehhez képest más értelemben jelenik meg az *in rerum natura esse* fordulat az előbbi Iulianus-szöveg folytatásában: itt már a méhmagzattal kapcsolatban fordul elő, azt állítva tehát, hogy a méhmagzat is része az objektív valóságnak! A Iulianus-hely csak annyit állít: aki az örökhagyó halálakor már létezett; ebből vonható le az a következtetés, hogy Iulianus – a XII táblás törvény szellemében – kizárólag a már megszületett gyerekre vonatkoztatja a véleményét, vagyis olyanra, aki a jog számára is személyként jelenhet meg. Ennek a véleménynek a kiterjesztése olvasható Celsus tollából:

Cels. D. 38, 16, 7 (28 dig.)

Vel si vivo eo conceptus est, quia conceptus quodammodo in rerum natura esse existimatur.

A szöveg szerint akkor is meghívható valaki örökösnek, ha már az örökhagyó életében megfogant, mivel aki már megfogant valamiként létezőnek

sokban különbözik egymástól, legfőképpen abban, hogy a rómaiak általános jelleggel nem ismerték, ekként nem is használták a jogképesség fogalmát, következésképpen a római jogi *persona* soha sem technikus értelemben fordul elő. Ld. KASER (1971) I. i. m. 271. Ezzel lényegében egyezően fogalmaz Földi–Hamza is, amikor megállapítják, hogy a rómaiak explicit módon nem definiálták sem a jogképesség, sem a cselekvőképesség fogalmát. Vö. FÖLDI–HAMZA (2016) i. m. 206. A *persona* jelentése kapcsán különösen fel kell hívni a figyelmet Bessenýó András értő interpretációjára a latin *persona* és a görög *πρόσωπον* kifejezések értelmi ekvivalenciája vonatkozásában. Ld. BESSENYŐ (2010) i. m. 536–537.

³³⁵ Ennek kapcsán a teljesség igénye nélkül érdemes utalni arra, hogy ezt a kérdést a szekunder irodalomban is az egyes szerzők némiképp eltérő alapállásból vizsgálják. Így egyesek az emberi mivolttól indítják a kérdés vizsgálatát; ehhez ld. MARTON (1943) i. m. 50.; KASER (1971) I. i. m. 272.; BESSENYŐ (2010) i. m. 211. Más szerzők jellemzően a személy, személyiség vagy a jogalanyiség fogalmait választják kiindulópontul; ide sorolhatók például SZEMÉLYI (1941) i. m. 115.; SCHULZ (1951) i. m. 74.; SANFILIPPO (2002) i. m. 51.; FÖLDI–HAMZA (2016) i. m. 200. Érdekes, hogy Schulz közvetlen megközelítése a személy fogalmából indul ki, amelyet azonban visszavezet egy korábbi körülírásra, amely szerint minden emberi lényt – Gaius Intitúcióival összhangban (Gai. 1, 121) még a rabszolgák is – lényegében személynek tekintettek, legalábbis erre a következtetésre jut a *persona servilis* kifejezés értelmezéséből. Vö. SCHULZ (1951) i. m. 71. A hazai irodalomban a méhmagzat és a *rerum natura* összefüggéséről áttekintő jelleggel ld. PÉTER (2001) i. m. 363–364. Megemlítendő, hogy Guarino és Talamanca egyaránt abból az alapállásból vizsgálják a kérdést, hogy a magzat a születés által válik önálló létezővé, vagyis a születés követelménye ezeknél a szerzőknél a létezésre, nem pedig a személyiségre mutat, ekként a képviselt nézet lényegében Marton, Kaser és Bessenýó felfogásával közös. Részletesen ld. GUARINO (1992) i. m. 292.; TALAMANCA (1990) i. m. 74. Külön kiemelendő Albanese felfogása, aki hangsúlyozza a *nasciturus* helyzetének kettősségét, jelesül, hogy a fogantatás és a születés közötti időszakban *in rerum natura est*, azonban *in rebus humanis nondum est*. Vö. „il nascituro è in qualche modo in rerum natura esse, ma non è in rebus humanis”; ALBANESE (1979) i. m. 12.

tekintendő³³⁶; azonban ez a vélemény még csak a civiljognak a közjó érdekében történő kiegészítése vagy kiegészítése irányába mutat.³³⁷ Kétségtelen ugyanakkor, hogy utóbb a praetori gyakorlat is nagyban hozzájárult ahhoz a tendenciához, hogy a még meg nem született gyermek – mint a jog alanyának – érdekeit mind jobban igyekeztek védelemben részesíteni az öröklési jogi kérdések körében.³³⁸ Ezen a ponton érdemes még egy szempontra felhívni a figyelmet. Bretone hangsúlyozza, hogy mindkét vélemény közös premisszája a *postumus suus heresi* minőségének feltételezése.³³⁹ Ezt az álláspontot szembe lehet állítani egy Paulus véleménnyel, amely szerint adott egy nagyapa, aki felszabadít egy rabszolgát, aki ezután valamikor meghal. A nagyapa túlélve felszabadítottját végrendekez, ezt követően valamikor ő is meghal. Halála után fogant unokájának a jogász véleménye szerint joga van *bonorum possessio contra tabulas* keretében követelni a hagyatékot. Paulus ehelyütt utal is a Iulianus és közte fennálló véleménykülönbségre, amikor rámutat, hogy Iulianus véleménye (ekként Celsusé is) csak a törvényes öröklés esetkörüire vonatkozott, valamint ebben az esetben csak a hagyaték praetori birtoka volt kérdéses.³⁴⁰ A *Digesta* elején, a személyállapottal foglalkozó titulusban Iulianus sokkal inkább egyértelműen fogalmaz:

³³⁶ Ezzel egyezően MEINHART (1965) i. m. 203., aki ehelyütt csak konstatálja, hogy a gyermek az örökgyógyó halálát megelőzően már *in rerum natura* kellett, hogy legyen, ugyanakkor a fogalom értelmezésével részletesen nem foglalkozik. Bessenő ugyanabban a vonatkozásban a születendő gyermek függő jogi helyzetét helyezi a középpontba. Ld. BESSENYŐ (2010) i. m. 211–212.

³³⁷ Vö. Pap. D. 1, 1, 7, 1 (2 def.): „... *adiuvandi [...] vel corrigendi iuris civilis gratia propter utilitatem publicam.*” Érdekes ennek kapcsán Ferretti meglátása, aki maga is felhívja a figyelmet arra, hogy a iustinianusi kodifikációban a jelen fragmentum az előzőleg vizsgált Iulianus-szöveg pontosítására szolgál. Annak okáról azonban csak találgatni lehet, hogy a kodifikáció jogászai miért érezték szükségét annak, hogy rögtön a Iulianus-veleményt követően beilleszték a Celsus nézetét tükröző passzust. Amennyiben a ‘*vel*’ kifejezésnek értelmező jelentést tulajdonítunk, akkor logikusnak látszik a feltételezés, hogy a kompilátorok a megelőző fragmentumban előforduló konkrét esetet szándékoztak pontosítani. Más szóval, mivel a megelőző fragmentum olyan személynek a törvényes öröklési jogáról szól, aki a nagyapa halála után fogant, ekként meglehet, hogy a kompilátorok eme vélemény betoldása révén próbálták pontosítani, hogy csak olyan valaki tarthat igényt a hagyatékra, aki még az örökgyógyó életében fogant. Vö. FERRETTI (2008) i. m. 67.

³³⁸ MEINHART (1965) i. m. 209. Ehhez a szöveghez más aspektusból ld. MASCHI (1937) i. m. 68.

³³⁹ Ezzel, legalábbis a Celsus-szöveg vonatkozásában *expressis verbis* ellentétesen MEINHART (1965) i. m. 209.

³⁴⁰ Paul. D. 38, 2, 47, 3 (11 resp.): *Paulus respondit nepotem etiam post mortem avi conceptum superstite liberto bonorum possessionem contra tabulas liberti aviti petere posse et ad hereditatem legitimam eius admitti: responsum enim iuliani tantum ad hereditatem legitimam, item bonorum possessionem avi petendam pertinere.* Vö. BRENONE (2001) i. m. 31, illetve 120. Paulus egy másik textusa (Paul. D. 50, 16, 231 [1 ad SC Tertull.]) is hivatkozható ebben az összefüggésben, amely a *pro superstite* kifejezés értelmezésével foglalkozik. A *locus* lényege, hogy valaki egy gyermek várt születésére tekintettel a maga számára szeretne

Iul. D. 1, 5, 26 (69 dig.)

Qui in utero sunt, in toto paene iure civili intelleguntur in rerum natura esse. nam et legitimae hereditates his restituuntur: et si praegnas mulier ab hostibus capta sit, id quod natum erit postliminium habet, item patris vel matris condicionem sequitur: praeterea si ancilla praegnas subrepta fuerit, quamvis apud bonae fidei emptorem pepererit, id quod natum erit tamquam furtivum usu non capitur: his consequens est, ut libertus quoque, quamdiu patroni filius nasci possit, eo iure sit, quo sunt qui patronos habent.

A jogász véleménye szerint a még az anyaméhben lévő gyermeket már a civiljog szabályai szerint is csaknem teljesen létezőnek kell tekinteni.³⁴¹ A szöveg további részében számos példát hoz fel a jogász véleménye alátámasztására, abból az irányból közelítve meg a kérdést, hogy a méhmagzat – ha feltételes jelleggel is – szerezhet-e jogokat. Ilyen példák, hogy az öröksége átszáll a még meg nem született magzatra; vagy ha a várandósan, ellenség által elfogott anya a fogságban megszüli gyermekét, annak *postliminiuma* lesz, ekként az apja vagy az anyja jogállását követi; ugyanígy, ha az ellopott várandós rabszolgánő a jóhiszemű vevőnél szüli meg gyermekét, akkor a gyermeket nem lehet elbirtokolni, mivel az lopottnak tekintendő.³⁴² Közös ezekben a véleményekben,

valamely előnyt biztosítani. Paulus erre azt hangsúlyozza, hogy a magzatot csak akkor lehet már megszületettnek tekinteni, ha az ő érdekeinek védelméről van szó, márpedig ebben az esetben nem ez a helyzet. Vö. MEINHART (1965) i. m. 189. A szövegből kitűnik, hogy Paulus felfogása szerint a gyermek, *qui nasci speratur*, már élőnek volt tekintendő („als bereits lebend zu gelten habe”), amikor saját érdekeinek védelmében a szükség ezt megkívánta. Részletesen ld. MEINHART (1965) i. m. 197–198.

³⁴¹ Ferretti egy különös, a jelen fragmentum és a korábban vizsgált Celsus-vélemény közötti nyelvi-kifejezésbeli párhuzamot emel ki: a Iulianus-textus *in toto paene iure civili intelleguntur in rerum natura esse* fordulatot, Celsus pedig a *quodammodo in rerum natura esse* kifejezést használja, amelyben egyfelől kétségtelenül közös a létezésre utalás, ugyanakkor a megszorító értelmű kifejezések a magzat kettős helyzetére is utalhatnak. Részletesen ld. FERRETTI (2008) i. m. 68–69. A szöveghez más tekintetben ld. még MASCHI (1937) i. m. 68.

³⁴² Ezzel egyezően ld. BESSENŐ (2010) i. m. 212. A méhmagzatra vonatkozóan még egy forráshely említhető: Cels. D. 28, 5, 60, 6 (16 dig.). Az örökösnevezés szerint Titius és Maevius egyaránt a hagyaték egyharmad-egyharmad részére lesznek jogosultak, akként, hogy ha egy bizonyos hajó megjön Azsiából, Titius kapja meg a maradék egyharmadot is. Innentől a kérdés az, hogy Titius azonnal a hagyaték felének lesz-e az örököse vagy csak az egyharmadnak, ám két örökös kinevezése történt meg, akként, hogy Titius vagy a felét, vagy a kétharmadát fogja kapni, tehát csak egyhatod sorsa kérdéses: ha a feltétel bekövetkezik, Titius kétharmadot kap, ha nem következik be, az egyhatod Maevius örökrészéhez nő hozzá. Ha Titius a feltétel bekövetkezése előtt meghal, azután a feltétel teljesül, az egyhatodot mégsem Titius örökösenek részéhez, hanem Maevius örökrészéhez fog hozzájárni, mivel Titius akkor halt meg, amikor még kérdéses volt, melyikük kapja az egyhatodot, és nem lehet annak átadni valamit, aki az

hogy elismerik a méhmagzatot mint élőlényt, azzal együtt, hogy a megfogalmazásokból valamiféle árnyalt utalás is kiolvasható a már megszületett személy és a „megszületni készülő” helyzetének különbségére. Megalapozott tehát az szekunder irodalomban a méhmagzat függő jogi helyzetére vonatkozó megállapítás, amelynek a forrásokban több bizonyítéka is megtalálható.³⁴³

Ennek a Iulianus-szövegnek egy fordulata további figyelmet érdemel: az ellopott várandós rabszolganő kapcsán (*ancilla praegnas subrepta*) a jogász – némi „távolságtartással” – azt állítja, hogy a gyermek felett a jóhiszemű vevőnek nem keletkezik hatalma, hiszen mintegy lopottnak minősül (*tamquam furtivum*). Az említett „távolságtartásra” a gyermek vonatkozásában használt névmás (*id* – semleges alak!), és a vonatkozó névmás is utal: ezáltal Iulianus nem foglal állást abban a kérdésben, hogy embernek vagy tárgynak tekinti a rabszolgát, tehát annak gyermekét is.³⁴⁴ Az előbbi szöveghez nagyon hasonló megfogalmazással találkozhatunk Pomponius egyik, a hagyományrendeléssel összefüggő véleményében is:

átadás pillanatában nem létezik. Jóllehet a vélemény látszólag éppen a korábban mondottakat rontja le, a valóságban azonban arról van szó, hogy a hagyaték átadása a fizikai értelemben vett átadást jelenti: arra, ami még maga sem biztos, nem lehet a növedékjog szabályait alkalmazni, mert ez csak növelné az eset körüli bizonytalanságot.

³⁴³ Ld. pl. Paul. D. 1, 5, 7 [1 de port.]; Mod. D. 27, 1, 2, 6 [2 excus.]; Paul. D. 50, 16, 231 [1 ad SC Tertull.]. Ehhez ld. FÖLDI–HAMZA (2016) i. m. 204.; PLESCIA (1987) i. m. 292. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a Plescia által levont következtetés, amely szerint a római jogászok a magzatot általában úgy tekintették volna, mint *mulieris portio vel viscerum*, nincs összhangban a forrásokkal. Meglátásunk szerint az a nézete, hogy a magzatot nem tekintették jogi entitásnak, tehát nem volt *homo* szintén nem állja meg a helyét. Ebben a vonatkozásban elegendő csupán a *persona*, *caput* és a *homo* kifejezések közötti különbségekre utalni, másfelől a *mulieris portio vel viscerum* kapcsán arra utalni, hogy a kifejezés egyetlen helyen fordul elő a Digestában (Ulp. D. 25, 4, 1, 1 [24 ad ed.]), ezen túlmenően pedig a *SC de ventris inspiciendo* alkalmazhatósága körében egyszerű retorikai fordulat csupán az *antequam edatur* kifejezéshez kapcsolódóan. Ugyanakkor sietve hozzá kell tenni mindehhez, hogy utóbb maga Plescia is árnyalja nézetét, és a magzat helyzetére vonatkozó forrásokat inkább a *nondum homo est* kérdésével hozza összefüggésbe. Vö. PLESCIA (1987) i. m. 293.

³⁴⁴ Logikus érv lehet ebben a körben, hogy a semleges alak használata élettelen esetében indokolt, érdemes azonban a mindennapi nyelvhasználatban fellelhető hanyag fogalmazásra gondolni (pl. a magyarban, az angolban a mutató névmások használata személyek esetében a franciában a prezentatív szerkezetre, amely mára egy önálló nyelvi jelenséggé vált). Sokkal realisabb azonban az a magyarázat a semleges névmás használatára, hogy a születés előtt még nem tudható biztosan a gyermek neme, ekként sem a hímnemű, sem pedig a nőnemű névmás használata nem indokolt.

Pomp. D. 30, 24 pr. (5 ad Sab.)

Quod in rerum natura adhuc non sit, legari posse, veluti 'quidquid illa ancilla peperisset', constitit: vel ita 'ex vino quod in fundo meo natum est' vel 'fetus tantum dato'.

Eme textusnak a szekunder irodalomban létezik olyan értelmezése, amely szerint a magzat *in rerum natura non est*.³⁴⁵ A szövegből kitűnik, hogy a jogász elvi élel hangsúlyozza, hogy olyan vagyónalkatrész is hagyomány tárgyává tehető, amely a hagyományrendelés pillanatában még nem létezik (*quod in rerum natura adhuc non sit*).³⁴⁶ A szöveg azután példákat is felsorol eme nézet alátámasztására, mint amilyen az, amikor valaki úgy rendelkezik, hogy „ami ettől és ettől a rabszolgánótól születik”, vagy „a földemen megtermő borból”, vagy „a termésből ennyi adassék”.³⁴⁷ Lényegében tehát – mint arra Cuena Boy is rámutat – a hagyomány szolgáltatására irányuló kötelezettség érvényesen fennáll, jóllehet a hagyomány tárgya pillanatnyilag nem létezik³⁴⁸ – tegyük hozzá: a kívülágban nem létezik. A *res* szó vagyónalkatrészként való értelmezése mellett éppen az szól, hogy – amint ezt Maschi is kiemeli – egy rabszolgánő majdan születendő gyermekéről is szó kerül a szövegben. Márpedig az nyilvánvaló, hogy – figyelembe véve a rabszolgánő gyermekével összefüggő, az alábbiakban elemzésre kerülő további néhány szöveg tartalmát is – a rabszolgánő gyermeke

³⁴⁵ Ld. pl. ALBANESE (1979) i. m. 12., és különösen 20. sz. jegyzet. Ezzel ellentétesen FERRETTI (2008) i. m. 75., és különösen 177. sz. jegyzet, aki szerint a hivatkozott szövegekben az *in rerum natura non esse* kifejezés valójában a még meg nem fogantatra vonatkozik.

³⁴⁶ Ehhez ld. még Gai. 2, 203: *Ea quoque res, quae in rerum natura non est, si modo futura est, per damnationem legari potest, velut fructus, qui in illo fundo nati erunt, aut quod ex illa ancilla natum erit*. Ez utóbbi textus tehát kifejezetten a jövőbeli dolgokat említi olyanként, mint amelyek *legatum per damnationem* tárgyai lehetnek. Ld. RABEL (1971) i. m. 110.; FERRETTI (2008) i. m. 75. Rá kell mutatni ugyanakkor arra, hogy a Gaius-szövegben láthatóan nem *expressis verbis* fordul elő a *res futurae* kifejezés. A szöveg pontosan arról számol be, hogy olyan dolgot is, amely még nem létezik (*quae in rerum natura non est*) lehet *legatum per damnationem* formájában hagyományként rendelni, ennek azonban feltétele, hogy a dolog a jövőben létrejöjjön (*si modo futura est*)!

³⁴⁷ Kifejezetten dologként kezeli a rabszolgát Pomp. D. 30, 48, 1 (6 ad Sab.), amely szerint, ha az örökösök közül az egyik a hagyománynak szánt rabszolgát megöli, ebben az esetben az az örököstárs, akinek a cselekmény, és a dolog elpusztulása nem róható fel, nem tehető felelőssé. Ezzel ellentétesen Gai. D. 30, 69, 5 (2 de legatis ad ed. pr.): „*Si res quae legata est an in rerum natura sit dubitatur, forte si dubium sit, an homo legatus vivat...*”. Kaser is utal rá, hogy a rabszolga mikénti megítélése vitatott volt; emberi mivoltának filozófiai alapokon nyugvó elismerése a köztársaság kor jogászainak érdeme. Ld. KASER (1993) i. m. 79. Ezzel ellentétesen pl. THIELMANN (1977) i. m. 98. Az azonnali marasztalásra gyakorolt hatás tekintetében ld. RABEL (1971) . m. 111.

³⁴⁸ CUENA BOY (1993) i. m. 253. Az idézett Digesta-szöveghez hasonló tartalmú még Paul. D. 45, 1, 73 pr. (24 ad ed.) Ehhez a szöveghez ld. még CUENA BOY (1993) i. m. 238., 256., és 259.

nem dolog, legalábbis abban az értelemben nem, mint ahogy dolognak tekintünk például egy könyvet.³⁴⁹ Abban az értelemben használható mégis a *res* kifejezés, hogy a rabszolganó urának a rabszolganó gyermeke felett is lesznek hatalmi jogosítványai: azt mondhatja rá, hogy „*meum est ex iure Quiritium*”, vagy legalábbis *in bonis* tartozónak tekintheti a gyermeket. Ekként tehát az úr vagyonának egy eleme, alkatrésze lesz a születendő gyermek is, aki felett az úr hatalmi jogosítványokat gyakorolhat, vagyis ebben az értelemben a gyermek a jogok tárgya lesz. Meglátásunk szerint kizárólag ennyiben adekvát a *res* szó használata, ennek azonban egyszerűen dologként való értelmezése durva leegyszerűsítés, és egyébként mai fogalmainkkal sem feltétlenül korreál, hiszen a dologtárgyúság szűk értelemben mára mindenképpen meghaladottá vált.

Bár az eddigi logikát némiképp megbontja, mégsem kerülhető el ehelyütt egy Gaius-véleményre történő hivatkozás. Ez a szöveg a korábban már vázolt csoportosításban az objektív valóság leképezésének kategóriájába tartozik, mégis itt szükséges bemutatni, mivel éles a kontraszt Iulianus és Gaius véleménye között.

Gai. D. 22, 1, 28, 1 (2 rer. cott.)

Partus vero ancillae in fructu non est itaque ad dominum proprietatis pertinet: absurdum enim videbatur hominem in fructu esse, cum omnes fructus rerum natura hominum gratia comparaverit.

A gaiusi állítás szerint a rabszolganó gyermeke (*partus ancillae*) nem számít gyümölcsnek, ekként az úr tulajdonába tartozik.³⁵⁰ Ezen a ponton már az is figyelmet érdemel, hogy Gaius a *parere* ige *supinum*ából főnévvé vált *partus* szót használja a gyermekre, utód értelemben, amíg Iulianus inkább körülíráshoz folyamodik (*id quod natum erit* – az, ami születni fog). Gaius érvelése akként folytatódik, hogy nem gyümölcs a gyermek, mivel képtelenség, hogy az embert gyümölcsnek tekintsük, hiszen a *rerum natura* minden gyümölcsöt az ember érdekében, az ember hasznára hoz létre.³⁵¹ Annak a kérdésnek a nemleges meg-

³⁴⁹ Ld. MASCHI (1937) i. m. 67.

³⁵⁰ Vö. KASER (1958) i. m. 156; STURM (1962) i. m. 405.; THIELMANN (1977) i. m. 76–77., és 98. Ehhez ld. még HERRMANN-OTTO (1994) i. m. 268. skk., MAYER-MALY (1971) i. m. 118–119.

³⁵¹ A gaiusi szöveg utolsó fordulata (*omnes fructus rerum natura hominum gratia comparaverit*) egybevág azzal a sztoikusok által képviselt antropocentrikus nézettel, amely szerint az univerzumban minden létező vonatkoztatási pontja az ember. Ehhez ld. még SOKOLOWSKI (1902) i. m. 446–447.; KASER (1958) i. m. 158–159.; MAYER-MALY (1971) i. m. 118. Iavolenus interpretálásában a Digesta más helyén is megjelenik egy hasonló érvelés (Iav. D. 33, 2, 42 [2

válaszolása, hogy a rabszolganó gyermeke gyümölcsnek tekintendő-e, Ulpianus tanúsága szerint Brutusra vezethető vissza, akinek a véleményét Scaevola és Manius Manilius ellenezte.³⁵² Brutus eme tagadó válaszát két textus is rögzíti (Ulp. D. 7, 1, 68 pr.; Ulp. D. 5, 3, 27 pr.).³⁵³ Kaser meglátása szerint a szövegekből tükröződő felfogás egy olyan gyümölcsfogalmat előfeltételez, amely alapján nem kizárt, hogy a gyümölcs és annak hordozója ugyanabból a fajtából kerüljön ki.³⁵⁴ Ezen az alapon ugyanakkor az állat kölykét sem lehetne gyümölcsnek tekinteni, Ulpianus azonban kifejezetten utal rá, hogy Brutus szerint az állat kölyke a haszonélvezet vonatkozásában már gyümölcsnek minősítendő.³⁵⁵ A gyümölcs egyébként ki nem mondott fogalma a dolog céljához kötődik.³⁵⁶ Ehhez képest teljesen más alapra helyeződik a Gaius-vélemény, amely szerint a *rerum natura* minden gyümölcsöt az ember javára hozott létre.³⁵⁷ Gaius tehát nem a gazdasági célban látja eme szabály indokát, hanem abban a tényben, hogy az ember az őt körülvevő világ minden hasznát élvezheti. Ennek a gondolatnak Ciceróra és Arisztotelészre visszavezethető gyökerei egyaránt vannak.³⁵⁸ Ennek hátterében

ex post. Lab.]: *In fructu id esse intellegitur, quod ad usum hominis inductum est* [...]), amely argumentum abból az alapvetésből táplálkozik, hogy abszurd lenne az embert gyümölcsnek vagy haszonnak tekinteni, valamint eme haszon jogosultjának is egyszerre. Vö. MANTOVANI (2007) i. m. 358. A fructus értelmezéséhez ld. még Varro r. r. 2, 1; ehhez BASANOFF (1962) i. m. 223–225., különös tekintettel az etimológiai megfontolásokra. Megjegyzendő, hogy Basanoff meglátása szerint – figyelemmel a *principium*ban szereplő felsorolásra – keverednek a jogi és a filozófiai fogalmak.

³⁵² KASER (1958) i. m. 156. Az utóbbi állítás vonatkozásában hivatkozható Cicero *De finibus* című munkája is (vö. Cic. de fin. 1, 4, 12). Ehhez ld. még STURM (1962) i. m. 404. Egyezően ld. PÓLAY (1988) i. m. 99.

³⁵³ Vö. STURM (1962) i. m. 404., aki a Kaser által is hivatkozott Ciceró-szöveg alapján megjegyzi, hogy Brutus véleménye – legalábbis a maga korában – nem került általános elfogadásra, tehát kisebbségi véleménnyel van dolgunk. Nézeténe alapja a Cicerónál megjelenő „*ab iisque M. Brutum dissentiet*” fordulat, amelyből levonható az általa megfogalmazott következtetés.

³⁵⁴ KASER (1958) i. m. 156–157. A gyümölcs fogalmának ellentmondásos voltára utal Stein is, aki azonban ebben a vonatkozásban kizárólag ez egyik Ulpianus-szövegre (Ulp. D. 7, 1, 68 pr.) utal. Vö. STEIN (1966) i. m. 28.

³⁵⁵ Eme különbségtétel magyarázatát Wieacker abban látja, hogy az emberi méltóságból adódóan nem lehet egyenlőségjelet tenni a rabszolganó gyermeke és az állatok kölyke közé. Vö. WIEACKER (1977) i. m. 21.

³⁵⁶ KASER (1958) i. m. 157.

³⁵⁷ KASER (1958) i. m. 158. Ehhez ld. még Arist. Pol. 1256b: „*εἰ οὖν ἡ φύσις μηδὲν μίτη ἀτελὲς ποιεῖ μίτη μίτην, ἀναγκαῖον τῶν ἀνθρώπων ἕνεκεν αὐτὰ πάντα πεποιηκέναι τὴν φύσιν* – Ha tehát a természet se tökéletlenül, se hebehurgyán semmit nem alkot, ebből szükségképp az következik, hogy mindezen teremtményt az ember használatára hozta létre”. A görög szöveg az alábbi kiadásból származik: Aristotle. ed. W. D. Ross, Aristotle's *Politica*. Oxford, Clarendon Press. 1957. A magyar szöveg SZABÓ Miklós (Budapest, 1997) fordítása.

³⁵⁸ Ld. fentebb Cic. de fin. 1, 4, 14, és az előző jegyzetben Arist. Pol. 1256b; KASER (1958) i. m. 158.

Kaser szerint az áll, hogy Gaius, aki a filozófia hatásának jobban ki volt téve, mint az érett klasszikusok, egyszersmind jobban is támaszkodott elképzeléseikre.³⁵⁹ A gaiusi szövegből – összehasonlítva a másik két, Ulpianustól származó textussal – tisztán látható, hogy Gaius egyedülként hívja segítségül a *rerum natura* fogalmát a rabszolganő gyermekének jogi helyzetét megvilágító érvelése kapcsán. A *rerum naturát* Gaius annak, a külvilágban tapasztalható objektív valóságnak a nyelvi leképezésére használja, amelyben léteznek egyfelől az emberek, másfelől pedig léteznek gyümölcsök, amely utóbbiak célja és lényege éppen abban áll, hogy az embernek tessenek, hasznára váljanak.³⁶⁰ Eme szöveg kapcsán azonban van egy további szempont, amit érdemes figyelembe venni. A Gaius által ebben a *locusban* felvetett eset alapvetően dologi jogi kötődésű, és a haszonélvezet kapcsán a tulajdonos és a haszonélvező érdekellentétnek egy konkrét problémáját vizsgálja. A szöveg mögött megbúvó, a jogászai véleményt feltehetően indukáló esetben szerepel egy tulajdonos, egy haszonélvező és egy várandós rabszolganő. A várandós rabszolganő a haszonélvezet tartama alatt ad életet gyermekének. A tulajdonos és a haszonélvező között vita támad annak kérdésében, hogy a rabszolganő ilyen körülmények között született gyermeke kit illet. A haszonélvező nyilvánvalóan azt szeretné, ha a gyermek nála maradna, ezért amellet érvel, hogy ő haszonélvezőként beszédés által szerez tulajdont a szaporulatok felett. Értelemszerű, hogy az újszülött gyermeket nem kell alma módjára kosárba begyűjteni: a beszédésnek itt leginkább azok a ráutaló magatartások számítanak, mint például az a tény, hogy a rabszolganő az ő házában szülte meg a gyermekét, a szülésnél egyéb rabszolgái segédkeztek, és így tovább. Ennek a jelentősége az lenne, hogy jöllehet a haszonélvezet meg-

³⁵⁹ KASER (1958) i. m. 159.; egyezően WIEACKER (1977) i. m. 21., aki kifejezetten sztoikus hatást lát Gaius véleményében. Thielmann a Gaius-veleményt álszentnek (*scheinheilig*) tartja, megközelítését moralizáló, elsősorban a filozófusokra jellemző hozzáállásként jellemzi, ami – szerinte – nem méltó egy jogászhoz. Vö. THIELMANN (1977) i. m. 98. Hasonlóan kritikus a két, hivatkozott Ulpianus-szöveggel szemben is: az ötödik könyvben található textust szintén moralizálóknak tekinti, a hetedik könyvben található szöveg helyet pusztá fogalmi játszadozásoként értékeli. A rabszolganő gyermekére vonatkozó kivétel szabály jogpolitikai indokát abban látja, hogy – akár humanitárius, akár gazdasági alapon – a gyermek és az anya jogi sorsa azonos kellett, hogy legyen. Vö. THIELMANN (1977) i. m. 99. Wieacker ez utóbbi nézetet a maga részéről tarthatatlannak véli. Ld. WIEACKER (1977) i. m. 21.

³⁶⁰ Ezzel lényegében egyezően KASER (1993) i. m. 79–80. A gondolat sztoikus eredetét, amely szerint az ember emberi mivolta születéséből eredő természetén alapul, Kaser ehelyütt is hangsúlyozza. Ehhez ld. még Cuena Boy véleményét is, aki szerint egyes szövegekben a *naturára*, illetve a *rerum naturára* hivatkozás nem szükségképpen áll közvetlen kapcsolatban az objektív valósággal; a hivatkozás mindössze a jogászai vélemény alátámasztására szolgál. Részletesen ld. CUENA BOY (1993) i. m. 232., és 13. sz. jegyzet. E nézetekkel ellentétesen MAYER-MALY (1971) i. m. 119., aki szerint itt egy prepozitív Sollen és egy valós Sollen találkozásáról lehet beszélni, ekként az eset semmilyen faktikus elemet sem hordoz magában.

szűntekor a rabszolganő visszaadására lesz köteles, a gyermeket nem kellene visszaadja, minthogy azon a fenti gondolatmenet értelmében tulajdont szerzene. A rabszolganő tulajdonosának ezzel szemben ahhoz fűződik érdeke, hogy mind a rabszolganő, mind pedig annak gyermeke az ő tulajdonában álljon. Az vitán felül áll, hogy a haszonélvező a haszonélvezet tárgyát képező dolgot használhatja és gyümölcsöztetheti – ezt Paulus egyértelműen fogalmazza meg.³⁶¹ Következésképpen az válik kérdésessé, hogy vajon a rabszolganő gyermeke is ebbe a kategóriába tartozik-e, vagyis gyümölcsnek kell-e tekinteni. Innentől már érthető, hogy Gaius miért mondja ki szinte tételmondat-szerűen, hogy a rabszolganő gyermeke nem gyümölcs. Ennek közvetlen folyománya (*itaque*) pedig az, hogy a tulajdonost illeti (*ad dominum proprietatis pertinet*). Azt nem mondja meg Gaius, hogy ennek eredményeként a gyermeket azonnal át kell-e adni a rabszolganő tulajdonosának, vagy együtt maradhatnak, azonban amikor a haszonélvező vagy örökösei számára kötelezettség keletkezik a rabszolganő kiadására, akkor vele együtt annak a haszonélvezet tartama alatt született gyermekét is ki kell adni. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy a gyermek „nem gyümölcs”-ként való minősítését Gaius a *rerum natura*-ra alapozza.

Az egyéb szöveghelyeken többnyire a rabszolga halálának ténye magának a tényállásnak képezi olyan releváns elemét, amelytől az eset konkrét jogi minősítése függ. Mint ahogy azt Iulianusnál olvashatjuk:

Iul. D. 12, 6, 32 pr. (10 dig.)

Cum is qui Pamphilum aut Stichum debet simul utrumque solverit, si, posteaquam utrumque solverit, aut uterque aut alter ex his desiit in rerum natura esse, nihil repetet: id enim remanebit in soluto quod superest.

A *condictio indebiti* körébe tartozó eset szerint a kötelem tárgya Pamphilus vagy Stichus szolgáltatása. Az adós egyszerre mindkettővel teljesít, ám ennek megtörténte után, akár mindkét rabszolga, akár csak az egyikük meghal (*desiit in rerum natura esse*), semmi sem jár neki vissza, mivel a túlélő rabszolgával tekintendő teljesítettnek kötelem.³⁶² Ehelyütt tehát a rabszolgák legalább egyikének halála nyomán vetődik fel a kérdés, hogy az alternatív szolgáltatás főszabályát, amely szerint ellenkező kikötés hiányában az adós jogosult a tel-

³⁶¹ Vö. Paul. D. 7, 1, 1 (3 ad Vit.): *Usus fructus est ius alienis rebus utendi fruendi salva rerum substantia.*

³⁶² Egyezően ld. CUENA BOY (1993) i. m. 243. 39. l., továbbá 251. Ld. még MASCHI (1937) i. m. 69–70.

jesítés tárgyát megválasztani, felülírja-e akár az egyik potenciális tárgy nem az adósnak felróható okból történő elenyészése, ekként a kötelemnek ebben az irányban való lehetetlenülése. A Iulianus által adott válasz egybevág egy másik véleménnyel is, jelesül ilyen esetekben a fennmaradó tárggyal kell teljesíteni.³⁶³ Létezik még három további vélemény is, amelyekben az *in rerum natura esse* egy rabszolga létezésére, vagy ennek hiányára vonatkozott, még hozzá akként, hogy az egyik időpillanatban létező rabszolga egy másik, későbbi időpillanatban már nem létezik, és ennek a létezés körében bekövetkezett változásnak van hatása az eset jogi minősítésére.³⁶⁴

2.1.2. A *rerum natura* kifejezés egyes dolgok létezése vonatkozásában

Dolgok létezése, vagy ennek hiánya általában: közérthető – egybevág azzal, amit a mindennapokban valaminek a létén vagy nemlétén értünk. Végző soron ennek kifejeződése olvasható ki Paulus egyik véleményéből.

Paul. D. 41, 2, 3, 21 (54 ad ed.)

Genera possessionum tot sunt, quot et causae acquirendi eius quod nostrum non sit, velut pro emptore: pro donato: pro legato: pro dote: pro herede: pro noxae dedito: pro suo, sicut in his, quae terra marique vel ex hostibus capimus vel quae ipsi, ut in rerum natura essent, fecimus. et in summa magis unum genus est possidendi, species infinitae.

A birtok megszerzéséről és megszűnéséről szóló titulusban szereplő szöveg a *genera possessionum* τóπος-ával foglalkozik.³⁶⁵ Ez az elv a *civilis possessió*val áll összefüggésben, amely azt a birtokot jelenti, amely valamilyen, *iusta causa* alapján került a birtokoshoz, ekként a tulajdonszerzés alapja lehet.³⁶⁶ Jobban megvizsgálva a szöveget látható, hogy a *causae possessionis* körében Paulus

³⁶³ Vö. Paul. D. 18, 1, 34, 6 (33 ad ed.)

³⁶⁴ Ezek az esetek: Paul D. 12, 2, 30, 1 (18 ad ed.); Pomp. D. 15, 2, 3 (4 ad Q. Muc.); Iav. D. 24, 1, 50, 1 (13 epist.).

³⁶⁵ Ekként tekint erre a locusra pl. GÓMEZ-ROYO (1992) i. m. 176.

³⁶⁶ KASER (1971) I. 386.; MACCORMACK (1967) i. m. 47.; KASER (1953b) i. m. 263.

olyan *causákat* említ, amelyek jellemzően az *usucapio* körében fordulnak elő.³⁶⁷ A *genera possessionum* fordulat a *genus* és a *species* egymáshoz való viszonyával áll összefüggésben: a *genus* mint magasabb rendű, és a *species* mint alacsonyabb rendű kategóriák szembeállítása említhető.³⁶⁸ Vizsgálódásunk szempontjából különösen érdekes a *sicut* után szereplő rész: itt a földben és tengerben talált, vagy az ellenségtől foglalt dologról van szó, valamint arról az esetről, amikor mi magunk hozunk létre valamit. Minden példában közös egyfelől, hogy a dolgok, amelyek birtokba vehetőségéről a szöveg szól, a minket körülvevő világban létező dolgok, ezért lehet birtokba venni ezeket.³⁶⁹ Másfelől pedig – mint arra Kaser rámutat – közös az említett példákban, hogy *pro suo* címen kerül sor a birtok megszerzésére, amely elbirtoklási cím egyes véleményekben a putatív titulus kapcsán jön figyelembe³⁷⁰, más *responsumok*ban pedig – mint amilyen az idézett textus is – egyfajta általános kiegészítő jogcímként szerepel, vagyis azért, mert egyéb jogcím nem alkalmazható.³⁷¹

Mint az korábban már említésre került, 38 olyan szöveg található a Digestában, ahol az *in rerum natura esse* fordulat a tényleges létezés kifejezésére szolgál; ebből 14 szöveg vonatkozott emberek létezésére, a fennmaradó 24 szöveg túlnyomó részben pedig valamely – tág értelemben vett – dolog létezését vagy nemlétét jelöli. Ez a kiterjesztő értelmezés – összhangban az éppen előbb elem-

³⁶⁷ Ehhez ld. még KASER (1971) I. i. m. 386., ahol rámutat arra is, hogy bár a *traditio* is kauzális szerzősmód, ennek körében a *causa* funkciója más, mint az elbirtoklás esetében. Ehhez ld. még KASER (1971) I. i. m. 420–421.; ezzel egyezően BENEDEK (1988) i. m. 68–69., és 81–82.

³⁶⁸ Vö. TALAMANCA (1977) i. m. 271. Kétségtelen ugyanakkor, hogy Talamanca rámutat arra is, hogy a kérdéses szövegben Paulus a *possessio* körében a *genus* és *species* fogalmait a *totum* és *pars* szinonimájaként használja. TALAMANCA (1977) i. m. 192–193. Megjegyzendő még, hogy a *genus* és a *species* kérdése összefüggésbe hozható a *ius in artem redigendo* kérdésével is. Vö. NÖRR (1972) i. m. 84., aki ennek kapcsán a *genera per pauca* kategóriájára és a definíciókra hivatkozik; ehhez ld. még PÓLAY (1988) i. m. 96–98. A definíciók vonatkozásában Nörr a *divisio* és a *partitio* kérdésére utal, arra a problémára, hogy a *genus* és *differentia specifica* alapján adott definíció nem könnyen választható el a *divisio*tól; ugyanez áll a *divisio* és a *partitio* vonatkozásában is, amelynek egyik példáját látja a hivatkozott Paulus-textusban. Részletesen ld. NÖRR (1972) i. m. 85. A definíciók vonatkozásában a hazai irodalomból ld. PÓLAY (1988) i. m. 94–95.

³⁶⁹ Ezzel egyezően WALDSTEIN (1976) i. m. 31. Némiképp ellentétes, egyszersmind kissé szkeptikus hangvételű Nörr, aki a hivatkozott Paulus-szöveget a *natura* egyik, Paulus által lehetségesnek tartott jelentéskörébe sorolja. Véleménye szerint a *naturára* hivatkozás pusztán retorikai fordulat, amelynek célja valamely diskurzus lezárása azon az alapon, hogy nem kívánatos valami olyan mellett érvelni, ami *contra naturam est*. Részletesebben ld. NÖRR (2007) i. m. 539–540.

³⁷⁰ Ld. pl. Paul. D. 41, 2, 3, 4 (54 ad ed.), ahol a *pro emptore* és a *pro suo* jogcíme konkurenciája figyelhető meg; hasonlóan Ulp. D. 41, 10, 1 pr. (15 ad ed.).

³⁷¹ Vö. KASER (1971) I. i. m. 422.; BENEDEK (1988) i. m. 82. Egyezően ld. MACCORMACK (1967) i. m. 53., a *naturalis possessióra* utalással.

zett szöveggel – ehelyütt azért szükséges, mert a rendelkezésre álló szövegek nem egységesek: néhol egyáltalán nem dolog jelenik meg a szövegekben (ld. pl.: *operae* esete), néhol pedig a dolog nem *res* formában, hanem tágabb, vagy más elnevezéssel kerül említésre (pl. *hereditas* – *legatum*). Ezen az alapon tehát a szövegek tartalmi csoportosítása nem végezhető el, mivel mindig maradna olyan szöveg, amely valamilyen szempontból nem illene egy adott csoportba.³⁷² Ezen a ponton érdemes figyelemmel lenni arra a logikára, ami alapján Waldstein foglalkozik a dolgok létezésének kérdésével. Abból indul ki, hogy ha a birtoklás kapcsán első lépésben az említett Paulus-szöveg szerint szükséges a dolgok létezése, akkor a dolog felett fennállható dologi jogi jogosultság is a dolgok létezéséhez kötődik. Ebből első tekintetre azt a következtetést lehet levonni, hogy a dolog pusztulásával megszűnik a dologi jogi jogosultság is. Logikus kérdésként merül fel ugyanakkor, hogy léteznek-e olyan esetek, amikor a jogosultság a dolog pusztulására tekintet nélkül megmarad. Ehhez hasonló kérdés azonban, hogy elképzelhető-e olyan esetkör, ahol valamely dolog pusztulása keletkeztet egy jogosultságot. Waldstein válasza kézenfekvő: a dolog pusztulásáért való helytállás éppen a dolog elpusztulására tekintet nélkül fennmarad. Az ilyen helytállás kategóriája – Waldstein helyes meglátása szerint – a dologi jogi jogosultságok létezéséből levezetett, ám attól teljes egészében különböző a helytállás azért, ami egy dolog elpusztulásának az eredménye.³⁷³

Ulp. D. 25, 2, 17, 2 (30 ad ed.)

Non solum eas res, quae exstant, in rerum amotarum iudicium venire Iulianus ait, verum etiam eas, quae in rerum natura esse desierunt: simili modo etiam certi condici eas posse ait.

A hivatkozott szöveg az *actio rerum amotarum* intézményével függ össze, amely keresetet a volt férj indíthatott az elvált felesége ellen, ha az asszony, vagy az ő rabszolgája a házasság alatt, vagy a válás során bizonyos dolgokat az

³⁷² A szövegek hozzávetőleges csoportosítása alapján az alábbi kép nyerhető. Az *operae* esetére vonatkoznak – Paul. D. 7, 7, 1 (2 ad ed.) és Ulp. D. 38, 1, 9 pr. (34 ad Sab.), Paul. D. 38, 1, 20 pr. (40 ad ed.). A dolog *hereditas* értelemben – Pomp. D. 26, 7, 61 (20 epist.), Scaev. D. 32, 37, 3 (18 dig.); *legatum*ként – Pomp. D. 30, 48, 1 (6 ad Sab.), Gai. D. 30, 69, 5 (2 de legatis ad ed. pr.), Pomp. D. 33, 2, 6 (15 ad Sab.), Iav. D. 33, 6, 7, 1 (2 ex post. Lab.), Iav. D. 35, 1, 40, 4 (2 ex post. Lab.), Pomp. D. 36, 2, 22 pr. (5 ad Q. Muc.), Paul. D. 42, 2, 3 (9 ad Plaut.); a *legatumot* tartalmazó táblák esetében – Iul. D. 30, 84, 7 (33 dig.); pénzről vagy egyes pénzdarabokról szólva – Afric. D. 30, 108, 10 (5 quaest.); a dolog mint a *possessio* tárgya – Paul. D. 41, 2, 3, 21 (54 ad ed.); tartozás értelemben – Paul. D. 42, 2, 8 (4 ad Sab.); telekre vonatkozóan – Paul. D. 46, 3, 98, 8 (15 quaest.); szolgáltatásra vonatkozóan – Cels. D. 50, 17, 186 (12 dig.).

³⁷³ WALDSTEIN (1976) i. m. 31–32.

egykori közös háztartásból elvitt.³⁷⁴ Ugyanígy a volt feleség is megindíthatta a keresetet egykori férje ellen, amelynek keretében a volt feleség a volt férjjel szemben fennálló követeléseinek beszámítását kérhette.³⁷⁵ A kereset lényege az volt, hogy házastársak között lopási kereset indítására nem volt lehetőség, mivel ez *infamiát* eredményezett volna.³⁷⁶ Így a házaselek között csak a nem infamáló *actio rerum amotarum* volt megindítható.³⁷⁷ A hivatkozott forráshely a *concupina* által elvitt dolgok esetkörével áll kapcsolatban: az ágyas ilyenkor lopásért felel, mivel az *actio rerum amotarum*nak csak akkor van helye, ha a dologelvétele *divortii causa* történt.³⁷⁸ Ennek folyományaként mutat rá Ulpianus – Iulianus véleményét idézve –, hogy az említett kereset körében nem csupán azokat a dolgokat lehet követelni, amelyek megvannak, hanem azokat is, amelyek már nincsenek meg. Vagyis összességében minden olyan dolog perelhető volt az *actio rerum amotarum* körében, amelyet a feleség a válást tervezve elvett a férjtől, valamint azok a dolgok is, amelyeket a váláskor eltitkolt.³⁷⁹ Ugyanígy perelhetők az asszonynál lévő dolgokon túl azok is, amelyek valamilyen okból már nincsenek meg.³⁸⁰ Mindezen fejtegetések nyomán az látszik kirajzolódni a szövegekből, hogy az *in rerum natura desinere* kifejezés ebben a körben arra utal, hogy az *actio rerum amotarum*mal érintett dolgok köre már nem létezik: az elidegenített dolgokat ténylegesen elhasználta, elfogyasztotta ezeket, ekként ezek a dolgok a kívülvilágban is megszűntek létezni. Erre utalnak az idézett Paulus-véleményben (Paul. D. 25, 2, 3, 3 [7 ad Sab.]) a *comedere* és a *consumere* kifejezések. Ettől minőségileg különbözőek azok az esetek, amikor az asszony túladdott az említett dolgokon. Ez utóbbi esetben, jóllehet az eladott dolog a kívülvilágban valahol létezik, a volt feleség szempontjából mégsem tekinthető

³⁷⁴ Paul. D. 25, 2, 1 (7 ad Sab.): *Rerum amotarum iudicium [...] introductum est adversus eam quae uxor fuit [...]*; Paul. D. 25, 2, 3, 1 (7 ad Sab.): *Item si servus eius furtum fecerit [...]*; Paul. D. 25, 2, 3, 3 (7 ad Sab.): *[...] etiam eas res, quas divortii tempore mulier comederit vendiderit donaverit qualibet ratione consumpserit, rerum amotarum iudicio contineri.*

³⁷⁵ Paul. D. 25, 2, 6, 2 (7 ad Sab.): *Item cum rerum amotarum etiam in virum datur iudicium [...]*; Ulp. D. 25, 2, 7 (36 ad Sab.): *Mulier habebit rerum amotarum actionem adversus virum et compensare potest mulier cum actione, qua maritus agere vult ob res amotas.*

³⁷⁶ Vö. Gai. D. 25, 2, 2 (ad ed. praet. tit. de re iud.)

³⁷⁷ KASER (1971) I. i. m. 323., és 618–619.; LIEBS (1972) i. m. 146–147.

³⁷⁸ Marcell. D. 25, 2, 20 (7 dig.); Ulp. D. 25, 2, 17, 1 (30 ad ed.). Vö. KASER (1971) I. i. m. 619.

³⁷⁹ A hivatkozott szövegen kívül Ld. még: Ulp. D. 25, 2, 17, 1 (30 ad ed.), valamint Paul. D. 25, 2, 3, 3 (7 ad Sab.). Az utóbbi szövegben különösen jelentősek a *mulier vendiderit* és *consumpserit* kifejezések.

³⁸⁰ WACKE (1963) i. m. 60., aki kifejti azt is, hogy a szöveg – különösen pedig annak *certi* fordulata – nem enged arra következtetni, hogy a *condictio* és az *actio rerum amotarum* egymás alternatívái lettek volna.

létezőnek, mivel az asszony nincs abban a helyzetben, hogy a dologra bármiféle ráhatást gyakorolhasson. Mindazonáltal, ez az eset azért nem tartozik az *in rerum natura desinere* körébe, mivel az idézett Ulpianus-szövegben a kifejezés párja *exstare*, ami valaminek a létezését, objektív értelemben vett meglétét fejezi ki.³⁸¹ Az ok, ami miatt a két eset együttes említése lehetséges, az éppen az eltérő esetekhez fűzött azonos joghatásban keresendő, jelesül mindkét esetben a dologra vonatkozó jogosultság helyébe az *actio rerum amotarum*mal érvényesíteni kívánt igény lép.

Az *in rerum natura esse*, illetve *desinere* kifejezések fentebb vázolt, objektív felfogását támasztja alá egy másik szöveg is, amelyben egy örökhagyó hagyomány címén rabszolgát juttatna valakinek, azonban örökösei közül az egyik megöli a rabszolgát.

Pomp. D. 30, 48, 1 (6 ad Sab.)

Si unus ex heredibus servum legatum occidisset, omnino mihi non placet coheredem teneri, cuius culpa factum non sit, ne res in rerum natura sit.

Pomponius akként foglal állást, hogy ilyenkor – bár az örökösársak egyetemleges kötelezettek lennének a hagyományossal szemben – nem helyes a rabszolga megöléséből eredő kárral azt az örökösársat is megterhelni, akinek az ölési cselekmény, és ebből eredően a rabszolga halála nem róható fel, így a vétlen örökösárs vonatkozásában lényegében lehetetlenül a szolgáltatás.³⁸²

Az eddigiekben olyan esetekről volt szó, amelyekben a dolog felett fennállt dologi jogi jogosultság a dolog megsemmisüléséből eredően átfordul a megsemmisülésért való, vagy a megsemmisüléssel összefüggő helytállási kötelezettséggé, mintegy a megsemmisült dolog evilági lenyomataként. Mindezek mellett feltehető az is, hogy valaki szerződésben vagy végrendeletben valamely dolog jövőbeni szolgáltatásáról rendelkezik, mint például egy, Africanus által ismertetett esetben.

³⁸¹ Vö. *Oxford Latin Dictionary* s. v. 'exsto'; ERNOUT–MEILLET (1951) i. m. s. v. 'sto'.

³⁸² Ezzel egyezően ld. pl. a *factum alterius* „ártalmassága” kapcsán KNÜTEL (1983) i. m. 377., valamint 405²⁶².; a lehetetlenüléssel összefüggésben CUENA BOY (1993) i. m. 251. A dologpusztulás és valamely kötelezettség további sorsa áll a középpontban a következő szövegekben is: Afric. D. 3, 5, 48 (8 quaest.); Paul. D. 15, 3, 19 (4 quaest.); Pomp. D. 26, 7, 61 (20 epist.); Scaev. D. 32, 37, 3 (18 dig.). Az utolsóként említett forráshelyen ismét megjelenik az *exstare* és az *in rerum natura desinere* kifejezések egymással való párba állítása.

Afric. D. 30, 108, 10 (5 quaest.)

Qui quinque in arca habebat ita legavit vel stipulanti promisit 'decem quae in arca habeo': et legatum et stipulatio valebit, ita tamen, ut sola quinque vel ex stipulatione vel ex testamento debeantur. ut vero quinque quae deerunt ex testamento peti possint, vix ratio patietur: nam quodammodo certum corpus, quod in rerum natura non sit, legatum videtur. quod si mortis tempore plena summa fuerat et postea aliquod ex ea deperierit, sine dubio soli heredi deperit.

A vélemény kiindulópontja, hogy valaki élők közötti *stipulatio*ban, vagy végrendeletben arra vállal kötelezettséget, hogy a ládjában található tíz aranyat szolgáltatja, jóllehet az említett ládjában valójában csak öt arany található. Africanusnak eme, a *falsa demonstratio* esetére vonatkozó véleménye szerint mind a hagyományrendelet, mind a *stipulatio*s kötelezettségvállalás érvényes lesz, azonban a kötelezettől csak öt aranyat lehet követelni.³⁸³ Amennyiben ugyanis a kötelezettségvállalás idején a kötelezett nem rendelkezett tíz, csupán öt arannyal, úgy értelmetlen olyan összeget követelni tőle, amely valójában nem létezik.³⁸⁴ Némiképp más a helyzet akkor, ha a kötelezettségvállalás hagyományrendelet formájában történt, és a végrendelet tételekor tíz arany állt az örökgyó rendelkezésére, azonban utóbb, az örökgyó halálát követően valamely okból csak öt arany marad meg. Ebben az esetben minden bizonnyal az örökösnek tudható be az összeg csökkenése, ekként az eme tényből eredő veszteséget is ő köteles viselni. Kétségtelenül van igazsága Horak állításának, amikor egy másik, lényegét tekintve hasonló irányba mutató Iavolenus-hely³⁸⁵ kapcsán entimematikus érvelésre hivatkozik, amelynek keretében a hiányzó premissza teljességgel nyilvánvaló.³⁸⁶ A Iavolenustól származó példában a hiányzó premissza a *Digesta* egy másik szöveghelyéből vezethető le, amely

³⁸³ Ezzel egyezően ld. még RABEL (1971) i. m. 110.; CUENA BOY (1993) i. m. 250., és 53. sz. jegyzet további irodalommal.

³⁸⁴ A szövegben szereplő *in rerum natura esse* kifejezés kérdéséhez elősorban Iavolenus kapcsán ld. pl. MISERA (1981) i. m. 463., aki megemlíti, hogy a kifejezés mester és tanítvány között hagyományozódhatott.

³⁸⁵ Iav. D. 33, 6, 7, 1 (2 ex post. Lab.): „*Lucio Titio tritici modios centum, qui singuli pondo centum pendeant, heres dato*”. *Ofilius nihil legatum esse, quod et Labeo probat, quoniam eiusmodi triticum in rerum natura non esset: quod verum puto*. Ld. még ehhez RABEL (1971) i. m. 110.

³⁸⁶ HORAK (1969) i. m. 277.

szerint a lehetetlenre irányuló szolgáltatás nem képezheti kötelem tárgyát.³⁸⁷ Horak azonban nem viszi végig érvelését, és nem igyekszik megválaszolni azt a kérdést, hogy miért tekinthető nyilvánvalónak Celsustól származó állítás. A természetnek van egy, az embertől független rendje, amely egyetemesen és szükségképpen érvényre jut, és amelynek felismerésére az ember képes.³⁸⁸ A természetnek ezen szükségszerű és univerzális rendjéből ered, hogy létezik lehetséges és lehetetlen; ezt a tényt az ember – miután felismerte – némely esetben jogi norma tartalmává teszi. Ekkor a *naturából* adódó rend egyszersmind a *ius* határáként szolgál – nem korlátozva, hanem éppen kiteljesítve azt.³⁸⁹ A *rerum natura*ra utalás az egyes esetekben a lehetséges és lehetetlen közötti, a *naturából* eredő határvonal meghúzásának leképeződése, amelynek folyamánaként bizonyos problémákra csak szükségszerűen és elkerülhetetlenül csak egyetlen válasz adható.³⁹⁰

2.2. Az objektív valóság leképezése

Abban a szövegcsoportban, ahol az *in rerum natura esse* fordulat az objektív valóság kifejezésére szolgál, éppen az objektív valóság az, amely bizonyos szabályok alkalmazhatóságát megteremti. Ekként a valóság olyan, előzetesen már adott keretét képezi a majdan meghozandó döntéseknek, amely magát a döntési szabadságot tartja kordában. Nem a szabadság korlátozásáról van szó, hiszen ez a keret teremti meg annak lehetőségét, hogy egyfelől ne esetleges döntések szülessenek, másfelől pedig, hogy az így meghozott döntések ne rugaszkodjanak el a mindennapi élettől. Azért lesz ez egy szilárd kerete a döntéshozatalnak, mert az objektív valóság független attól, hogy az egyes ember tud-e róla, valamint attól is, hogy erről mi a véleménye, ekként figyelmen kívül hagyása fogalmilag kizárt. Egy elhalt *pater familias* után marad egy fiú és egy várandós feleség. Ebben az esetben a *filius* nem perelheti a *pater familias* adósaitól a kintlevőségek felét, akkor sem, ha később egyetlen fiú születik, mivel születhetett volna több is, jóllehet a *rerum naturából* eredően annyi biztos volt, hogy egy gyerek születni

³⁸⁷ Cels. D. 50, 17, 185 (8 dig.): *Impossibilium nulla obligatio est*. Ehhez ld. CUENA BOY (1993) i. m. 227–229.

³⁸⁸ Vö. BREONE (2001) i. m. 115.

³⁸⁹ Korlátozást éppen az jelentene, ha a *natura* ilyen funkciója vagy jellege hiányozna, hiszen ilyen esetben abszurd tartalmú tételek is a *ius* elemeivé válhatnának, amely abszurd tartalmú tételek éppen a *ius* célja szerinti realizálódását gátolnák!

³⁹⁰ Vö. MAYER-MALY (2000b) i. m. 11.

fog. Ezzel szemben Sabinus és Cassius véleménye az, hogy a fiú a kintlevőségek negyedét perelheti, mivel akár az is meglehet, hogy három gyerek születik majd. Nem alap nélküli az a meglátás, hogy mind Paulus, mind pedig Sabinus és Cassius egyaránt a saját konkrét tapasztalataikra alapították véleményüket, éppúgy, mint Iulianus egy másik esetben. Az ő elképzelése szerint a születésig csak akkora hányadot lehet követelni a kintlevőségekből, amekkora hányadra feltehetően örökös lesz a fiú: vagy az egész tartozás negyedét kísérelheti meg behajtani, mert a tapasztalat szerint három gyerek születhet egyszerre, vagy a hatodát, mert öt születhet. Ez utóbbi kapcsán Iulianus utal Arisztotelészre, aki beszámol egy esetről, amikor egy alexandriai nőnek egyszerre öt gyereke született, és a jogász – mint írja – ennek az esetnek a valóságtartalmáról személyesen győződött meg Egyiptomban.³⁹¹ Mindebből látható, hogy megoldhatatlan problémát jelent az egyes jövőbeli események előre látása, amivel a római jogászok is tisztában voltak.³⁹² Ezekben az esetekben azonban sokkal inkább arról van szó, hogy amikor a jogász véleményt mond, akkor a jogász véleményét valamilyen, a külvilágból származó tapasztalati megfigyeléssel támasztja alá. Ekként nem fogadható el maradéktalanul Bretoné azon meglátása, hogy amint bizonyos események, mint amilyen például egy földrengés, nem jelezhetők előre, ugyanígy lehetetlen teljes bizonyossággal előzetesen megállapítani, hogy egy gyerek fog-e születni, vagy egynél több.³⁹³ Igaz az, hogy a természetre, amely egyébként önmagában értelmes rendet hoz létre, jellemző valamiféle kiszámíthatatlanság is.³⁹⁴ Ám ebben az esetben nem az a helyzet, hogy a természet – az immanens rend mellett – kiszámíthatatlan, sokkal inkább arról, hogy az emberi megismerés véges, illetve tökéletlen; a megismerés, amelyhez éppen az ember

³⁹¹ Paul. D. 5, 1, 28, 5 (17 ad Plaut.) és Iul. D. 46, 3, 36 (1 ad Urs. Ferocem). Vö. WALDSTEIN (2002a) i. m. 24.; BRETONÉ (2001) i. m. 119.

³⁹² A fentiekhez hasonló esetet mutat be Ulpianus (Ulp. D. 38, 16, 3, 9-10 [14 ad Sab.]): ha egy gyerek az apa halálakor még nem született meg, akkor a XII táblás törvény szerint az agnát rokonoknak meg kell várniuk a születés idejét; mi több, a vele azonos fokon álló rokonok osztoznak vele az örökségben. A konkrét esetben felmerült kérdés az volt, hogy hogyan kell számítani az örökség egy főre eső hányadát. A probléma – a fentiekhez hasonlóan – abból adódik, hogy egyetlen szülésből akár több gyermek is születhet. Ulpianus akként foglal állást, hogy ha egy nő biztosan állította, hogy várandós, jöllehet nem volt az, akkor a már megszületett gyermek lesz az egész hagyaték örököse, hiszen tudta nélkül is örökössé válik. Ebből pedig az következik, hogy ha időközben a már megszületett gyerek meghalna, a teljes hagyaték az ő örökösére vagy örökösöire száll át. Létezik ugyanakkor lényegileg ellentétes állásfoglalás is az osztályra bocsátással kapcsolatban (Paul. D. 37, 6, 2 pr. [41 ad ed.]); vö. BRETONÉ (2001) i. m. 119–120.

³⁹³ BRETONÉ (2001) i. m. 119.

³⁹⁴ BRETONÉ (2001) i. m. 115–116.

ösztönös értelmén keresztül vezet az út.³⁹⁵ Ehhez képest tehát Bretone azon elgondolása, hogy természet egy immanens tervet hordoz magában, amelyet folyamatosan érvényre juttatva tesz nyilvánvalóvá, és csak rajtunk áll, hogy a konkrét esetben figyelmen kívül hagyjuk-e, valamely más megítélésre vagy feltevésre hagyatkozva, egyáltalán nem fogadható el.³⁹⁶ Hiszen saját maga is elismeri, hogy az egyetemes természetben van egy soha át nem hágható törvény (*recta ratio*), vagyis a természet szerinti élet egyszersmind az erényes életet is jelenti,³⁹⁷ akkor a minduntalan érvényre juttatott és nyilvánvalóvá tett tervet, amely a *recta ratió*n alapul, vagy felismerjük, vagy sem. Ennyiben áll egyszersmind a természet kiszámíthatatlansága is. Más formában használja Ulpianus a *rerum natura* fogalmát az objektív valóság leképezésére.

Ulp. D. 13, 5, 16, 3 (27 ad ed.)

Ergo si non stetit per actorem, tenet actio, etiamsi per rerum naturam stetit: sed magis dicendum est subveniri reo debere.

A praetori *edictum* rendelkezése szerint keresetet ad a praetor, amennyiben nyilvánvaló az, hogy aki pénzfizetésre szóló kötelezettséget vállalt, e kötelezettséget nem teljesítette, és a felperesnek sem róható fel a vállalt kötelezettség teljesítésének elmaradása.³⁹⁸ Ehhez kapcsolódik Ulpianus megjegyzése, amely szerint, ha nem a felperesen múltott a teljesítés sikere, a praetor megadja neki a keresetet, még abban az esetben is, ha a teljesítés lemaradása a *rerum naturának* tudható be, vagyis abban az esetben is perelhet a felperes, ha a másik felet a körülmények akadályozták abban, hogy teljesítsen. Ehelyütt tehát a *rerum natura* olyan objektív körülményeket jelöl, amelyekre az adósnak nincs ráhatása. Ulpianus azonban hozzát teszi mindehhez, hogy véleménye szerint kimentési lehetőséget kell biztosítani az adós számára.³⁹⁹ A jogászai vélemény alapja nagy

³⁹⁵ Ehhez ld. WALDSTEIN (2001) i. m. 33–41.

³⁹⁶ Vö. BRETONE (2001) i. m. 120: „La natura [...] reca un progetto dentro di sé, e lo rende chiaro attuandolo. Siamo noi a ignorarlo nel caso concreto, e perciò ricorriamo a qualche calcolo o ipotesi.”

³⁹⁷ BRETONE (2001) i. m. 117.

³⁹⁸ Vö. Ulp. D. 13, 5, 16, 2 (27 ad ed.). A szövegrekonstrukció vonatkozásában ld. LENEL (1927) i. m. 247–252. Lenel úgy véli, hogy a *neque solvere neque fecisse* fordulat egy, az *edictum* másolása során keletkezett hiba eredménye. Részletesen LENEL (1927) i. m. 250.

³⁹⁹ Ulrike Babusiaux a hivatkozott Ulpianus-helyet az *aequitas naturalis*, illetőleg a *fides* kérdésével kapcsolja össze. Vö. BABUSIAUX (2007) i. m. 633–634. Elgondolása figyelemre méltó, mivel Ulpianus hangsúlyozza, hogy a körülmények akadályozták az alperest a teljesítésben, ekként – véleménye szerint – kimentési lehetőséget kell biztosítani az alperes számára. Markánsan jelenik meg tehát eme véleményben az egyensúly fenntartására irányuló tö-

valószínűséggel éppen az a felismerés lehetett, hogy nem az adós gondosságának hiánya, vagy esetleg szándékos magatartása idézte elő a teljesítés elmaradását, sokkal inkább egy embertől független külső körülmény, amely külső voltától függetlenül alkalmas a felek közötti jogviszony módosítására, hiszen a hitelező követelési joga a teljesítés ilyen, külső körülmény miatti elmaradásából eredően fordul igénybe (*tenet actio*).⁴⁰⁰

Paul. D. 45, 1, 73 pr. (24 ad ed.)

Interdum pura stipulatio ex re ipsa dilationem capit, veluti si id quod in utero sit aut fructus futuros aut domum aedificari stipulatus sit: tunc enim incipit actio, cum ea per rerum naturam praestari potest. sic qui carthagini dari stipulatur, cum romae sit, tacite tempus complecti videtur, quo perveniri carthaginem potest. item si operas a liberto quis stipulatus sit, non ante dies earum cedit, quam indictae fuerint nec sint praestitae.

A Paulus által bemutatott példa szerint előfordulhatnak olyan esetek, amikor maga a *stipulatio*, illetőleg annak teljesítése késedelmet szenved.⁴⁰¹ Ilyen lehet, amikor valaki méhmagzatra tekintettel, vagy jövőbeni gyümölcsre, vagy megépítendő épületre stipulál. Ilyen esetekben a követelhetőség akkor keletkezik, amikor *rerum natura* szerint mód nyílik a teljesítésre.⁴⁰² Ennek a véleménynek a körében jól látható, hogy az *in rerum natura esse* kifejezés nem csupán valaminek a létezését jelöli: nem arról van szó, hogy az említett *stipulatio*ók létrejöttek-e, vagy sem, hanem arról, hogy a *stipulatio*ba foglalt normatív kötelezettségvállaláshoz képest mikor válik lehetővé ennek materiális teljesíthetősége.⁴⁰³ Ez a materiális teljesíthetőség viszont attól függ, hogy a világban

rekvés, mégpedig – mint azt Földi András a jóhiszeműség és tisztesség elvével foglalkozó tanulmányában kimutatja – a felek helyzetének egyensúlyba hozása révén. A bírói döntésnek ugyanis ebben a konkrét esetben figyelembe kell vennie az eset egyedi körülményeit is, a törvényi szabály túlzottan általános jellegét ellensúlyozandó. Részletesen ld. FÖLDI (2001) i. m. 19., és 21. irodalommal.

⁴⁰⁰ Ezzel egyezően ld. LÁBADY (1997) i. m. 280., illetőleg 314.

⁴⁰¹ Vö. CUENA BOY (1993) i. m. 253.

⁴⁰² Ehhez ld. még RABEL (1971) i. m. 110–111. A fentebb megfogalmazott állítással egyezően ld. CUENA BOY (1993) i. m. 238: „[...] esa misma idea de la realidad hace que una prestación no pueda ser exigida antes de que su cumplimiento sea posible conforme a la *rerum natura*”.

⁴⁰³ Hasonló értelemben fogja fel Mayer-Maly is a *rerum natura* jelentését egy, a hetvenes évek elején megjelent tanulmányában, amikor egyenlőségjelet tesz a *natura rerum* és a *necessitas (rerum)* kifejezései közé, amelyek közül az utóbbi is forrásszerű kifejezés (vö. pl. Paul. D. 4, 6, 16 [12 ad ed.]; Paul. D. 23, 4, 8 [7 ad Sab.]; Paul. D. 40, 7, 20, 5 [16 ad Plaut.]). Ld. MAYER-

milyen konkrét helyzettel állunk szemben. Ha tehát valaki azt vállalja, hogy Karthagóban lesz köteles fizetni, jóllehet ő Rómában van, akkor okszerű, hogy az ekként vállalt kötelezettség akkor teljesíthető, ha a kötelezettséget vállaló személy valamilyen módon eljut Karthagóba. Következésképpen a *per rerum naturam praestari potest* fordulat a konkrét helyzet objektív valóságát jeleníti meg: aki nincs Karthagóban, annak el kell utaznia oda, annak érdekében, hogy a vállalt kötelezettsége normatív szempontból egyáltalán kérdezhetővé váljék. Lényegileg ugyanebbe a körbe tartozik a lehetetlenre kötelező bírói ítélet, a lehetetlenre vonatkozó kötelezettségvállalás, valamint egy időtűzéshez kötött szolgáltatás idő előtti követelése is.⁴⁰⁴ A hivatkozott esetekben az objektív valóság meghatározottsága vagy materiális alapú (lehetetlen szolgáltatás), vagy normatív kötődésű (bírói ítélet, kötelezettségvállalás időtűzéssel).⁴⁰⁵ Összességében elfogadható egy olyan állítás, hogy minden ilyen esetben szükséges felismerni azt, ami természeténél fogva lehetetlen.⁴⁰⁶ Nem mindegy azonban, hogy az alapul szolgáló objektív valóság – amelyhez mérten állítható valamiről, hogy lehetséges, vagy lehetetlen – az embert körülvevő világ valósága, vagyis „a halak úsznak, a madarak repülnek” igazsága, vagy a normatív rend, azaz az „*uti lingua nuncupassit*”, valósága. Az utóbbi esetben ugyanis nem arról van szó, hogy a minket körülvevő világ rendjén lehetetlen a vállalt szolgáltatás idő előtti követelése, hiszen az ilyen kötelezettségvállalások – persze a felek konszenzusán nyugodva – módosíthatók, ennek hiányában a normatív rendet sérti minden olyan követelés, amely határidő előtt fogalmazódik meg.⁴⁰⁷

MALY (1971) i. m. 122. Nem minden alap nélküli azonban ezeken a helyeken a *necessitas*ra utalás. A *rerum natura* kifejezést tartalmazó szöveghelyek több, mint egyötöde Paulustól származik (ld. táblázat fentebb), ekként feltehető, hogy a hivatkozott esetekben is ezt a kifejezést használta volna, ha ennek ténylegesen lett volna alapja, vagyis minden bizonnyal többről van szó egyszerű stiláris kérdésnél.

⁴⁰⁴ Vö. Paul. D. 49, 8, 3 pr – 1 (16 resp.), Ulp. D. 50, 17, 135 (23 ad ed.), Cels. D. 50, 17, 186 (12 dig.). Mindez azzal együtt igaz, hogy az Ulpianus-hely egyfelől a konkrét dolog létezésének hiányáról szól, és csak ennek figyelembevételével együtt értelmezhető a teljes szöveg akként, mint amely az objektív valóságot tükrözi.

⁴⁰⁵ Nörr is úgy véli, hogy az előbbi esetben a *natura* kifejezés használata materiális, vagy inkább kollokvialis jellegű, azt hangsúlyozza azonban, hogy Paulus ehelyütt csupán egy kivételt akar igazolni, jogász érvekkel alátámasztani, mégpedig annak a szabálynak a kivételét, hogy a *stipulatio* előfeltételezi az ígért dolog létét. Csakhogy itt éppen nem kivételről van szó, hanem ennek a szabálynak a megerősítéséről: ahogy a *stipulatio* természetéből, jellegéből adódik, hogy az ígért dolognak léteznie kell az ígéret megtételének pillanatában, úgy az egyes dolgok hasznáinak jellegéből adódik, hogy nem mindig a dologgal együtt léteznek, van olyan időszak, amikor még csak várható ezek léte. Vö. NÖRR (2007) i. m. 554.

⁴⁰⁶ Vö. BREONE (2001) i. m. 267.

⁴⁰⁷ Látni kell ugyanakkor, hogy a normatív rend megsértése okán lehetetlen vállalás példájában nem másodrendű csak más jellegű lehetetlenségről van szó. Ekként tehát Breone alapvetően

2.3. *Rerum natura* mint specifikus jellemző

Az utolsó szövegcsoporthoz a *rerum natura* (illetve a *natura rei*) az egyes dolgok különleges jellemzőjét, speciális természetét írja le. Ennek a csoportnak közös jellemzője – figyelembe véve a *rerum naturával* foglalkozó fejezet elején szereplő összesítő táblázatot is – az, hogy egyetlen olyan szöveget sem lehet itt elemezni, amely tisztán(!) ebbe a csoportba tartozhatna. A csoporttal kapcsolatos illetően problémát a kategorizálás során maga Waldstein is érezhette, hiszen többször hivatkozott munkájában az ezzel a témával foglalkozó rész címében ugyan a *rerum natura* fordulatra utal, a hivatkozott és elemzett forrásokban azonban már nem általánosan szerepel ez a kategória, hanem „aprópénzre váltva”, vagyis a kifejezés ‘res’ tagját a hivatkozott esetek konkretizálják. Ennek legjobb példája az egyik idézett Paulus-szöveg princípiuma, amely szerint három indoka lehet annak, hogy egy alacsonyabban fekvő telek alárendelt egy magasabban fekvő teleknek.⁴⁰⁸ Ezek pedig a törvény, az ingatlan természete, valamint nagy múlttal rendelkező, éppen ezért törvény erejével bíró szokás vagy gyakorlat. Waldstein szerint érdekes a *natura loci* fordulat mikénti elhelyezése, ami arra enged következtetni, hogy az ingatlan természetes fekvése törvény, illetve az időmúlással megalapozott jogállapot hiányában veendő figyelembe. Ekkor is azonban csak akként, hogy mi az a mérték, amelyet az alacsonyabban fekvő telek a magasabban fekvő telekről lefolyó vízből „kezelni” tud anélkül, hogy emberi beavatkozásra lenne szükség, vagyis annak mutatója, hogy hol húzódik a természetes vízfolyás határa, amelynek elviselésére az alacsonyabban fekvő ingatlan tulajdonosa köteles.⁴⁰⁹

Eltételezve azonban ezektől a szövegektől, az említett táblázat is jól példázza, hogy a harmadik kategóriának legfeljebb csak a vitatható besorolású helyek

sarkos meglátása elfogadható, jóllehet a konkrét helyzetek ennél árnyaltabbak is lehetnek.

⁴⁰⁸ Paul. D. 39, 3, 2 pr. (49 ad ed.): *In summa tria sunt, per quae inferior locus superiori servit, lex, natura loci, vetustas: quae semper pro lege habetur, minuendarum scilicet litium causa.*

⁴⁰⁹ Részletesen ld. WALDSTEIN (1976) i. m. 37., illetve 39. Ellentétes nézetet képvisel HORÁK (1969) i. m. 280. Waldstein nézetének alátámasztására elegendő hivatkozni a híres *taberna castaria* esetére (Ulp. D. 8, 5, 8, 5 [17 ad ed.]), ahol a sajtüzemből felszálló füst zavarhatja a körülötte lakókat, ezért – ilyen tartalmú *servitus* léte esetén – a füst más módon történő elvezetésére lehet kötelezni a sajtüzem tulajdonosát. Ennek kapcsán, éppen az esővízzel foglalkozó, itt is vizsgált Paulus szöveggel egybevetve kitűnik, hogy mit is jelentett a gyakorlatban a *natura loci*, hiszen a *taberna castaria* esetében sem objektív alapon adott a füstszennyezés elleni védelemhez való jog, hanem abból adódóan, hogy a füst *secundum suam naturam* felfelé száll. A kérdéshez ld. részletesen BURCKHARD (1875) i. m. 215.; BONFANTE (1968) i. m. 363–364.; CAPOGROSSI COLOGNESI (1976) i. m. 496.; RAINER (1987) i. m. 104.; PALMA (1988) i. m. 185–187.; SEYED-MAHDAVI RUIZ (2000) i. m. 48–58.; MÖLLER (2010) i. m. 280–286.

esetében lehet jelentősége, akként, hogy más csoportokba sorolással versengő minősítést is lehetővé tesz. Egyszersmind az is látható, hogy a *rerum natura* illetén értelmezése már túlmutat a nyelvi-formai alapon álló elemzés határain, ez azonban magát a csoportosítást nem teszi megalapozatlanná.

2.4. Vitatható besorolású forráshelyek

Az ebben a körben említésre kerülő szövegekben közös, hogy bár a *rerum natura* ezeken a helyeken határozottan fejezi ki valaminek a létezését, vagy a létezés hiányát, esetleg az objektív valóságra is láthatóan utal, mégis tulajdonítható az egyes szövegeknek olyan, másodlagos – nem belemagyarázott – értelem is, amely alapján elgondolkodtató lehet, hogy ezek a szövegek a jelzettekén túl egy másik szövegkategóriába is soroltassanak. Ezt számításba véve a feltételezett konkurencia az alábbi összeállításban fordulhat elő: az első és a második csoport (létezés – objektív valóság kifejezése), az első és a harmadik csoport (létezés – speciális jellemző), valamint a második és harmadik csoport (objektív valóság kifejezése – speciális jellemző) közötti besorolás lehet kérdéses.

2.4.1. Az első és a második csoport közötti lehetséges konkurencia

A vitatható besorolású forráshelyek között ebben a csoportban első helyen szerepeltethető Iavolenus egy véleménye.

Iav. D. 33, 6, 7, 1 (2 ex post. Lab.)

'Lucio Titio tritici modios centum, qui singuli pondo centum pendeant, heres dato'. Ofilius nihil legatum esse, quod et Labeo probat, quoniam eiusmodi triticum in rerum natura non esset: quod verum puto.

Az esetben szereplő hagyományrendelés értelmében az örökhagyó örököse köteles Lucius Titius részére 100 *modius* gabonát adni, amelynek mindegyike, tehát minden egyes *modius*, egyenként 100 *pondust* nyom. A jogász Ofilius, és a vele azonos álláspontot képviselő Labeo nézetére hivatkozik, akik szerint ilyen *legatum* nem képzelhető el, mivel ilyesfajta gabona nem létezik – ekként

a hagyományrendelés érvénytelen.⁴¹⁰ Egy véka gabonába ugyanis 100 *pondus* nem fér bele – ez a konkrét esettől függetlenül igaz: az objektív valóság az, hogy ezek a mértékek a hagyományrendelésben írottakkal egyezően nem feleltethetők meg egymásnak.⁴¹¹ Vagyis ehelyütt a *rerum natura* korreál az általános nyelvhasználattal, abból kiindulva jeleníti meg a ténylegességet, képezi le a valóságot.⁴¹² Ekként a *rerum natura non esset* nem csupán azt jelenti, hogy nem létezik, hanem egyszersmind azt is, hogy a kikötés abszurd, és nemléte éppen az abszurditásból következik. Ehhez a kérdéshez hasonló Ulpianus egy általánosabb megfogalmazású kijelentése, amely szerint mindaz, aminek vagy lehetetlen a szolgáltatása, vagy amely nem létezik, az a szerződésben nem írottak tekintendő.⁴¹³ A szöveg kategorizálása távolról sem egyszerű: egyfelől igaz, hogy utal a szöveg a tényleges létezés hiányára (*ea [...] quae in rerum natura non sunt*), ebből a szempontból tehát a waldsteini elhelyezés érthető. Azonban a szöveg másik fordulata (*quae dari impossibilia sunt*) az átadás lehetetlenségére mutat, amelynek végeredménye ismét az, hogy *ea in rerum natura non sunt*, vagyis a kikötés abszurditása okozza a létezés hiányát. Vagyis az Ulpianus által említett kötelezettség, illetőleg a Iavolenusnál megjelenő súlymértékek természete, jellege alapvető vonatkoztatási pontul szolgálnak a létezés meghatározásának körében is.⁴¹⁴ Az eddig mondottakból következően a Iavolenus-szöveg a kategorizálás során akár két csoportba is kerülhetett volna, hiszen a létezésre utalás mellett az objektív valóságot leíró tartalma mellett is alappal lehet érvelni.

2.4.2. Az első és a harmadik csoport közötti lehetséges konkurencia

Az *operae* kérdése kapcsán főként Ulpianus egy rövid megállapítására szokás hivatkozni, azonban ehhez elengedhetetlenül kapcsolódik egy másik, ezzel lényegében egyező tartalmú szöveg Paulustól.

⁴¹⁰ GROSSO (1971) i. m. 120., RABEL (1971) i. m. 112.

⁴¹¹ Ld. CUENA BOY (1993) i. m. 249., különösen pedig az alábbi: „Es éste un dato del mundo corporal, de la realidad física, que representa un límite insuperable para la libertad de disposición del testador [...]”. A jelen textus és Celsus egy véleménye (Cels. D. 50, 17, 185 [8 dig.]) közötti párhuzamra nézve ld. HORAK (1969) i. m. 277–278.

⁴¹² Ehhez ld. MANTELLO (2007) i. m. 08.

⁴¹³ Ulp. D. 50, 17, 135 (23 ad ed.): *Ea, quae dari impossibilia sunt vel quae in rerum natura non sunt, pro non adiectis habentur*. Ld. még RABEL (1971) i. m. 112.

⁴¹⁴ Ezzel egyezően MANTELLO (2007) i. m. 209.; CUENA BOY (1993) i. m. 234–235., illetve 249.

Ulp. D. 38, 1, 9 pr. (34 ad Sab.)

*Operae in rerum natura non sunt.*⁴¹⁵

Paul. D. 7, 7, 1 (2 ad ed.)

Opera in actu consistit nec ante in rerum natura est, quam si dies venit, quo praestanda est, quemadmodum cum stipulamur 'quod ex arethusa natum erit'.

A szövegek szerint *operae* alatt valamilyen emberi cselekvéseket kell érteni,⁴¹⁶ azonban ez nem bármiféle cselekvést, tevést jelent: *opera* csak akkor lesz egy cselekvés, ha annak teljesítési ideje eljött; ezt megelőzően azonban nem létezik mint *opera*: a teljesítési idő eljötté avatja az egyszerű emberi cselekvést számon kérhető kötelezettséggé.⁴¹⁷ Paulus hozzáteszi, hogy ez hasonló azokhoz az esetekhez, amikor valaki *res futurára* nézve stipulál.⁴¹⁸ Ekként a teljesítési idő eljöttével válik az egyszerű cselekvés jogi szempontból létezővé (*in rerum*

⁴¹⁵ Ehhez a rövid állításhoz ld. Bessenýő András értő megjegyzését, amely szerint *operae* alatt a rómaiak olyan, gazdaságilag nélkülözhetetlen tényezőket értettek, amelyek csupán átmenetileg léteznek; ennek kapcsán egy Paulus-textusra hivatkozik. Vö. Paul. D. 50, 16, 5, 1 (2 ad ed.): '*Opere locato conducto: his verbis Labeo significari ait id opus, quod Graeci ἀποτέλεσμα vocant, non ἔργον, id est ex opere facto corpus aliquod perfectum.* Ehhez ld. még LIDDELL–SCOTT (1940) i. m. s. vv. ἀποτέλεσμα és ἔργον. Ekként a lényeg nem valamilyen fizikai értelemben vett cselekvésben, tetteben áll, hanem valaminek az alapos teljesítésében. Ld. BESSENYŐ (2010) i. m. 500. Már ezek a megfontolások is abba az irányba mutatnak, hogy *operae* vonatkozásában a *rerum natura* kifejezés nem pusztán a létezésre utal, hanem egy bizonyos időhöz, vagy konkrét feladathoz kötődő teljesítési kötelezettséget jelenít meg. Ehhez képest külön említést érdemel Pescani nézete, amelyet Visky Károly is ismertet Pescani monográfiájáról írott recenziójában. Ezek szerint nem az *opera*, hanem ennek eredménye, az *opus* az, ami a kívülvilágban létezik. Ehhez ld. VISKY (1970) i. m. 225. Kétséges ugyanakkor, hogy az *operát* általában úgy tekintették volna, mint ami *non in rerum natura est*. Ehhez ld. Sen. Ep. ad Luc. 6, 58, 15: „*Primum genus Stoicis quibusdam videtur, quid: quare videatur subiciam. 'In rerum' inquit, natura quaedam sunt, quaedam non sunt, et haec autem quae non sunt rerum natura complectitur [...]*”. Megjegyzendő, hogy az *operae in rerum natura non sunt* kijelentés értelmezése igen vitatott; vö. CUENA BOY (1993) i. m. 254. Ehhez ld. pl. ALBANESE (1979) i. m. 78²³⁷., aki az *in rerum natura non sunt* fordulatot az *indictio*val hozza kapcsolatba. Hasonlóan ld. WACKE (1991) i. m. 151., aki szerint ezen a helyen Ulpianus arra utal, hogy az *opera* mint tevékenység nem minden esetben jár együtt valamely, pénzben kifejezhető eredménnyel.

⁴¹⁶ *Operae* alatt olyan, egy napi tartamú munkavégzést kell érteni, amelynek ilyen napi jellegéből adódóan a kötelezettség teljes mértékét a napok számával kellett megadni, meghatározva, hogy hány napi *operae* teljesítésére köteles valaki. Vö. Paul. D. 38, 1, 1 pr. (1 de var. lect.); Pomp. D. 38, 1, 3, 1 (6 ad Sab.); Paul. D. 40, 7, 20, 5 (16 ad Plaut.); WALDSTEIN (1986) i. m. 209–211.; CUENA BOY (1993) i. m. 257., és különösen 65. sz. jegyzet.

⁴¹⁷ Ehhez hasonlóan ld. Cels. D. 50, 17, 186 (12 dig.).

⁴¹⁸ Vö. CUENA BOY (1993) i. m. 254–255. A *res futurára* vonatkozó *stipulatio* és az *operae libertorum* közötti különbségre nézve ld. CUENA BOY (1993) i. m. 256.

natura est), tehát követelhetővé is, ez avatja tehát a cselekvést meghatározott jellegűvé, amely különleges, jogi szempontból is releváns jellemzőkkel bír.⁴¹⁹ Ekként az emberi cselekvés speciális minőségét írja le itt az *in rerum natura esse* kifejezés, ebből adódóan mindkét szöveg – bár kétségtelen, hogy első tekintetre az első csoportba tartozónak tekinthetők – nem minden alap nélkül veti fel annak lehetőségét, hogy a harmadik kategóriába soroltassanak. Hiszen a szövegek ilyen értelme szerint a cselekvés már megvan, csak idő előtt nem minősül az *operae* körébe tartozónak.⁴²⁰

2.4.3. A második és a harmadik csoport közötti lehetséges konkurencia

Már korábban, az *in rerum natura* kifejezés rabszolgákhoz kötődő előfordulásának vizsgálata során szükséges volt idézni egy Gaius-helyet, amely szerint a rabszolganő gyermeke nem minősül gyümölcsnek. Ehhez némiképp hasonló érvelést követ Iavolenus véleménye, amelyben a kérdés az, hogy amennyiben valaki bilincsbe ver egy szabad embert akként, hogy őt birtokolja, vajon ezáltal birtokolni fog-e mindent, amit a bilincsbe vert ember a birtokában tart.

Iav. D. 41, 2, 23, 2 (1 epist.)

Item quaero, si vinxero liberum hominem ita, ut eum possideam, an omnia, quae is possidebat, ego possideam per illum. respondit:

⁴¹⁹ Ezt állítja Waldstein is, az irodalom alapján azzal magyarázva mindezt, hogy *operae* mint cselekvés, munka a külvilágban csak ennek eredménye oldaláról volt megfogható: a munka, különösen pedig a szellemi munka valamely kézzel fogható eredményre kellett, hogy vezessen ahhoz, hogy a rómaiak kezdeni tudjanak vele valamit. Ekként – mint önmagában nem fizikai létező – csak a követelhetőség napjától tekinthető létezőnek. Ld. részletesen irodalommal WALDSTEIN (1986) i. m. 218. Waldstein lényegében ezt az álláspontot fogalmazta meg tíz évvel korábbi munkájában is, azzal, hogy ebben a körben rámutatott arra is, hogy az *operae* megjelöléssel illetett cselekvések létezése attól függ, hogy maga a cselekvések az ezekre vonatkozó jogi kötelezettség tartalmi szempontból egymásnak megfelelnek-e. Vö. WALDSTEIN (1976) i. m. 33–34. Ezzel ellentétesen Pescani alapján VISKY (1970) i. m. 226.; BREONE (2001) i. m. 271.

⁴²⁰ Létezik egy harmadik, az *operae* kérdésével foglalkozó szöveg is (Paul. D. 38, 1, 20 pr. [40 ad ed.]), amelyben a *rerum naturára* hivatkozás az *operae* esedékességének kérdéséhez képest eltérő tartalommal jelenik meg. Paulus ezen a helyen visszautal Sabinusnak a *praetor urbanus edictumához* írt kommentárjából származó véleményére (vö. Paul. D. 38, 1, 18 [40 ad ed.]), amely szerint az *operae* teljesítésére a *libertinus* a sajátjából is köteles, ha azonban saját létfenntartási szükségleteit maga nem képes kielégíteni, a *patronus* kell, hogy élelmezést nyújtson számára. Vagyis a *rerum naturára* utalás ehelyütt sokkal inkább az *operae* fizikai teljesíthetőségére utal. Vö. WALDSTEIN (1986) i. m. 221²¹.

si vinxeris hominem liberum, eum te possidere non puto: quod cum ita se habeat, multo minus per illum res eius a te possidebuntur: neque enim rerum natura recipit, ut per eum aliquid possidere possimus, quem civiliter in mea potestate non habeo.

A jogász rámutat arra, hogy szabad embert nem lehet birtokolni, ebből adódóan az sem kerül az őt megbéklyózó birtokába, ami a szabad emberé, mivel a *rerum natura* szerint olyan személy által, aki felett nem áll fenn civiliter hatalom, semmit sem lehet birtokolni. Mint ismeretes, klasszikus jog szerint főszabály szerint akkor beszélhetünk birtokról, ha a birtokos *corpore et animo* hatalmában tartja az adott dolgot. Előfordulhat ugyanakkor, hogy a hatalomgyakorló nevében hatalomalatti birtokol – ilyenkor is megvan azonban a corpus és az animus is, olyan formában azonban, hogy a birtoklásra *animus dominii*, ugyanakkor *corpore filii* vagy *servi* kerül sor.⁴²¹ Ezt az esetkört egyes források – így a vizsgált Iavolenus-textus is – a *potestas* kérdésével társítják, és kitűnik belőlük, hogy ezekben az esetekben a *potestas* a birtoklásnak előfeltétele.⁴²² Ennek indoka, hogy a vizsgált szöveg kifejezetten tagadja a hatalomgyakorló általi birtokszerzés lehetőségét azon az alapon, hogy a hatalomalatti személyt a hatalomgyakorló nem birtokolja.⁴²³ Összességében ebből a szövegből is egy olyan elgondolás érződik ki, amely azt hangsúlyozza, hogy nem pusztán a szabad ember feletti birtok nem létezik, hanem azért nem állhat szabad ember egy másik személy birtokában, mert ez abszurd; nem felel meg az objektív valóság követelményének. Cuena Boy még ennél is többet állít, amikor arra hívja fel a figyelmet, hogy ebben a szövegben a *rerum natura* egyenesen a *lex naturae*,

⁴²¹ Vö. pl. Paul. D. 41, 2, 1, 5 (54 ad ed.); Paul. D. eod. 44, 1 (23 quaest.)

⁴²² Ehhez ld. MISERA (1974) i. m. 444. A *potestas* és a *ius* kapcsolatához ld. CAIAZZO (1993) i. m. 565. A szöveg tartalmára és jelentőségére nézve ellentétes álláspontot képvisel Gordon, aki szerint ez a *locus* egyáltalán nem a *per alios* birtokszerzés kérdésével foglalkozik. A nagy valószínűséggel egy *pupillus* által Iavolenusnak feltett kérdés Gordon szerint az lehetett, hogy egy szabad ember bilincsbé verése, ezzel birtokba vétele azt eredményezi-e, hogy a bilincsbé verő a szabad embernek a bilincsbé verésig a birtokába került vagyontárgyak felett birtokot szerez. Ekként meglátása szerint ez a szöveg nem a bilincsbé verést követően szerzett vagyontárgyak birtokának megszerzésére vonatkozik. Részletesen ld. GORDON (1965) i. m. 290.

⁴²³ Vö. MISERA (1974) i. m. 447–448. Ilyen tartalmú, további források még pl. Pomp. D. 41, 1, 21 pr. (11 ad Sab.); Mod. D. 41, 1, 54, 4 (31 ad Quint. Muc.). Létezik ugyanakkor olyan responsum is, amely elismeri a birtoklás lehetőségét, vö. Paul. D. 41, 2, 1, 22 (54 ad ed.). Külön hangsúlyozza, hogy Iavolenus a *possessio* és *potestas* kifejezéseket szinonimaként használja: minkét kifejezés a hatalom hatókörének kifejezésére szolgál, amelybe a hatalomalatti beletartozik. Vö. MISERA (1974) i. m. 449.

vagy a *ius naturale* szinonimájaként értékelhető.⁴²⁴ Ez a felfogás pedig már a korábban idézett Gaius-szöveg záró fordulatát idézi. Ott Gaius akként foglalt állást az ember és a gyümölcs elválasztásának kérdésében, hogy a gyümölcs célja, hogy az emberek hasznára váljék. Vagyis Gaius gondolatban két csoportra bontja az esetében szereplő releváns elemeket: emberek és gyümölcsök, és mindkettő célja és szerepe az objektív valóságot tükrözni szándékozó világban attól függ, hogy a természet milyen attribútumokkal ruházta fel ezeket egyenként – így érthető Cuena Boynál a *ius naturalé*re utalás. Hangsúlyozni kell, hogy a gondolati elválasztás megtétele nem különleges jogászi bravúr, sem pedig jogászi csürcsavar: olyan alapvető gondolati sémáról van szó, amely az ember gondolkodásának természetes velejárója.⁴²⁵

Hasonló a helyzet azon gyermekek öröklése kérdésében is, akiknek apja elveszítette a polgárjogát.

Alf. D. 48, 22, 3 (1 epit.)

Eum, qui civitatem amitteret, nihil aliud iuris adimere liberis, nisi quod ab ipso perventurum esset ad eos, si intestatus in civitate moreretur: hoc est hereditatem eius et libertos et si quid aliud in hoc genere repperiri potest. quae vero non a patre, sed a genere, a civitate, a rerum natura tribuerentur, ea manere eis incolumbia. itaque et fratres fratribus fore legitimos heredes et adgnatorum tutelas et hereditates habituros: non enim haec patrem, sed maiores eius eis dedisse.

Olyan jogot öröklés által egyik gyermek sem szerezhet, amely jogosultság átháramlásának az lett volna a feltétele, hogy az apa polgárként haljon meg. Minden más azonban, amely az apa polgárjogának lététől vagy nemlététől függetlenül objektíve megmarad (nemzetségben meglevő hely, lakóhely), illetőleg ami a *rerum natura* okán háramlik rájuk, az teljes egészében az övék marad, hiszen mindez az őseiktől háramlott rájuk.⁴²⁶ A szöveg problémás jellegére Hanard

⁴²⁴ Ld. CUENA BOY (1993) i. m. 233¹⁵: „[...] *rerum natura* se considera equivalente a *lex naturae* [*ius naturale*] [...]”.

⁴²⁵ Vö. ismételten *Elmélkedések* 3, 11.

⁴²⁶ Ehhez ld. WATSON (1967) i. m. 120–121. Bretone a konkrét esetben az etikai-jogi naturalizmus megjelenését látja; az esetben említett jogosultságok között – eredetükből adódóan – hierarchikus viszonyt tételez fel. Bemutat olyan esetet is (Mod. D. 38, 10, 4 pr. [12 pand.], amikor a vérokonság foka, illetőleg maga a vérokonság függ a *rerum naturától*; vö. BRETONE (2001) i. m. 120. Ugyanígy BRETONE (2007) i. m. 267.

és Mantello is felhívják a figyelmet.⁴²⁷ Hanard éppen a szöveg kétértelmősége miatt ügyetlennek tartja a „*non a patre [...] tribuerentur*” kifejezést: a szöveg szó szerinti értelmezése véleménye szerint arra enged következtetni, hogy a fiú nem agnát rokona az apának – ez pedig nyilvánvalóan helytelen.⁴²⁸ A *rerum natura* kapcsán utal arra, hogy a törvényes gyermekek apa utáni törvényes örökléshez, illetve az agnát rokonok általi gyámsághoz való joga a körülvevő világ megfigyelésében, az ősi szokásokban, valamint a polgárok mindennapi, spon-tán gyakorlatában lelik alapjukat.⁴²⁹ Mantello szerint, a *rerum natura* Alfenus általi hivatkozása nem illik bele abba a körbe, ahol a *rerum natura* a ‘dolgo-k természet adta rendjét’, vagy ha úgy tetszik, a ‘valóság immanens és ésszerű rendjét’ jelölte. Sokkal inkább objektív rendet, elrendezettséget jelent ebben a textusban, összhangban a *gens* és a *civitas* kategóriáival.⁴³⁰ Ekként az objektív valóság leképezésén túl az ‘*a genere, a civitate, a rerum natura tribuerentur*’ fordulat arra utalhat, hogy az öröklés által megszerzett jogosultságok specifikus jellegűek; éppen eredetükből adódóan kerülhet sor ezek körében öröklésre, tehát attól függetlenül, hogy az apa a polgárjogát elveszítette. Waldstein egy másik szöveg (Paul. D. 39, 3, 2 pr. [49 ad ed.]) kapcsán rámutat, hogy a textusban a *lex*, a *natura loci*, valamint a *vetustas* kifejezések nem véletlenül ebben a sorrendben szerepelnek.⁴³¹ Ez az észrevétel ehelyütt is hivatkozható: a *gensre*, a *civitasra*, végső soron pedig a *rerum naturára* hivatkozás mindannak a konkretizálása, amit az ősök hagytak hátra. Egyszersmind ezek – három, koncentrikus körhöz hasonlóan – fokozatokat is megjelenítenek, és közös bennük az a tényező, hogy nem attól a ténytől függenek, hogy az apa római polgár volt-e halála pillanatában, vagy sem. Ekként a hagyatéknak az ilyen, csak az ősökre visszavezethető része, éppen a kizárólag az apától származó hagyatéki résztől eltérő, speciális jellege miatt szállhat át az örökösökre.

⁴²⁷ HANARD (1980) i. m. 176–177.; MANTELLO (2007) i. m. 231.

⁴²⁸ HANARD (1980) i. m. 176.

⁴²⁹ HANARD (1980) i. m. 177.

⁴³⁰ Vö. MANTELLO (2007) i. m. 231, és különösen 68. sz. jegyzet. Cuena Boy ezt a szöveget is a *ius naturaléval* hozza összefüggésbe. Vö. CUENA BOY (1993) i. m. 233¹⁵. Eme véleményekkel némiképp ellentétesen ld. MAYER-MALY (1971) i. m. 115, aki azt hangsúlyozza, hogy a *natura rei* körében említett *res* – az objektív valósághoz, vagy a *ius naturaléhoz* képest – sokkal inkább társadalmi viszonyok által jön létre. A *natura rei* a helyesnek vélt megoldás szükségességének értelmét csak akkor veszi fel, amikor a társadalom jogi rendjének egy olyan fontos elemét előfeltételezzük, mint amilyen a *patria potestas*. Ezen a ponton tehát Mayer-Maly szerint a *iuris constitutio* és a *natura rei* összeütközése tapasztalható.

⁴³¹ WALDSTEIN (1976) i. m. 39.

3. Kimaradó szöveghelyek

Léteznek még olyan szövegek, amelyek eddig nem kerültek említésre, jóllehet csoportba osztásukra sor került. Ennek oka pedig az, hogy ezek a szövegek – az eddigiektől eltérően – nem a tényálláshoz kötődnek, hanem annál tágabb normatív keretet jelentenek. A legjobb, a Digestában szereplő példa ehelyütt Celsus egy sommás megállapítása:

Cels. D. 50, 17, 188, 1 (17 dig.)

Quae rerum natura prohibentur, nulla lege confirmata sunt.

Lényegében arról van szó, hogy ami a dolgok természeténél fogva tilos, arra törvény nem hatalmazhat fel. A *principium* szerint az olyan esetekben, amikor a végrendelet két, egymással ellentétes rendelkezést is tartalmaz, mindkét rendelkezés érvénytelennek tekintendő.⁴³² Az idézett mondat ennek a *principium*nak a folytatása, mintegy megokolása is egyben. A *lex* ebben a szövegben tehát nem (feltétlenül) olyan, a nép közreműködésével megalkotott szabályt takar, amely mindenkire érvényes, csupán olyat, amely *legem facit inter partes* – ám ha konkrét, kisszámú felek között van mód ilyen rendezésre, akkor bizvást állítható, hogy az sem jelentene tévedést, ha valaki a *lex publica* esetére vetítené ezt a szöveget. Mayer-Maly rámutat, hogy ebben az esetben nem arról van szó, hogy a *ius naturale*, vagy akár *gentium* és a pozitív jog közötti kollíziót feloldandó született ez a Celsus-vélemény. A hivatkozott forráshellyel kapcsolatban Vander Waerdts álláspontja az, hogy amikor a római jogászok a *natura* vagy a *ius naturale* kifejezéseket használják, olyan valamire hivatkoznak, amely egybevág, megfelel a dolgok látható sajátosságainak, fizikai állapotának, vagy a szokásos emberi viselkedésnek. Ekként hivatkozásuk hátterében nem húzódik meg egy kimunkált eszmerendszer az emberi természetről: a két kifejezés a római jogászok olvasatában az egyes esetek ténybeli alapját jelöli, amelytől a jog mikénti alkalmazása is függ.⁴³³ Mayer-Maly azt hangsúlyozza, hogy az említett

⁴³² Cels. D. 50, 17, 188 pr. (17 dig.): *Ubi pugnancia inter se in testamento iuberentur, neutrum ratum est.* Mayer-Maly korai írásában ezt a szöveghelyet akként értelmezi, mint ami alapján állítható, hogy a *Sein*ből levezethető valamely *Sollen*. Ld. MAYER-MALY (1971) i. m. 122. Ennek némiképp ellentmond, hogy a *Sein* és *Sollen* fogalmait a római jogászok nem ismerték.

⁴³³ VAN DER WAERDT (1994) i. m. 4884. Lévy megfogalmazására hivatkozik: „not only what followed from physical qualities of men or things, but also what, within the framework of that system, seemed to square with the normal and reasonable order of human interests and, for this reason, not to be in need of any further evidence”. Vö. LÉVY (1963a) i. m. 7. Vizsgálódásából Vander Waerdts ugyanakkor éppen azt igyekszik kimutatni, hogy a római

forráshelyen a *rerum natura* kifejezés az objektív valóságot képezi le, azonban akként, hogy az abszurdításra figyelmet irányító jellege itt már normatív színezetet is kap.⁴³⁴ Hasonlóan fogalmaz Cuen Boy is, amikor rámutat, hogy a *rerum natura* kifejezéssel a jogászok az objektív valóságra utaltak, méghozzá a dolgok megkerülhetetlen és szükségszerű rendje értelmében. Ebből adódóan mindaz, ami a *rerum natura* körébe tartozik, az bármiféle jogi szabályozás előtt való; annak minden jogi szabályozás szükségképpen alávetett.⁴³⁵ A Mayer-Maly által említett normatív színezet Cuen Boynál akként jelenik meg, hogy az objektív valóságot megjelenítő *rerum natura* fordulatnak ugyan nincs közvetlen, pozitív jogi jellege, ennek ellenére a pozitív jog számára is kikerülhetetlen tartalmi határokat jelöl ki.⁴³⁶ Ezt a normatív ízt Waldstein is komolyan tekintetbe veszi: írása a faktikus irányából fokozatosan halad a normatív irányába, amelynek betetőzése – önálló fejezetben – a *ius naturale* elemzése.⁴³⁷

4. A Digestán kívüli egyes primér források vizsgálata

A *rerum natura* terminus két alkalommal fordul elő Gaius institúcióiban. A második könyvben a *legatum per damnationem* rendelkezéssel kapcsolatosan állapítja meg Gaius, hogy jövőben létrejövő vagyontárgyat is lehet kötelmi hagyományként rendelni.

jogászokat nem befolyásolta a sztoicizmus, jóllehet nem állítja, hogy ne lettek volna verzátusok a sztoikus gondolkodásban. Vö. VAN DER WAERDT (1994) i. m. 4893. Mindez annyiban némiképp érdekes állítás, hogy a sztoikus gondolkodásban való jártasságból eredően az egyes jogászok gondolkodásmódját befolyásolhatja maga a sztoicizmus, nem pedig a jogtudományt általában. Vander Waerdt véleményével ellentétesen COLISH (1985) i. m. 356–364.

⁴³⁴ Vö. MAYER-MALY (2000) i. m. 11. Ehhez hasonlóan ld. WILLVONSEDER (1991) i. m. 453., aki könyvismertetőjében rámutat arra, hogy a recenzeált munka szerzője, Vincenzo Scarano Ussani, *rerum natura* alatt – és különösen eme szöveg kapcsán – a dolgok természetes rendjét érti; ezzel hangsúlyozva az emberi kultúra és a kozmikus természet egységét. Celsus kijelentésének magja, hogy a jogértelmezés során erre a kapcsolódásra figyelemmel kell lenni, ugyanakkor ezzel a jogász nem kívánja olyanként feltüntetni a jogot, mint ami megváltoztat-hatatlan lenne.

⁴³⁵ Vö. CUENA BOY (1993) i. m. 235–236., továbbá 239. skk.

⁴³⁶ Vö. CUENA BOY (1993) i. m. 236.

⁴³⁷ Vö. pl. „Die Natur juristischer Gebilde” alcímet; WALDSTEIN (1976) i. m. 51.

Gai. 2, 203.

Ea quoque res, quae in rerum natura non est, si modo futura est, per damnationem legari potest, velut fructus, qui in illo fundo nati erunt, aut quod ex illa ancilla natum erit.

A kötelmi hagyományos várományosi pozícióba kerül: az örökösrel szemben érvényesíthet a végrendeletből eredő *in personam* igényt (*actio ex testamento*) abban az esetben, ha az örökös nem tenne eleget az örökös által a végrendeletben rá testált kötelezettségnek. Ez a követelési jog azonban csak az örökös halálát követően keletkezik. Ami az örökös szempontjából lényeges, hogy olyan vagyontárgyat rendeljen hagyományul, amely az örökös számára a hagyatékba lépés pillanatában megvan. Ez a vagyontárgy viszont a végrendelet tételének pillanatában lehet jövőbeli dolog, vagyis olyan, amire Gaius alappal mondja, hogy *in rerum natura non est*, a kívülágban (még) nem létezik. Ekként érthető tehát, hogy ebben az esetben az *in rerum natura non est* fordulattal élve Gaius a fizikai értelemben vett létezés, illetőleg nemlétezés elhatárolását adja ebben a szövegben.⁴³⁸ Példaként említi a telek majdan keletkező szaporulatát (*fructus [...] in illo fundo nati*), illetve a rabszolgánótól később születendő gyermeket (*quod ex illa ancilla natum*). Ehhez tematikusan hasonló szöveg a Digestában egy Pomponiushoz köthető textus (Pomp. D. 30, 24 pr. [5 ad Sab.]). Megjegyzendő, hogy a jogászok *responsumai* nem is ezzel a kérdéssel foglalkoznak többen, hanem inkább azzal a problémával, amikor valamely szolgáltatás tárgya a teljesítés határidejét megelőzően megsemmisül (l. pl. Ulp. D. 25, 2, 17, 2 [30 ad ed.]; Pomp. D. 30, 48, 1 [6 ad Sab.]; Afric. D. 30, 108, 10 [5 quaest.]). Ezekhez képest Gaius feltehetően oktatási-didaktikai célból foglalkozik ezzel a témával.

Éppen az említett oktatási-didaktikai szempontoknak tudható be az is, hogy a kentaur Gaiusnál is megjelenik mint a nemlétezés archetípusa.

Gai. 3, 97a

Item si quis rem, quae in rerum natura esse non potest, velut hippocentaurum, stipuletur, aequae inutilis est stipulatio.

Ezt, a *hippocentaurust* említő szöveget, akárcsak ennek a iustinianusi institúciókban megtalálható parafrázisát (Inst. 3, 19, 1) korábban, a *rerum natura*

⁴³⁸ Vö. a korábban már hivatkozott Pomponius-szöveggel (Pomp. D. 30, 24 pr. [5 ad Sab.]), illetve RABEL (1971) i. m. 110.

koncepcióját általában áttekintő fejeztben már részletesebben bemutattuk, ehelyütt csak a teljesség kedvéért hivatkozunk rá újfent.⁴³⁹

Ezen a ponton áttérve a iustinianusi intéciók szövegeinek áttekintésére, általános jelleggel jelezzük, hogy a *rerum natura* jellemzően a fizikai létezésre, illetve nem létezésre utal, illetőleg az objektív valóság mint határfogalom megjelenítőjeként hivatkoznak még rá némelykor.

Inst. 2, 1, 6

Singulorum autem hominum multis modis res fiunt: quarundam enim rerum dominium nanciscimur iure naturali, quod, sicut diximus, appellatur ius gentium, quarundam iure civili. commodius est itaque a vetustiore iure incipere. palam est autem, vetustius esse naturale ius, quod cum ipso genere humano rerum natura prodidit: civilia enim iura tunc coeperunt esse, cum et civitates condi et magistratus creari et leges scribi coeperunt.

Inst. 2, 1, 13

Partus vero ancillae in fructu non est, itaque ad dominum proprietatis pertinet: absurdum enim videbatur hominem in fructu esse, cum omnes fructus rerum natura hominum gratia comparavit.

Ez a textus, valamint Gaius Digesta-beli szövege (Gai. D. 22, 1, 28, 1 [2 rer. cott.]) szó szerint megegyeznek, ekként mindaz, amit a Digesta *locus* kapcsán elmondtunk, az itt is felhozható.

Inst. 2, 20, 3

Ea quoque res, quae in rerum natura non est, si modo futura est, recte legatur, veluti fructus, qui in illo fundo nati erunt, aut quod ex illa ancilla natum erit.

Ez a szöveg, valamint a gaiusi intéciók szövege (ld. fentebb Gai. 2, 203) Csaknem szó szerinti egyezést mutat a gaiusi Intéciók előbb már idézett szövegével – az annak kapcsán mondottak ekként ebben a körben is hivatkozhatók.

⁴³⁹ Ld. ehhez még MEDICUS (1969) i. m. 75–77., ahol a szerző szerint a *rerum natura* kifejezéssel (nyilvánvalóan ennek megfelelő alakjával) gyakorta írják le a szolgáltatás lehetetlenségét.

Inst. 3, 15, 4

Condiciones quae ad praeteritum vel ad praesens tempus referuntur aut statim infirmant obligationem aut omnino non differunt: veluti SI TITIUS CONSUL FUIT vel SI MAEVIUS VIVIT, DARE SPONDES? nam si ea ita non sunt, nihil valet stipulatio: sin autem ita se habent, statim valent. quae enim per rerum naturam certa sunt non morantur obligationem, licet apud nos incerta sint.

A *verborum obligatiókkal* összefüggésben, a feltétel nyelvi megfogalmazásával kapcsolatosan történik hivatkozás a *rerum naturára*.

Inst. 3, 19, 1

Omnis res quae dominio nostro subicitur in stipulationem deduci potest, sive illa mobilis sive soli sit. At si quis rem quae in rerum natura non est aut esse non potest dari stipulatus fuerit, veluti Stichum, qui mortuus sit, quem vivere credebat, aut hippocentaurum, qui esse non possit, inutilis erit stipulatio.

A fentiekre reflektálva, az érvénytelen *stipulatiókkal* kapcsolatban kerül elő ismét a *hippocentaurus* mint a nemlétező dolgok iskolapéldája.⁴⁴⁰

Iulius Paulus „*Sententiarum ad filium libri V*” című munkájában két szemelvényben fordul elő a *rerum naturára* utalás: az elsőben az ügyletben tűzött feltétellel összefüggésben tesz a iustinianusi megfogalmazással lényegileg azonos tartalmú állításokat.⁴⁴¹ A másik *locus* öröklési jogi témakörben fordul elő, és a rokonság fokának számításával kapcsolatos megállapítás olvasható benne: az öröklés hetedik foking történő számításának okát magyarázza, és ennek körében hívja segítségül a *rerum natura* fogalmát, az objektív valóságban tükröződésének eklatáns példajaként – egy természeti megfigyelést támaszt alá a klasszikusok által oly sokszor használt fogalommal.⁴⁴²

⁴⁴⁰ Vö. RABEL (1971) i. m. 110.

⁴⁴¹ Paul. Sent. 3, 4b, 1: *Condicionum duo sunt genera: aut enim possibilis est, aut impossibilis: possibilis, quae per rerum naturam admitti potest, impossibilis, quae non potest: quarum eventu altera expectatur, altera impossibilis submovetur.* Ld. RABEL (1971) i. m. 112.

⁴⁴² Vö. Paul. Sent. 4, 22, 8: *Successionis idcirco gradus septem constituti sunt, quia ulterius per rerum naturam, nec nomina inveniri nec vita succedentibus prorogari potest.*

KÖVETKEZTETÉSEK A *RERUM NATURA* FOGALMÁVAL ÖSSZEFÜGGÉSBEN

1. A *rerum natura* kérdésével foglalkozó munkákról és az alkalmazott módszerről

Az összes, a kérdéssel foglalkozó munka közül Waldstein az egyetlen, aki tüzetesen, lépésről lépésre elemzi az egyes szövegeket általában. Ehhez hasonló Cuena Boy tanulmánya – a két munka közötti különbség a szerzők által kitűzött célból ered, minthogy ez a források merítési körét is jelentősen befolyásolja. Olyan kifejezett kategorizálással egyik szerző sem él, mint amelyet jelen munka keretében elvégeztünk, nem vitatható azonban, hogy az ötlet Waldstein gondolatvezetésének köszönhető – ebben a vonatkozásban Cuena Boy írása kevésbé inspiráló, hiszen ő részleteiben a kötelmi jog egyetlen szegmentumához, a fizikailag lehetetlen szolgáltatáshoz kötődően hivatkozik a *rerum natura* fogalmára. Nem vitatható ugyanakkor, hogy mind a *rerum natura* fogalmának értelmezése, mind pedig az irodalmi források bemutatása kapcsán is Cuena Boy munkája mérföldkőnek számít. Ami a jelen fejtegetéseket illeti, nem állítható, hogy az alkalmazott kategorizálás tökéletes lenne; ez – ismerve a római jogászok gondolkodásmódját – nem is tűzhető ki célul. Ugyanakkor az állítható, hogy ennek a – modern emberi, különösen jogászai elme számára szinte elengedhetetlen – csoportosításnak az elvégzése nem haszontalan, még akkor is, ha egyes szövegcsoportokról utóbb kiderült, hogy önállóan nem állják meg a helyüket – legalábbis a dolgozat kijelölte nyelvi-formai keretek között nem. Eme utóbbi keretek kijelölésének is volt célja, jelesül a parttalanság elkerülése. Ami pedig a harmadik csoport önálló „életképtelenségének” kérdését illeti: a negatív eredmény is eredmény, főként akkor, ha ez a negatív eredmény egy határ meghúzásának tudható be. Mindezek mellett pedig, ennek a negatív eredménynek is

van pozitív hozadéka: a *rerum natura* körében a ‘*res*’ fordulat konkretizálható, mi több, konkretizálandó, ha az adott tényállás ezt kívánja meg.⁴⁴³

2. A másodlagos irodalomról

Valahányszor a *rerum natura* említésre kerül a hivatkozott irodalomban, az ezzel kapcsolatos fejtegetések nagyon szűkre szabottak. Abban egyetértés van a szerzők között, hogy a fogalom a ténylegességgel, a minket körülvevő világ konkrét jelenségeivel, illetőleg ezek lefolyásával áll kapcsolatban. Az egyes szerzők munkái azonban abban a tekintetben már alapvető eltéréseket mutatnak, hogy a fogalomnak ki milyen aspektusát hangsúlyozza, vagy tartja elsődleges fontosságúnak. Kaser szerint a *rerum natura* főként dolgok tényleges létezését fejezi ki, tekintet nélkül arra, hogy az adott dolog létezése kötődik-e a jogi kérdéshez, vagy attól független.⁴⁴⁴ Ezen túlmenően, Bretone – aki megállapítja, hogy a *rerum natura* kifejezés számos alkalommal fordul elő a forrásokban, jöllehet mindannyiszor változó jelentéssel – abban látja a jelentőségét, hogy eme fogalomra hivatkozás által válik lehetővé annak felismerése, ha valami természeténél fogva lehetetlen.⁴⁴⁵ Ezekhez képest Mayer-Maly – miközben a *ius naturalét* és a *rerum naturát* elemzi – élesen elválasztja a két fogalmat egymástól: a *ius naturalé*ra akkor hivatkoztak, amikor a törvénybe foglalt, vagy a gyakorlat útján érvényesülő jog által felállított maximákra, kizárólag az értelemből kikövetkeztethető szabályokra, vagy alapvető igazságossági kritériumokra gondoltak. A *rerum naturára* ellenben akkor hivatkoztak, amikor egy adott problémára valamilyen oknál fogva csupán egy lehetséges megoldás volt elképzelhető.⁴⁴⁶ Önmagában minden meglátás igazolható; számos forrással támaszthatók alá ezek a vélemények. Egyszersmind az is látszik, hogy a *rerum naturának* a primer forrásokból leszűrhető jelentésárnyalataiból az egyes szerzők csupán egy-egy aspektust emelnek ki. Ennek legjobb példája Kaser megállapítása, aki szerint, amikor a jogászok a *rerum natura* körébe utalt, vagy

⁴⁴³ Mayer-Maly például rámutat arra is, hogy a *res* kifejezés alatt a rómaiak nem egy esetben *causát* is értettek. Vö. MAYER-MALY (1971) i. m. 113.

⁴⁴⁴ KASER (1993) i. m. 59.

⁴⁴⁵ BRETONE (2001) i. m. 267.

⁴⁴⁶ Vö. MAYER-MALY (2000) i. m. 11. Már korábbi írásában is érzékelhetők ennek a gondolatnak a gyökerei, azonban eltérő hangsúllyal, ugyanis az Edoardo Volterra professzor tiszteletére megjelent tanulmánykötetben a szükségszerűség és a lehetőség – lényegében relatív – fogalmaira vezet vissza a *rerum natura* kifejezés használatát, amíg a 2000-ben megjelent írásában objektív értelemet tulajdonít a *rerum natura* fordulatnak.

éppen abból kirekesztett jelenségekhez szubjektív értékelést társítanak, akkor a *rerum natura* körébe tartozás, illetőleg az eme körből való kirekesztettség mint objektív tényező meghatározza magának az értékelésnek az irányát is, a jogász tehát ettől szabadulni nem tud.⁴⁴⁷ Ennek azonban csak akkor van értelme, ha a *rerum naturát* akként fogjuk fel, mint a fizikai létezés nyelvi kifejeződését. Ha azonban a kifejezés arra vonatkozik egy konkrét forráshelyen, hogy valami természeténél fogva lehetséges, avagy lehetetlen, akkor – jóllehet a források alapján látható, hogy van ilyen jelentése is a *rerum natura* kifejezésnek – magához a lehetőségesség vagy a lehetetlenség tényéhez nem kapcsolható értékítélet. Mindez érthető, és nem is okoz semmiféle problémát, hiszen a hivatkozott munkák célja és elsődleges témája nem a *rerum natura* mibenlétének feltárása. Cuenca Boy elvi éllel hangsúlyozza a *rerum natura* fogalmának és az objektív valóságnak a kapcsolatát, ezen túlmenően kiemelendő, hogy – Waldstein mellett szinte egyedülként – ő hangsúlyozza a *ius naturalé*hoz való kapcsolódást is. Waldstein közelítette meg akként a *rerum natura* kérdését – bár témáját tekintve az ő írása sem közvetlenül, és nem csak a *rerum natura* kérdéssel foglalkozik –, hogy forrásról forrásra haladva, szisztematikus elemzést folytasson le, amelynek eredményeképpen egy teljesnek mondható, vagy legalábbis abba az irányba mutató képet tud az érdeklődő elé tárni, és ebből von le bizonyos következtetéseket. Az igazság kedvéért rá kell mutatni, hogy Cuenca Boy is ezt a módszert követi, az általa vizsgált forrás-keresztmetszet azonban – tekintettel témájára – jóval szűkebb. Teszi mindezt úgy, hogy az ekként levont következtetések mindössze egy jóval nagyobb gondolati rendszer részei csupán. Mi több, a *rerum natura* waldsteini megközelítése fokozatos: a faktikus szintjéről indul, és lépésenként közelít a pusztán normatív felé, felölelve a más szerzők által a *rerum naturának* egyenként tulajdonított jelentésárnyalatokat. Lehetne azt mondani, hogy akkor nincs is semmi probléma, mert Waldstein összességében ugyanúgy értelmezi a *rerum naturát*, ahogyan más szerzők tették, csak amíg Waldsteinnél minden aspektus megjelenik, addig más szerzőknél csak egy-egy. Összességében szemlélve a kérdést, a vázolt szituáció nyomán ténylegesen nem merül fel probléma. Mindössze annyi, hogy egy kérdés komplexitása az irodalomban másodlagossá válik. Nem állítható, hogy a *rerum natura* kérdése kardinális jelentőségű lenne: ténykérdés, hogy ennél jóval jelentősebb problémák is léteznek a római jogon belül. Az viszont jól látható Waldstein munkájából, hogy egy alapjában véve marginális kérdés teljességre törekvő vizsgálata hozhat

⁴⁴⁷ KASER (1993) i. m. 58.

olyan eredményt, amely alapján önmagában a fogalom jelentésének sokfélesége révén maga a fogalom nagyobb jelentőségre tarthat számot.

3. A *rerum natura* fogalmáról

A fogalom vizsgálata során minduntalan adódik a kísértés, hogy a római jogászok által hivatkozott *rerum natura* fogalma és a modern jogban gyakorta használt jogi tények között párhuzamot vonjunk. Elegendő ehelyütt csupán a vizsgált forrásokból egy-két esetre gondolni (szabad vagy rabszolga anyától születés ténye, a birtok ténye, a férj vagyonából egyes vagyontárgyak elvitélének ténye, a hagyományul rendelt rabszolga megölésének ténye, stb.) ahhoz, hogy belátható legyen, első tekintetre jelentős a hasonlóság. Éppen ebből eredően szükséges felvetni a kérdést: hogyan kapcsolódik, illetve kapcsolódik-e egyáltalán egymáshoz az *in rerum natura esse* kifejezés és a hatályos jogban használt 'jogi tények' kérdésköre? Wolfgang Waldstein egy személyes beszélgetés során akként foglalt állást, hogy közvetlen kapcsolat a két koncepció között nem áll fenn, még a kétségtelen hasonlóság ellenére sem: a *rerum natura* ókori fogalmának a jogi tények mai felfogásához való közelítése is nehézségekbe ütközik, méghozzá éppen a döntéshozatal régen és ma követett metódusa okán.

A jogi tényeket olyan, jogilag releváns tényekként szokás kezelni, amelyek joghatást váltanak ki: jogviszonyt keletkeztetnek, módosítanak vagy megszüntetnek.⁴⁴⁸ Jellegzetesen pandektista fogalomról van tehát szó, amelyet a mai, pozitivistá jogi gondolkodás előszeretettel alkalmaz.⁴⁴⁹ Szladits megfogalmazása szerint: „Az összetett tényállás elemeit egyenkint jogi tényeknek

⁴⁴⁸ Vö. a teljesség igénye nélkül SAVIGNY (1840b) i. m. 3: „Ich nenne die Ereignisse, wodurch der Anfang oder das Ende der Rechtsverhältnisse bewirkt wird, juristische Thatsachen. Alle juristische Thatsachen also kommen darin mit einander überein, daß durch sie an den Rechtsverhältnissen bestimmter Personen irgend eine Veränderung in der Zeit hervorgebracht wird. Innerhalb dieser ihnen gemeinsamen Natur aber zeigen sich in ihnen große Verschiedenheiten”. Hasonlóan PUCHTA (1866b) i. m. 69: „Die Thatsachen, mit denen das Recht die Wirkung des Erwerbs oder Verlustes von Rechten verknüpft, sind für die verschiedenen Classen von Rechten verschieden bestimmt”; illetőleg PUCHTA (1866b) i. m. 70: „Die wichtigsten der Thatsachen, welche als Entstehungs- und Endigungsgründe von Rechten vorkommen, sind Handlung und Zeit”. Ehhez ld. még FÖLDI–HAMZA (2016) i. m. 69.

⁴⁴⁹ Elegendő csupán a hatályos magyar jogból néhány példát említeni ennek alátámasztására. Ilyen példa lehet a polgári jogi szabályaink körében többször előforduló utalás valamely tény léteire, vagy éppen annak hiányára; illetve hasonlóan ehhez az ingatlanilylvántartási, valamint a cégeljárás szabályok is egyaránt felsorolják az ingatlanilylvántartásba feljegyezhető, illetve a cégjegyzékbe bejegyezhető tényeket.

nevezzük”.⁴⁵⁰ *Rámutat, hogy a tételes jog elsődleges feladata a jogszabályokkal való foglalkozás, ekként a jogi tények körébe csak az olyan elvont jogi tények tartozhatnak; amelyek valamely konkrét jogszabály tényállási elemeként fordulnak elő, ekként ezeknek joghatása lehet, ám szép számmal fordulnak elő jogi szempontból közömbös tények is.*⁴⁵¹ Állítható tehát, hogy éles határvonalat húz a ‘jogi tények’ és a ‘konkrét tények’ között azon az alapon, hogy a ‘konkrét tények’ mikénti megítélése a jogalkalmazás feladatát képezi, a jogtudomány csak a jogi tényekkel foglalkozik. *Lényegében hasonlóan foglal állást* Lábady Tamás is, aki azonban abból az irányból vizsgálja a kérdést, hogy az emberek életének, különféle interakcióinak keletkezésére, változására és megszűnésére bizonyos állapotok, körülmények, események, és cselekmények – összefoglalóan tények – függvényében kerülhet sor. Ami a jogi tényeket illeti, ennek kapcsán megjegyzi, hogy az ilyen, jogilag jelentős tények köre elvben végtelen, hiszen alig képzelhető el olyan helyzet, körülmény, állapot, esemény vagy cselekvés, amely valamely konkrét esetben ne válhatna a jogi szabályozás tárgyává.⁴⁵² Ami a ‘konkrét’ és ‘jogi tények’ Szladits általi elválasztását illeti, az ebben a vonatkozásban a jogalkalmazói tevékenységre tett utalása távolról sem csekély felelősségét rója minden jogalkalmazóra. Felfogása szerint ugyanis a ‘konkrét tények’ csak bizonyos körülmények között válnak jogilag jelentőssé. Ha ezt jogi norma tulajdonítja valamely ténynek, a jogalkalmazó feladata egyszerűbb; ha a ‘konkrét tény’ (élethelyzet, körülmény, esemény stb.) utólagos bírói elismerés által válik az adott időpontban *és más tényekkel összefüggésben jogi tényné, ott már a jogalkalmazói iudiciumnak* komoly szerep jut. Annál is inkább így van ez, mivel az esetek többségében a jogalkalmazói megnyilatkozás hordozza Lábady szavával a „jogiság mozzanatát”, amely által az „egyszerű tények” jogi tényekké „minősítetnek fel”.⁴⁵³

Mindezek alapján egyértelműen megállapítható, hogy a jogi tények, illetőleg ezeknek a mindennapi alkalmazása a gyakorlatban egyértelműen a Savigny–

⁴⁵⁰ SZLADITS (1940) i. m. 258.

⁴⁵¹ SZLADITS (1940) i. m. 258.

⁴⁵² Ebből eredően jogi tényeknek minősülnek az emberi magatartások, legyenek akár jogos, jogellenes vagy csökkent védelmű magatartások, mint amilyenek az utaló magatartás, az önhiba vagy a *naturalis obligatio*. Ugyanígy a jogi tények körébe tartoznak bizonyos egyéb, objektív (születés, halál, kor, nem, testi-lelki állapot, lakóhely, távollét, hozzátartozói minőség) vagy szubjektív (az ember bizonyos lelki állapotai) emberi körülmények; a konstitutív és deklaratív, de akár még a hibás közhatalmi aktusok; valamint az embertől független körülmények, amelyek között a leginkább tipikus az időmúlás. Vö. SZLADITS (1940) i. m. 258–263; LÁBADY (1997) i. m. 299–319.

⁴⁵³ LÁBADY (1997) i. m. 297–298.

Puchta nevével fémjelezhető sémát követi; lényegében mind Szladits, mind Lábady gondolatmenetében is ez érhető tetten. Római jogban ugyanakkor a jogtudós – jogalkalmazói mivolta mellett – jogalkotó tényező is volt, részben szaktanácsadóként, részben bíróként.⁴⁵⁴ Ennek felismerése pedig azért különösen fontos, mivel a római jog fejlődése szempontjából igen nagy jelentőséggel bír, hogy nem a jogalkotó volt ennek a fejlődésnek a döntő mozgatója, sokkal inkább a jogtudomány.⁴⁵⁵ Ebből adódóan számos olyan kifejezéssel lehet találkozni, amelyek a pozitív jog érdeklődési körén kívül esnek; ilyenek például a *natura*, *nautra aequum*, *iustum*, *iustitia*, *rerum natura*, és a sort még lehetne folytatni. Ez utóbbival kapcsolatban azonban le kell szögezni, hogy az elsősorban az egyes dolgok, személyek természetére utal, abban az értelemben, hogy a döntéshozatalban betöltött elsődleges szerepe abban áll, hogy a konkrét eset specialitásait rendezze, amely sajátosságok figyelembevételéből erednek azután az egyes jogintézmények alapvető struktúrái (ennek legjobb példája lehet a *natura contractus* kifejezés).

Waldstein megközelítése – egyebek mellett – éppen azért jelentős, mert faktikus oldalról közelíti meg a *rerum natura* kérdését, ezzel pedig a romanisztikában teljességgel egyedülálló megközelítést adja a témának. Mások, elsősorban Mayer-Maly és Kaser, normatív alapállásból indulva vizsgálják a kérdést, éppen a celsusi megfogalmazás alapján (vö. Cels. D. 50, 17, 188, 1 [17 dig.]: „*Quae rerum natura prohibentur, nulla lege confirmata sunt*”). Ezen a ponton érthető tehát, ha Mayer-Maly egyszer a *Sollen* körébe tartozónak minősíti a *rerum natura* fogalmát⁴⁵⁶, máskor pedig – egyébként helyesen – háttérfogalmat lát benne.⁴⁵⁷ Mindeme megfontolások alapján látható a lényeges különbség a *rerum natura* fogalma és a jogi tények között: amíg a jogi tények felsorolására – ha példálózó jelleggel is – a modern magánjog minduntalan kísérletet tesz, addig az *in rerum natura esse* kifejezés változatlan formában szerepel a különböző esetekben, amelyekben akár eltérő jelentéseket is hordozhat, mégis mindig a *naturával* való végső összeegyeztethetőség keretein belül.

Az elemzett forrásokból és a szekunder irodalom értékeléséből kitűnik, hogy a *rerum natura* komplex fogalom volt, még akkor is, ha csak általános használata kerül górcső alá – az egyes esetekben speciálisan megjelenő formáinak vizsgálata szétfeszítene, egyszersmind parttalaná tenne bármilyen,

⁴⁵⁴ Vö. PÓLAY (1988) i. m. 7–9., valamint 128.

⁴⁵⁵ Ld. WALDSTEIN (2002a) i. m. 17.

⁴⁵⁶ Vö. MAYER-MALY (1971) i. m. 115–116. A másik, általa javasolt megoldás a *rerum natura* fogalmának teljes elvetése lenne.

⁴⁵⁷ Vö. MAYER-MALY (1971) i. m. 120–122.; MAYER-MALY (2000) i. m. 11.

a kérdéssel foglalkozó vizsgálódást. Összességében megalapozott a Mayer-Malytól kölcsönözhető határfogalom kifejezés, azzal, hogy ő maga ezt a *natura* és a *ius* vonatkozásában állítja csupán.⁴⁵⁸ Ez azonban a *rerum naturára* is igaz akként, hogy ez a lét-nemlét, a lehetséges-abszurd és az általános-speciális határait jelöli, némely esetben a történeti tényállás keretében, néhol azonban már ezen túlmutatva, normatív erővel. Ahhoz, hogy ez a fogalom nagy biztonsággal legyen használható, szükséges a háttérben meghúzódó sztoikus és epikureánus gondolkodás és tanok részletekbe menő ismerete, nem egy esetben azok legalább bizonyos szintű megélése. A mai jogász pozitivista, dogmatikus gondolkodásmódja életlen pengeként pattan le egy mára már letűnt világ távolról sem letűnt kulturális kincsének egyik eleméről.

⁴⁵⁸ „Bei den römischen Juristen wird die Natur auffallend oft als Grenze des ius gesehen.”
MAYER-MALY (2000) i. m. 11.

AZ EREDMÉNYEK ÖSSZEFOGLALÁSA TÉZISEKBEN

1. A jelen munka egy régen megkezdett kutatás eredményeit – részeredményeit foglalja össze. Eredetileg egy, a pénz természetével összefüggő doktori értekezés részeként kerültek feldolgozásra és áttekintésre a *rerum natura* kifejezést tartalmazó Digesta-beli forrásszövegek. A dolgozat ítései egyaránt értékesnek minősítették a dolgozat ezen fejezetét; ez adta a további lökést arra, hogy az önálló témaként is kidolgozást nyerjen.

2. A kutatás gondolati háttéréként a realista filozófia meglátásai szolgálnak. Ennek hangsúlyozását azért tartjuk nagyon fontosnak, mert egy multikulturális, sokszínű, sokgyökerű és sokféle kötődést ismerő és elismerő világban elengedhetetlenül fontos, hogy a gondolkodás, ezen belül a jogi gondolkodás, különösen pedig a római jogi gondolkodás bizonyos szempontból egyes sarokköveit jelentő jelenségeinek, intézményeinek vizsgálata ne csupán a primér és szekundér források számbavételére szorítkozzon. Ehhez kapcsolódóan az is elengedhetetlenül szükséges, hogy ezekre a forrásokra reflektálva alakítsuk ki saját véleményünket, ami érték kötődés nélkül nem lehetséges. Zászlónkra tűzhetnénk persze az értékmentesség törekvését, ez azonban talmi magabiztosságot ad: értékválasztás ilyenkor is megtörténik, hiszen az is egy döntés, hogy nem kívánunk értékeket figyelembe venni, de ettől az elemzés még nem lesz értékmentes.

3. A munka logikai felépítését áttekintve arra kell felhívni a figyelmet, hogy a *rerum natura* kifejezés előfordulásának, jelentéstartalmainak vizsgálatát megelőzően a kifejezés alkotóelemeinek elemzésére kerül sor. A *res* és a *natura* szavak jelentéseinek, valamint jelentésváltozásainak egymástól is elkülönült vizsgálata a *rerum natura* minden használati körének megértéséhez vezet. Az alapgondolat az volt, hogy mind a *res*, mind pedig a *natura* szavak többet jelentettek a latint anyanyelvűt beszélő művelt emberek számára, mint amit a szótárak visszaadni képesek. Az élő nyelvben az anyanyelvi beszélő számára

az egyes morfémaákhöz kötődő, kifejezés szintjén adódó többletjelentések közvetlenül kimutathatóak, és sikerrel magyarázhatók, így finomítva a konkrét jelentéseket, a latin esetében azonban erre csak az ilyen kifejezések alkotóelemeinek izolálása révén nyílhat mód.

4. A *res* szó esetében az alapvetés az volt, hogy a „dolog” jelentésen kívül kell, hogy rendelkezzen ennél szélesebb jelentéskörrel. A források vizsgálata alapján megállapítható, hogy a főnévre ráillik a *nomen generale* elnevezés, mivel gyakran névmási akár szerepben használatos (Bretonne, Rűfner). A *res, quae pondere numero mensura constant* fordulat megjelenési formái vezetnek erre a következtetésre, hiszen van rá példa, hogy *ea, quae pondere numero mensura constat* (pl. Ulp. D. 30, 30 pr. [19 ad Sab.]), illetve *id, quod pondere numero mensura constat* (vö. Ulp. D. 30, 47, 1 [22 ad Sab.]) formában kerül elő a helyettesíthetőségre utalás a forrásokban. Egy másik megközlítéssel, a *res* szerepét lehetne akár a „kopulatív” kifejezéssel illetni. Ahogy az összetett névszói igei állítmányt (is) használó nyelvekben (pl. angol, német, francia, olasz, spanyol stb.) létezik kapcsolóige, amely nem szemantikai egység csak grammatikai szerepe van, úgy a latin *res* szónak is létezik olyan használata, ahol nem önálló szemantikai egységként szerepel a morféma, hanem csak a téma és a réma közötti egyensúlyt változtatja meg. Ennek jó példája a Paulustól származó „*Libertas inaestimabilis res est*” textus (Paul. D. 50, 17, 106 [2 ad ed.]). A szöveg akként is lenne értelme, ha a *res* szó hiányozna belőle: **Libertas inaestimabilis est*. Ez az állítás a közlés középpontjába témaként a *libertast* állítja, amelyre az új információ vonatkozik: *inaestimabilis (est)*. Ha a forrásszerű változatot vizsgáljuk, hogy a téma továbbra is a *libertas*, amelyre nézve az új információ az, hogy *res est*, és az *inaestimabilis* mint jelző erre vonatkozik. Ebből tehát az következik, hogy a *libertas* egy külvilági létező a római gondolkodás szerint, és mint ilyet – figyelemmel a *res incorporalis* római koncepciójára is, amely jelentősen meghaladja a dologtárgyúság ma is kiindulási pontnak tekintett felfogását – vagy meg lehet ragadni (*tangere*), vagy a tudatunk képest leképezni azt (*intelliguntur*). A hivatkozott Paulus helyen a *libertas* resként való deklarálása vezet oda, hogy például pénzben (fel)értékelhetővé válik a szabadság, hiszen mint külvilági létezőhöz társul hozzá értéktartalom (akár pénzben kifejezhető, akár másként mérhető), ennek pedig már lesz jogi relevanciája is.

5. A *res incorporalis* témakörének vizsgálata a fentiekén túlmenően megerősíti azt a feltételezést, hogy a *res* szó a római jogi gondolkodásban inkább vagyontárgy, vagyonalkatrész (Benedek, Bessenyő) értelemben fordult elő, semmint a

mai polgári törvénykönyvekben használt „dolog” értelmében. Ez utóbbi ugyan is jobbra materiális, tárgyiasult szemléletet hordoz, amíg a *res incorporalis* messze meghaladja ezt a felfogást. Ennek jelentősége a *rerum natura* kapcsán abban áll, hogy ezáltal érthetővé válik, hogy a *rerum natura* fogalmának a „dolog természete” formulával való visszaadása éppen az előbb leírtak miatt disszonáns: amíg ma jogi értelemben „dolog” alatt testi tárgyat értünk, addig a rómaiak a vagyon koncepciójából indultak ki, amelynek az egyes dolgok (igen gyakran *res* gyűjtőnév alatt) alkotóelemei. Ebbe a körbe az általunk mindösszesen csak elgondolt, de meg ne érinthető immateriális javak (*quae tangi non possunt, sed intelleguntur* – vö. Cic. Top. 5, 26–27; Gai. 2, 14) is jól illeszkednek.

6. A *natura* mint másik alkotóelem jelentéstartományának vizsgálata kapcsán kimutatható, hogy a *nascor* ige derivatívumaként, a *natura* elsődlegesen „születik”, „származik”, „ered”, „kezdődik”, „létrejön” jelentésben fordul elő a latinban. Eme alapjelentés-kör mellett másodikként a közismert „természet” értelem jelenik meg, amelyhez okszerűen társul a szó „természetes jellemző” értelmében való felfogása is. Ebből a jelentésárnyalatból pedig már könnyen eredeztethető a „dolgok természetes rendje” jelentés, amelynek kapcsán fontos kiemelni a görög párhuzamot, jelesül, hogy a görögben ezt a φύσις szóval jelölték. Ugyanakkor a φύσις – szintén a *natura* görög „párjaként” – sok esetben „elem”, „szubsztancia”, „lényeg” jelentést is felvesz. A legismertebb, „természet” morfémaival jelölt értelem körében egyfelől az állat és növényvilág különféle jellegzetességeit, másfelől pedig az ember veleszületett tulajdonságait meghatározó jellemzőkre utal a szó; ezen felül azonban ugyanennek a „természet” értelemnek lesz egy további tartalma is, jelesül jelenti általában az univerzumot kormányzó erőt, amely minden természetes folyamat mozgatórugója.

7. A *natura* elemzése kapcsán kellett kitérni a *ius naturale* kérdéskörére is, amely annál is inkább érdekes, mivel a szekundér irodalomban néhol a *ius naturale* a *rerum naturával* majdhogynem egyenrangú döntésformáló tényezőként jelenik meg. Ennek az elemzésnek a gyakorlati hozadéka a *lex naturalis* és a *ius naturale* terminusok egymástól való elhatárolása.

8. Ami a *rerum natura* fogalmának elemzését illeti, a központi, szűk értelemben vett cél annak feltárása, hogy milyen esetekben és miként hivatkoztak a klasszikus jogászok a *rerum natura* fogalmára. Ehhez kapcsolódóan adódik a kérdés, hogy a konkrét esetek körében történő használat során milyen egyedi jelentés, vagy jelentések társult, illetőleg társultak a fogalomhoz.

9. A szekundér irodalomnak a források elemzése és értékelése során elért eredményeiből az a kép látszik kirajzolódni, hogy a *rerum natura* elsősorban valaminek vagy valakinek a létezését, vagy – tagadó alakban – a létezés hiányát fejezi ki; amely jelentés vonatkozásában az irodalom egységes. Ez a jelentéskör önállóan vizsgálható szabad emberek, rabszolgák és élettelen tárgyak vagy éppen akár ezeken túli, nem materiális létezők vonatkozásában. A szabad ember létezése kapcsán a leginkább érdekes kérdés a méhmagzat létezésének problematikája a primér források alapján. Jellegzetesen kevesebb azon szerzők száma, akik a fentiekén túl egyéb jelentést is tulajdonítanak a *rerum natura* fogalmának, jóllehet a források ebben a vonatkozásban sem kétségesek. Léteznek olyan források, amelyek alapján a *rerum natura* az objektív valóság leképezője – ezekben az esetekben a jogászai döntések szabadságának mederben tartása, de semmiképpen sem korlátozása tükröződik. Jól kitűnik ezekből a szövegekből, hogy az objektív valóság tiszteletben tartása, valamint ennek az egyes jogászai döntésekben való kifejeződése arra az eredményre vezet, hogy az alapok, az eredő vonatkozásában nem születnek esetleges döntések. Harmadikként említhető a szövegeknek egy olyan csoportja, ahol a *rerum natura* az esetben szereplő valamely dolog specifikus, csak arra a létezőre igaz jellemzőjére utal. A szekunder irodalom ezt a csoportot nem maradéktalanul tartja önálló kategóriának, ekként meg kell vizsgálni, hogy a vitatható besorolású helyek esetében a mi a konkurencia alapja. Ennek vizsgálatára mindhárom csoport vonatkozásában sor kerül. Végezetül kitekintésként, említésre kerülnek olyan szövegek is, amelyek esetében a *rerum natura* fogalmára utalás egy tágabb, elvontabb normatív keretbe ágyazódik, ekként érthetővé válik a *rerum natura* és a *ius naturale* közötti kapcsolat. Gondolatkísérletként felhozható még egy összehasonlítás a *rerum natura*, valamint a jogi tények fogalma és használata tekintetében. Mindezek alapján megállapítható, hogy a római jogászok döntései egy olyan, tágabb kulturális keretbe ágyazódtak, amely kulturális keret nem kizárólag a római gondolkodást, és így a jogászai gondolkodást határozta meg, hanem nagy hatást gyakorolt a későbbi keresztény gondolkodásra is, illetőleg a magánjog terén annak fejlődésére is.

10. A kutatás alapvetően a Digesta azon szövegeire koncentrál, amelyekben a *rerum natura* kifejezés valamilyen formában és jelentésben előfordul. Emellett Gaius, Paulus és Ulpianus munkáinak vizsgálatára is sor kerül, amelynek eredményeként megállapítható, hogy a *rerum natura* kifejezés *sedes materiae*-je összességében a Digesta; az ott előforduló szövegek tartalmi parafrázisaival találkozunk az egyéb munkákban.

SUMMARY

In this book we have set out to outline and analyse the meaning of the term “*rerum natura*” via the case-related use of the term.

1. Preliminary remarks: the reasons for an in-depth evaluation of *rerum natura*

During the past years, almost all topics covered within the scope of any kind of research project, a central issue kept coming up. An issue rose from the manifold questions scrutinised, and this is the role and the proper meaning of *rerum natura* in the process of decision-making of the classical Roman lawyers.

The need for complex and in-depth analysis what the term *rerum natura* meant, as well as what role it played in decision-making is derived from a fundamental perception, namely all related topics examined seem to have one peculiar characteristic. All issues are special because of the fact that each case involved possesses specific character, as a consequence the nature and character of each entity in a particular case can have certain impact on the fact how these entities are considered by the law. Therefore, there are some common and most basic questions stemming from this scrutiny. Did *natura* in general bear any role in decision-making, and if yes what role did it play? Was the case-by-case pursuit of justice a mere self-interest, or did any wider cultural frame exist, with which the decisions corresponded? What impact did *rerum natura* have on legal thinking? Was it the order and state of things, as well as its actual human experience which channelled legally relevant responses to an actual case towards one possible direction?

2. Description of work, research methods, the use of sources

With respect to the research conducted regarding the place of *rerum natura* as a strong and emphatic means of decision-making in the scope of the legal issues of practically any sort, a precept by the Emperor Marcus Aurelius serves as guiding principle: “Make for thyself a definition or description of the thing which is presented to thee, so as to see distinctly what kind of a thing it is *in its substance*, in its nudity, in its *complete entirety*, and tell thyself its proper name, and the names of the things of which it has been compounded, and into which it will be resolved” (cf. *Meditations* 3, 11, translated by George Long, *The Harvard Classics*, New York, 1909–14. Vol. 2, Part 3). Consequently, when giving a head start to any thinking about legally relevant issues in Roman law, the first question to answer is what the examined object really is; what the current topic is really about. In other words: what its place, its destination and goal is in the nature (cf. *Meditations* 8, 11: “This thing, what is it in itself, in its own constitution? What is its substance and material? And what its causal nature, or form? And what is it doing in the world? And how long does it subsist?”). Such an approach evokes the two essential questions of “What?” and “How?”. The former reflects a static view, namely the actual place of the issue scrutinised in the system of law, whereas the latter offers a dynamic approach, presenting subsequent events, deeds and reactions, as well as their functions, effects and their possible outcomes within the scope of a particular issue.

Accordingly, the basic guidelines of research are simplicity and methodical approach. A very delicate balance should be maintained to fulfil the research objectives; therefore the most effective technique appears to base the research on the analysis of primary sources, mainly texts of the Digest, as the *loci* of this imperial compilation serve as *sedes materiae* of cases where *rerum natura* appears and plays a role of any kind. In this respect the main goal should be to be able to discover the actual case, to which the response of the jurist is referring. Thus, each source should be handled from a practical aspect, mainly because all theoretical explanations are connected to practice. The second step could be to discover the meaning of the current text by means of the principles of interpretation. As for this, it is vital to point out that each primary text is considered to be free from interpolations; the unsustainable character of the textual criticism of the interpolation research is referred to in secondary literature on several occasions.

As for secondary literature, it should be remarked that in the course of the collection of primary sources, it was necessary to make use of the most important lexicons, encyclopaedias, dictionaries and manuals, by means of which it became possible to assemble the *corpus* of primary sources to examine. The presentation of the authoritative secondary literature is doubtlessly important, with the restriction, however, that the main objective is to present and systematically analyse secondary works strictly related to the actual topic. The presentation of secondary literature cannot prevail over the analysis of primary sources, as Roman law is best known via the works of Roman jurists. The achievements of secondary authors in better understanding the opinions of Roman jurists are obviously incontestable, yet it shouldn't be lost sight of the fact that the rules of Roman law are best preserved in jurists' opinions.

As for the method applied, and philosophical background of this study, should be conducted on the basis of realism. The approach of the whole analysis is pronouncedly realistic in contrast to the relativistic, a.k.a. subjective idealistic view. The point of departure never focuses on what arises from human conscious, mainly not from human conscious-based ideas (subjective idealism), but from an objectively existing reality that is independent of cognitive schemes. (Concerning the issues related to relativism it is sufficient to cite the following works: Joseph RATZINGER: *Glaube – Wahrheit – Toleranz. Das Christentum und die Weltreligionen*. Freiburg–Basel–Wien, Herder, 2005. 4th edition. 94–95; Joseph RATZINGER: *Werte in Zeiten des Umbruchs. Die Herausforderungen der Zukunft bestehen*. Freiburg–Basel–Wien, Herder, 2005. 50.)

3. The structure of the work

With respect to the examined topics, the book comes into two major parts. The first one is aiming to give an outline of the etymology and possible meanings of the terms “*res*” and “*natura*” respectively.

The term “*res*” appears on manifold occasions in the primary sources of Roman law, and mainly in the Digest. When attempting to reveal the diverse use of the term *res*, it turns out that both the casual (or everyday) and the legal use of the expression occurred simultaneously. Though a material interpretation was dominant due to the effect of Greek philosophy, still the term bears a wide range of meanings from material, actual and case-related to an abstract one. This abstraction goes even to the extent that the term “*res*” is sometimes applied as if it were a pronoun. This “pronominal” use results in the fact that the presence

of the word is limited to designate existence, and existence alone, whereas significations still go beyond this scope.

As a practical example of this, the examination of the term “*res incorporales*” serves its part in the research. Its importance can be approached from the aspect of assets which are considered mainly as property rights. The expression *res incorporales* finds its roots in both philosophy and rhetoric. Imported into legal usage, it referred to untouchable entities. The longer, theoretical texts in the Institutes of Gaius and that of Justinian (cf. Gai. 2, 12-14; Inst. 2, 2 pr – 3) also contain examples of *res incorporales*, and on the basis of these and with respect to the content and meaning of other texts in the matter it can be stated that the wording of these texts are improper in a way.

As for the meaning of *natura*, the analysis of the primary sources resulted in the assumption that the term is used as an objective point of departure, a base of comparison, with which everything is measured, brought into comparison. This assumption is supported by the etymologic roots of the term, as its meanings are generally connected to procreation, birth and existence.

The second major part of the book encompasses the scrutiny of the meaning and application of the term *rerum natura*. The primary objective was to reveal in what cases and how Roman jurists had recourse to the notion of *rerum natura*. During this research, it became likewise important to explain what meanings and uses attached to the term mentioned above.

The results of the secondary literature based on the in-depth analysis and evaluation of the relevant sources show that the term *rerum natura* predominantly indicated the existence of something or somebody, or – using a negative form – reflected the lack of existence. In this respect the secondary literature is undivided. This sub-topic of expressing existence / non-existence is given special focus and attention in the book with special reference to freeborn people, slaves and non-living objects, or (even beyond these categories) non-material entities. In connection with freeborn people the most interesting, also the most controversial issue is that of the existence of the *nasciturus* in accordance with the sources. Not many an author attributes other specific meanings to the term *rerum natura*, though evidence derived from the sources is overwhelming. There are several sources in the scope of which *rerum natura* represents the objective reality; in these particular cases the point is to channel legal decisions without truly restricting the freedom of decision-making. It is apparent from the texts in question that the respect of the objective reality, as well as the reflection of this respect in the actual legal decisions result in the experience that the aforesaid decisions are anything but accidental. As a third group, a cluster of such

texts should be mentioned in which *rerum natura* marks a specific character of something or somebody in the case. The secondary literature is hesitant about considering this cluster of primary texts as an all independent group, therefore it should be examined what the basis of concurrence with the other two groups can be regarding each particular text. In the end, such texts are also cited in which the term mentioned above is placed in a wider, more abstract normative frame, and as a consequence of this the link between *rerum natura* and *ius naturale* becomes well established. As an additional *Gedankenexperiment*, the thesis also contains a comparison of the meaning and application of *rerum natura* in the Antiquities and legal facts in the modern legal systems. Resulting from this comparison it can be stated that the decisions of the Roman jurists had such a cultural hinterland that influenced not only the Roman thinking and legal thinking itself, but also it made an impact on both the Christian thinking on the one hand, and on the development of private law on the other.

4. Scientific results and their usefulness

As a result of all prior considerations, the following conclusions could be drawn from the conducted research.

The analysis of the term *rerum natura* was necessary to reveal the actual content and meaning of this dual nature. The term *rerum natura* refers to the existence or non-existence of a person or a thing, as well as to their place, aim and function in the nature. The aforesaid place, aim and function can be recognised by any human being, which ability is granted to us due to our intelligence, similarly to the order of nature linked with these notions. The importance of this term from the aspect of legal thinking is that during the process of decision-making this order and all its experiences define and channel the actual responses given to specific questions. As a result, there's no possibility to set them aside neither in the scope of unique decisions, nor in the process of legislation, because otherwise the decision or the norm would remain separated from the social, cultural and legal background to which it was supposed to be incorporated.

BIBLIOGRÁFIA

Idegen nyelvű szakmunkák:

ALBANESE (1979)

Bernardo ALBANESE: *Le persone nel diritto privato romano*. Palermo, Tipografia Montaina, 1979.

ALBERTARIO (1937)

Emilio ALBERTARIO: Concetto classico e definizioni postclassiche del ius naturale. In: Roberto REGGI (szerk.): *Studi di diritto romano*. Vol. 5. Milano, Giuffrè, 1937. 277–290.

APEL–LUDZ (1958)

Max APEL – Peter Christian LUDZ: *Philosophisches Wörterbuch*. Berlin, de Gruyter, 1958.

ARNOLD (1868)

Wilhelm Christoph Friedrich ARNOLD: *Cultur und Recht der Römer*. Berlin, Dümmler, 1868.

ATZERI (2007)

Lorena ATZERI: Natura e ius naturale fra tradizione interna ed esterna al Corpus Iuris giustiniano. In: Dario MANTOVANI – Aldo SCHIAVONE (szerk.): *Testi e problemi del giusnaturalismo romano*. Pavia, IUSS Press, 2007. 715–758.

BABUSIAUX (2007)

Ulrike BABUSIAUX: Zur Funktion der aequitas naturalis in Ulpian's Ediktslaudationen. In: Dario MANTOVANI – Aldo SCHIAVONE (szerk.): *Testi e problemi del giusnaturalismo romano*. Pavia, IUSS Press, 2007. 603–644.

BALDESSARELLI (1990)

Franco BALDESSARELLI: A proposito della rilevanza giuridica della distinzione tra res corporales e res incorporales nel diritto romano classico. *Revue Internationale des Droits de l'Antiquité*, XXXVII. (1990) 71–116.

BASANOFF (1962)

Vsevolod BASANOFF: *Partus ancillae*. Paris, Sirey, 1962.

BECHER–TROWLER (2001)

Tony BECHER – Paul TROWLER: *Academic Tribes and Territories. Intellectual Enquiry and the Cultures of Disciplines*. Society for Research into Higher Education and Open University Press imprint. Buckingham, Open University Press, 2001. 2nd ed.

BEERMANN (2000)

Christopher BEERMANN: *Besitzschutz bei beschränkten dinglichen Rechten. Eine Untersuchung zum Rechtsbesitz: Versuch der Rechtfertigung eines verkannten Instituts aus rechtshistorischer Sicht*. Münster [u.a.], LIT, 2000.

BESELER (1910)

Gerhard BESELER: *Beiträge zur Kritik der römischen Rechtsquellen*. Tübingen, Mohr, 1910.

BONFANTE (1968)

Pietro BONFANTE: *Corso di diritto romano. La proprietà*. II, 1. Milano, Giuffrè, 1968.

BREHM–BERGER (2006)

Wolfgang BREHM – Christian BERGER: *Sachenrecht*. Tübingen, Mohr Siebeck, 2006. 2. Aufl.

BRETONE (1982)

Mario BRETONE: *Tecniche e ideologie dei giuristi romani*. Napoli, Ed. Scientifiche Italiane, 1982. 2^a edizione

BRETONE (2001)

Mario BRETONE: *I fondamenti del diritto romano. Le cose e la natura*. Roma, Editori Lateranza, 2001. 3^a edizione

BRETONE (2007)

Mario BRETONE: Labeone e l'ordine della natura. In: Dario MANTOVANI – Aldo SCHIAVONE (szerk.): *Testi e problemi del giusnaturalismo romano*. Pavia, IUSS Press, 2007. 249–267.

BUCHBERGER–HÖFER (1986)

Michael BUCHBERGER – Josef HÖFER: *Lexikon für Theologie und Kirche*. Freiburg–Wien, Herder, 1986. 2. Aufl.

BUCKLAND (1981)

William Warwick BUCKLAND: *A Manual of Roman Private Law*. Aalen, Scientia Verlag, 1981. 2. ed.

BURCKHARD (1875)

Hugo BURCKHARD: *Die cautio damni infecti*. Erlangen, Palm & Enke, 1875.

CAIAIZZO (1993)

Elvira CAIAIZZO: « Il furiosus tra potestas e patria potestas ». *Index. Quaderni camerti di studi romanistici*, XXI. (1993) 563–572.

CAPOGROSSI COLOGNESI (1976)

Luigi CAPOGROSSI COLOGNESI: *La struttura della proprietà e la formazione dei « iura praediorum » nell'età repubblicana*. Milano, Giuffrè, 1976.

CARON (1971)

Pier Giovanni CARON: „*Aequitas*” Romana, „*Misericordia*” Patristica ed „*Epicheia*” Aristotelica nella dottrina dell'”*Aequitas*” Canonica (dalle origini al Rinascimento). Milano, Giuffrè Editore, 1971.

CAYGILL (1996)

Howard CAYGILL: *A Kant dictionary*. Oxford [u.a.], Blackwell, 1996.

COLISH (1985)

Marcia L. COLISH: *The Stoic Tradition from Antiquity to the Early Middle Ages. Vol. I. Stoicism in Classical Latin Literature*. [Studies in the history of Christian thought, 34.] Leiden [u.a.], Brill, 1985.

CUENA BOY (1993)

Francisco CUENA BOY: La idea de *rerum natura* como criterio básico de la imposibilidad física de la prestación. *Revue Internationale des Droits de l'Antiquité*, XL. (1993) 227–262.

D'ORS (1997)

Álvaro D'ORS: *Parerga histórica*. Pamplona, EUNSA, 1997.

DAJCZAK (2003)

Wojciech DAJCZAK: Der Ursprung der Wendung *res incorporalis* im römischen Recht. *Revue Internationale des Droits de l'Antiquité*, L. (2003) 97–117.

DAJCZAK (2005)

Wojciech DAJCZAK: Erwägungen des Pomponius zur Natur des *corpus* im dreißigsten Buch des Kommentars ad *Sabinum* (D.41.3.30pr.). Inspirationsquelle für die historisch-vergleichende Diskussion über den Eigentumsgegenstand. *Revue Internationale des Droits de l'Antiquité*, LII. (2005) 117–130.

EL BEHEIRI (2001)

Nadja EL BEHEIRI: Die *lex Claudia de nave senatorum*. *Revue Internationale des Droits de l'Antiquité*, XLVIII. (2001) 57–63.

ERDŐDY (2014)

János ERDŐDY: The Topicality of a Papal Speech. Refernces of Classical *ius naturale* in the Speech of Benedict XVI. In: Béla SZABÓ – Emese Újvári (szerk.): *Universitas „unius rei”*. *Tanulmányok a római jog és továbbélése köréből*. Debrecen, Lícium Art, 2014. 123–132.

ERDŐDY (2016)

János ERDŐDY: Le rôle de *ius naturale* dans l'antiquité et dans la formation contemporaine. *Iustum Aequum Salutare*, III. (2016/3.) 101–111.

ERNOUT–MEILLET (1951)

Alfred ERNOUT – Antoine MEILLET: *Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots*. Klincksieck, 1951.

FERRETTI (2008)

Paolo FERRETTI: *In rerum natura esse in rebus humanis nondum esse. L'identità del concepito nel pensiero giurisprudenziale classico*. Milano, Giuffrè Editore, 2008.

FINKENAUER (2010)

Thomas FINKENAUER: *Vererblichkeit und Drittwirkungen der Stipulation im klassischen römischen Recht*. Tübingen, Mohr Siebeck, 2010.

FORCELLINI–FACCIOLATI (1945)

Egidio FORCELLINI – Jacopo FACCIOLATI: *Totius Latinitatis lexicon*. Schneebergae, Schumann, 1945.

GARZÓN VALDÉS (1970)

Ernesto GARZÓN VALDÉS: La naturaleza de la cosa. *Boletín Mexicano de Derecho Comparado*, VII. (1970) 59–91.

GENZMER (1952)

Erich GENZMER: « Pondere, numero, mensura ». *Revue Internationale des Droits de l'Antiquité*, I. (1952) 469–494.

GIARO (1988)

Thomasz GIARO: Über methodologische Werkmittel der Romanistik. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung*, CV. (1988) 180–262.

GÓMEZ-ROYO (1992)

Enrique GÓMEZ-ROYO: Bona fides und usucapio pro herede. *Revue Internationale des Droits de l'Antiquité*, XXXIX. (1992) 167–184.

GORDON (1965)

William M. GORDON: Acquisition of Ownership by traditio and Acquisition of Possession. *Revue Internationale des Droits de l'Antiquité*, XII. (1965) 279–300.

GROSSO (1971)

Giuseppe GROSSO: « Rationes decidendi ». *Index. Quaderni camerti di studi romanistici*, II. (1971) 105–122.

GROSSO (2001)

Giuseppe GROSSO: Corso di diritto romano. Le cose. *Rivista di diritto romano*, I. (2001) 1–137.

GUARINO (1992)

Antonio GUARINO: *Diritto privato romano*. Napoli, Editore Jovene, 1992.

HADOT (1992)

Pierre HADOT: *La citadelle intérieure: introduction aux Pensées de Marc Aurèle*. Paris, Fayard, 1992.

HANARD (1980)

Gilbert HANARD: Observations sur l'adgnatio. *Revue Internationale des Droits de l'Antiquité*, XXVII. (1980) 169–204.

HERRMANN-OTTO (1994)

Elisabeth HERRMANN-OTTO: *Ex ancilla natus. Untersuchungen zu den „hausgeborenen“ Sklaven und Sklavinnen im Westen des Römischen Kaiserreiches*. Stuttgart, Steiner, 1994.

HEUMANN-SECKEL (1907)

Hermann Gottlieb HEUMANN – Emil SECKEL: *Handlexikon zu den Quellen des römischen Rechts*. Jena, Verlag Gustav von Fischer, 1907.

HORAK (1969)

Franz HORAK: *Rationes decidendi. Entscheidungsbegründungen bei den älteren Juristen bis Labeo*. [Studien zur Rechts-, Wirtschafts- und Kulturgeschichte 5.] Aalen, Scientia Verlag, 1969.

HUMBERT (2007)

Michel HUMBERT: Équité et raison naturelle dans les oeuvres de Celse et Julien. In: Dario MANTOVANI – Aldo SCHIAVONE (szerk.): *Testi e problemi del giusnaturalismo romano*. Pavia, IUSS Press, 2007. 419–474.

JÖRS et al. (1987)

Paul JÖRS – Wolfgang KUNKEL – Leopold WENGER – Heinrich HONSELL – Theo MAYER-MALY – Walter SELB: *Römisches Recht*. Berlin [u.a.], Springer, 1987. 4. Aufl.

KANT (1781)

Immanuel KANT: *Kritik der reinen Vernunft*. Riga, 1781.

KANT (1783)

Immanuel KANT: *Prolegomena zu einer jeden künftigen Metaphysik, die als Wissenschaft wird auftreten können*. Riga, bey Johann Friedrich Hartknoch, 1783.

KANT (1797)

Immanuel KANT: *Die Metaphysik der Sitten. Metaphysische Anfangsgründe der Rechtslehre*. Königsberg, bey Friedrich Nicolovius, 1797.

KASER (1949)

Max KASER: *Das altrömische ius*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1949.

KASER (1953a)

Max KASER: Gaius und die Klassiker. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung*, LXX. (1953) 127–178.

KASER (1953b)

Max KASER: Wesen und Wirkungen der Detention in den antiken Rechten. In: (szerk.): *Atti del Terzo Congresso di diritto comparato I*. Roma, Ed. dell'Istituto italiano di Studi legislativi, 1953. 259–300.

KASER (1958)

Max KASER: Partus ancillae. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung*, LXXV. (1958) 156–200.

KASER (1971)

Max KASER: *Das römische Privatrecht*. Bd. 1. Handbuch der Altertumswissenschaft. München, C. H. Beck, 1971. 2. Aufl.

KASER (1972)

Max KASER: *Zur Methodologie der römischen Rechtsquellenforschung*. [Sitzungsberichte der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse 277] 5. Wien–Graz, Verlag Böhlau, 1972.

KASER (1993)

Max KASER: *Ius gentium*. Köln–Weimar–Wien, Verlag Böhlau, 1993.

KNÜTEL (1983)

Rolf KNÜTEL: Die Haftung für Hilfspersonen im römischen Recht. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung, C.* (1983) 340–443.

KNÜTEL (1998)

Rolf KNÜTEL: „Nicht leichter, aber um so reizvoller“ – Zum methodologischen Vermächtnis Max Kasers. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung, CXV.* (1998) 33–65.

KRELLER (1948)

Hans KRELLER: Res als Zentralbegriff des Institutionensystems. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung, LXVI.* (1948) 572–599.

KUNKEL–SCHERMAIER (2005)

Wolfgang KUNKEL – Martin Josef SCHERMAIER: *Römische Rechtsgeschichte.* Köln–Weimar–Wien, Verlag Böhlau, 2005. 14. Aufl.

LENEL (1927)

Otto LENEL: *Das Edictum Perpetuum. Ein Versuch zu seiner Wiederherstellung.* Leipzig, 1927. 3. Aufl.

LÉVY (1963a)

Ernst LÉVY: Natural Law in Roman Thought. In: Wolfgang KUNKEL (szerk.): *Gesammelte Schriften I.* Köln–Graz, Verlag Böhlau, 1963. 3–20.

LÉVY (1963b)

Ernst LÉVY: Usureceptio servitutis. In: Wolfgang KUNKEL (szerk.): *Gesammelte Schriften II.* Köln–Graz, Verlag Böhlau, 1963. 149–155.

LIDDELL–SCOTT (1940)

Henry George LIDDELL – Robert SCOTT: *A Greek-English Lexicon.* Revised and augmented throughout by Sir Henry Stuart Jones with the assistance of Roderick McKenzie. Oxford, Clarendon Press, 1940.

LIEBS (1972)

Detlef LIEBS: *Die Klagenkonkurrenz im römischen Recht. Zur Geschichte der Scheidung von Schadensersatz und Privatstrafe.* Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1972.

LONG (1986)

Anthony Arthur LONG: *Hellenistic philosophy. Stoics, Epicureans, Sceptics.* Berkley, University of California Press, 1986. 2nd ed.

MACCORMACK (1967)

Geoffrey MACCORMACK: *Naturalis Possessio. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung*, LXXXIV. (1967) 47–69.

MANTELLLO (2007)

Antonio MANTELLO: *Natura e diritto da Servio a Labeone*. In: Dario MANTOVANI – Aldo SCHIAVONE (szerk.): *Testi e problemi del giusnaturalismo romano*. Pavia, IUSS Press, 2007. 201–248.

MANTOVANI (2007)

Dario MANTOVANI: *I giuristi, il retore e le api. Ius controversum e natura nella Declamatio maior XIII*. In: Dario MANTOVANI – Aldo SCHIAVONE (szerk.): *Testi e problemi del giusnaturalismo romano*. Pavia, IUSS Press, 2007. 323–382.

MASCHI (1937)

Carlo A. MASCHI: *La concezione naturalistica del diritto e degli istituti giuridici romani*. [Pubblicazioni della Università Cattolica del Sacro Cuore, Serie 2, Scienze giuridiche 53.] Milano, Società Editrice „Vita e Pensiero”, 1937.

MAYER-MALY (1971)

Theo MAYER-MALY: *Romanistisches über die Stellung der Natur der Sache zwischen Sein und Sollen*. In: Pietro DE FRANCISI (szerk.): *Studi in onore di Edoardo Volterra II*. Milano, Giuffrè, 1971. 114–124.

MAYER-MALY (1999)

Theo MAYER-MALY: *Römisches Recht*. Wien [u.a.], Springer Verlag, 1999. 2. Aufl.

MAYER-MALY (2000)

Theo MAYER-MALY: *Reflexionen über ius I*. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung*, CXVII. (2000) 1–30.

MEDICUS (1969)

Dieter MEDICUS: *Zur Funktion der Leistungsunmöglichkeit im römischen Recht*. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung*, LXXXVI. (1969) 67–104.

MEINHART (1965)

Marianne MEINHART: *D. 50, 16, 231. Ein Beitrag zur Lehre vom Intestaterbrecht des ungeborenen Kindes*. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung*, LXXXII. (1965) 188–210.

MISERA (1974)

Karlheinz MISERA: *Hans-Peter Benöhr, „Der Besitzerwerb durch Gewaltabhängige im klassischen römischen Recht”* Schriften zur Rechtsgeschichte 3. Berlin, Duncker

und Humblot, 1972. (Buchbesprechung). *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung*, XCI. (1974) 443–452.

MISERA (1981)

Karlheinz MISERA: Bernd Eckhart „Javoleni epistulae“ Freiburger Rechtsgeschichtliche Abhandlungen, N. F. Bd. 1. Berlin, Duncker und Humblot, 1978. (Buchbesprechung). *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung*, XCVIII. (1981) 457–468.

MONIER (1948)

Raymond MONIER: La date d'apparition du dominium et de la distinction juridique des res en corporales et incorporales. In: Vincenzo ARANGIO-RUIZ (szerk.): *Studi in onore di Siro Solazzi: nel cinquantésimo anniversario del suo insegnamento universitario (1899–1948)*. Napoli, Jovene, 1948. 357–374.

MÖLLER (2010)

Cosima MÖLLER: *Die Servituten. Entwicklungsgeschichte, Funktion und Struktur der grundstückvermittelten Privatrechtsverhältnisse im römischen Recht mit einem Ausblick auf die Rezeptionsgeschichte und das BGB*. [Quellen und Forschungen zum Recht und seiner Geschichte 16.] Göttingen, Wallstein Verlag, 2010.

NADJO (1989)

Léon NADJO: *L'argent et les affaires à Rome des origines au IIe siècle avant J.-C. Étude d'un vocabulaire technique*. Louvain, Peeters, 1989.

NÖRR (1972)

Dieter NÖRR: Spruchregel und Generalisierung. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung*, LXXXIX. (1972) 18–93.

NÖRR (2007)

Dieter NÖRR: Alla ricerca della vera filosofia. Valori etico-sociali in Giulio Paolo. In: Dario MANTOVANI – Aldo SCHIAVONE (szerk.): *Testi e problemi del giusnaturalismo romano*. Pavia, IUSS Press, 2007. 521–562.

OFNER (1889)

Julius OFNER: *Der Ur-Entwurf und die Berathungs-Protokolle des Österreichischen Allgemeinen bürgerlichen Gesetzbuches*. Wien, Hölder, 1889.

PALMA (1988)

Antonio PALMA: *Iura vicinitatis*. Torino, Giappichelli, 1988.

PATT (1987)

Walter PATT: *Transzendentaler Idealismus. Kants Lehre von der Subjektivität der Anschauung in der Dissertation von 1770 und in der „Kritik der reinen Vernunft“*. Berlin [u.a.], de Gruyter, 1987.

PELLICER (1966)

André PELLICER: *Natura. Étude sémantique et historique du mot latin*. Montpellier, 1966.

PEROZZI (1928)

Silvio PEROZZI: *Istituzioni di diritto romano*. Roma, Athenaeum, 1928.

PETERS (1967)

Francis E. PETERS: *Greek Philosophical Terms. A Historical Lexicon*. New York, New York Univ. Press [u.a.], 1967.

PFLÜGE (1947)

Heinrich Hackfeld PFLÜGE: Über körperliche und unkörperliche Sachen. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung*, LXV. (1947) 339–343.

PICHONNAZ (2004)

Pascal PICHONNAZ: Res incorporales et possessio iuris. Questions choisies sur les relations entre choses et droits. *Orbis Iuris Romani*, IX. (2004) 105–131.

PIZZORNI (2000)

Reginaldo PIZZORNI: *Il diritto naturale dalle origini a S. Tommaso d'Aquino*. Bologna, 2000.

PLESCIA (1987)

Jospech PLESCIA: The Development of the Doctrine of Boni Mores in Roman Law. *Revue Internationale des Droits de l'Antiquité*, XXXIV. (1987) 265–310.

PUCHTA (1862)

Georg Friedrich PUCHTA: *Vorlesungen über das heutige römische Recht*. Band 1. Leipzig, Tauchnitz, 1862. 5. Aufl.

PUCHTA (1866a)

Georg Friedrich PUCHTA: *Cursus der Institutionen*. Band 2. Leipzig, Breitkopf und Härtel, 1866. 6. Aufl.

PUCHTA (1866b)

Georg Friedrich PUCHTA: *Pandekten*. Leipzig, Barth, 1866. 10. Aufl.

RABEL (1971)

Ernst RABEL: *Gesammelte Aufsätze. Arbeiten zur altgriechischen, hellenistischen und römischen Rechtsgeschichte (1905 - 1949)*. Tübingen, Mohr-Siebeck, 1971.

RAINER (1987)

Johannes Michael RAINER: *Bau- und nachbarrechtliche Bestimmungen im klassischen römischen Recht*. Graz, Leykam, 1987.

RATKE (1991)

Heinrich RATKE: *Systematisches Handlexikon zu Kants Kritik der reinen Vernunft*. Hamburg, Meiner, 1991.

RATZINGER (2003)

Joseph RATZINGER: *Glaube – Wahrheit – Toleranz. Das Christentum und die Weltreligionen*. Freiburg–Basel–Wien, Herder, 2003. 4. Aufl.

RÜFNER (2000)

Thomas RÜFNER: *Vertretbare Sachen? Die Geschichte der res, quae pondere numero mensura constant*. Berlin, Duncker und Humblot, 2000.

SANFILIPPO (2002)

Cesare SANFILIPPO: *Istituzioni di diritto romano*. Rubbettino Editore, 2002. 10^a edizione

SAVIGNY (1840a)

Friedrich Carl von SAVIGNY: *System des heutigen Römischen Rechts*. Band 1. Berlin, Veit, 1840.

SAVIGNY (1840b)

Friedrich Carl von SAVIGNY: *System des heutigen Römischen Rechts*. Band 3. Berlin, Veit, 1840.

SAVIGNY (1841)

Friedrich Carl von SAVIGNY: *System des heutigen Römischen Rechts*. Band 5. Berlin, Veit, 1841.

SCHAMBECK (1964)

Herbert SCHAMBECK: *Der Begriff der „Natur der Sache“*. Ein Beitrag zur rechtsphilosophischen Grundlagenforschung. Wien, Springer Verlag, 1964.

SCHERMAIER (1992)

Martin Josef SCHERMAIER: *Materia. Beiträge zur Frage der Naturphilosophie im klassischen römischen Recht*. Köln–Weimar–Wien, Verlag Böhlau, 1992.

SCHILLER (1978)

Arthur A. SCHILLER: *Roman Law. Mechanisms of Development*. Mouton, 1978.

SCHULZ (1951)

Fritz SCHULZ: *Classical Roman law*. Oxford, Clarendon Press, 1951.

SENN (1927)

Felix SENN: De la distinction du ius naturale et du ius gentium. In: Felix SENN (szerk.): *De la justice et du droit*. Paris, Sirey, 1927. 57–87.

SEYED-MAHDAVI RUIZ (2000)

Schahin SEYED-MAHDAVI RUIZ: *Die rechtlichen Regelungen der Immissionen im römischen Recht und in ausgewählten europäischen Rechtsordnungen unter besonderer Berücksichtigung des geltenden deutschen und spanischen Rechts*. [Quellen und Forschungen zum Recht und seiner Geschichte 7.] Göttingen, Wallstein Verlag, 2000.

SMITH (2001)

Martin Fergusson SMITH: *On the Nature of Things*. Hackett Publishing, 2001. 2nd ed.

SOKOLOWSKI (1902)

Paul von SOKOLOWSKI: *Die Philosophie im Privatrecht. Sachbegriff und Körper in der klassischen Jurisprudenz und der modernen Gesetzgebung*. Halle, Verlag Niemeyer, 1902.

STEIN (1966)

Peter STEIN: *Regulae iuris*. Edinburgh, Edinburgh University Press, 1966.

STEIN (1999)

Peter STEIN: *Roman law in European history*. Cambridge, Cambridge University Press, 1999.

STEIN (2001)

Peter STEIN: *Roman law in European history*. Cambridge, Cambridge University Press, 2001.

STURM (1957)

Fritz STURM: *Abalienatio. Essai d'explication de la définition des Topiques (Cic. Top. 5, 28)*. Milano, Giuffrè, 1957.

STURM (1962)

Fritz STURM: Zur ursprünglichen Funktion der actio Publiciana. *Revue Internationale des Droits de l'Antiquité*, IX. (1962) 357–416.

TABORDA (2001)

Maren Guimarães TABORDA: La jurisprudence classique Romaine et la construction d'un droit des affaires fondé sur la fides. *Revue Internationale des Droits de l'Antiquité*, XLVIII. (2001) 151–183.

TALAMANCA (1977)

Mario TALAMANCA: Lo schema 'genus – species' nelle sistematiche dei giuristi romani. In: AA. VV. (szerk.): *La filosofia greca e il diritto romano*. Tomo II. Roma, Accademia Naz. dei Lincei, 1977.

TALAMANCA (1990)

Mario TALAMANCA: *Istituzioni di diritto romano*. Milano, Giuffrè, 1990.

THIELMANN (1977)

Georg THIELMANN: Produktion als Grundlage des Fruchterwerbs. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung*, XCIV. (1977) 76–100.

THOMAS (2002)

Yan THOMAS: La valeur des choses. Le droit romain hors la religion. *Annales Histoire, Sciences Sociales*, VI. (2002) 1431–1462.

VACCA (1984)

Letizia VACCA: „*Derelictio*” e acquisto delle „*res pro derelicto habitae*”. [Pubblicazioni della Facoltà di Giurisprudenza della Università di Pisa 82.] Milano, Giuffrè, 1984.

VACCA (2006)

Letizia VACCA: *Metodo casistico e sistema prudenziale*. Padova, CEDAM, 2006.

VAN DER WAERDT (1994)

Paul A. VAN DER WAERDT: Philosophical Influence on Roman Jurisprudence? In: Hildegard TEMPORINI – Wolfgang HAASE (szerk.): *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* II, 36. 7. Berlin–New York, 1994. 4851–4900.

VISKY (1970)

Károly VISKY: Le «opere» dei liberti. *Index. Quaderni camerti di studi romanistici*, I. (1970) 221–230.

VOGGENSPERGER (1952)

René VOGGENSPERGER: *Der Begriff des ius naturale im römischen Recht*. [Basler Studien zur Rechtswissenschaft, Heft 32.] Basel, Helbing & Lichtenhahn, 1952.

WACKE (1963)

Andreas WACKE: *Actio rerum amotarum*. [Forschungen zum römischen Recht, 17.] Köln–Graz, Verlag Böhlau, 1963.

WACKE (1991)

Andreas WACKE: Faktische Arbeitsverhältnisse im Römischen Recht? Zur sogenannten „notwendigen Entgeltlichkeit”, besonders bei Arbeitsleistungen vermeintlicher

Sklaven. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung*, CVIII. (1991) 123–154.

WALDSTEIN (1972)

Wolfgang WALDSTEIN: Topik und Intuition in der römischen Rechtswissenschaft. Zur Frage des Einflusses der griechischen Philosophie auf die römische Rechtswissenschaft. In: Franz HORAK (szerk.): *Festgabe für Arnold Herdlitzka: zu seinem 75. Geburtstag dargebracht von seinen Schülern und Freunden*. München–Salzburg, Fink, 1972. 237–263.

WALDSTEIN (1976)

Wolfgang WALDSTEIN: Entscheidungsgrundlagen der klassischen römischen Juristen. In: Hildegard TEMPORINI – Wolfgang HAASE (szerk.): *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*. II, 15. Berlin–New York, 1976. 3–100.

WALDSTEIN (1986)

Wolfgang WALDSTEIN: *Operae libertorum. Untersuchungen zur Dienstpflicht freigelassener Sklaven*. Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 1986.

WALDSTEIN (1996)

Wolfgang WALDSTEIN: Zur juristischen Relevanz der Gerechtigkeit bei Aristoteles, Cicero und Ulpian. In: Margarethe BECK-MANNAGETTA (szerk.): *Der Gerechtigkeitsanspruch des Rechts. Festschrift für Theo Mayer-Maly zum 65. Geburtstag*. Wien, Springer, 1996. 1–72.

WALDSTEIN (2001)

Wolfgang WALDSTEIN: *Teoria generale del diritto. Dall'antichità ad oggi*. Pontificia Università Lateranense, 2001.

WALDSTEIN (2002a)

Wolfgang WALDSTEIN: Elementi «pre-positivi» dell'ordinamento nel diritto romano. In: Umberto VINCENTI (szerk.): *Saggi sul diritto non scritto*. Padova, CEDAM, 2002. 7–56.

WALDSTEIN (2002b)

Wolfgang WALDSTEIN: «Ius naturale» nel diritto romano postclassico e in Giustiniano. In: Umberto VINCENTI (szerk.): *Saggi sul diritto non scritto*. Padova, CEDAM, 2002. 205–316.

WATSON (1967)

Alan WATSON: *The Law of Persons in the Later Roman Republic*. Oxford, Clarendon Press, 1967.

WATSON (1968)

Alan WATSON: *The Law Property in the Later Roman Republic*. Oxford, Clarendon Press, 1968.

WESENER (1996)

Gunter WESENER: Aequitas naturalis, „natürliche Billigkeit“, in der privatrechtlichen Dogmen- und Kodifikationsgeschichte. In: Margarethe BECK-MANNAGETTA (szerk.): *Der Gerechtigkeitsanspruch des Rechts. Festschrift für Theo Mayer-Maly zum 65. Geburtstag*. Wien, Springer, 1996. 81–106.

WIEACKER (1953)

Franz WIEACKER: Griechische Wurzeln des Institutionensystems. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung*, LXX. (1953) 93–126.

WIEACKER (1974)

Franz WIEACKER: Textkritik und Sachforschung. Positionen in der gegenwärtigen Romanistik. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung*, XCI. (1974) 1–40.

WIEACKER (1977)

Franz WIEACKER: Offene Wertungen bei den römischen Juristen. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung*, XCIV. (1977) 1–42.

WIEACKER (1988)

Franz WIEACKER: *Römische Rechtsgeschichte*. [Handbuch der Altertumswissenschaft, Abteilung 10, Rechtsgeschichte des Altertums 3,1,1.] München, C. H. Beck, 1988.

WIELING (2006)

Hans WIELING: *Sachenrecht*. Band 1: Sachen, Besitz und Rechte an beweglichen Sachen. Berlin–Heidelberg, Springer 2006.

WILLVONSEDER (1991)

Reinhard WILLVONSEDER: Vincenzo Scarano Ussani „Empiria e dogmi, la scuola proculiana fra Nerva e Adriano“ Giappichelli, Torino, 1989. (Buchbesprechung). *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung*, CVIII. (1991) 447–456.

WINDSCHEID (1873)

Bernhard WINDSCHEID: *Lehrbuch des Pandektenrechts*. Band 1. Frankfurt am Main–Düsseldorf, Rütten & Loening, 1873. 3. Aufl.

WINKEL (1993)

Laurens WINKEL: Einige Bemerkungen über das ius naturale und ius gentium. In: Martin Josef SCHERMAIER – Wolfgang WALDSTEIN (szerk.): *Ars boni et aequi. Festschrift für Wolfgang Waldstein zum 65. Geburtstag*. Stuttgart, Steiner, 1993. 443–449.

Magyar nyelvű szakmunkák:

ADAMIK (2009)

ADAMIK Tamás: *Római irodalom. A kezdetektől a Nyugatrómai Birodalom bukásáig*. Pozsony, Kalligram, 2009.

VON ALBRECHT (2003)

Michael VON ALBRECHT: *A római irodalom története I.* (ford.: TAR Ibolya) Budapest, Balassi Kiadó, 2003.

ALMÁSI (1928)

ALMÁSI Antal: *Dologi jog I–II*. Budapest, A TÉBE Kiadóvállalata, 1928.

CZUCZOR–FOGARASI (1862–1864)

CZUCZOR Gergely – FOGARASI János (szerk.): *A magyar nyelv szótára*. Pest, Emich Gusztáv, 1862–1864.

BENEDEK (1959)

BENEDEK Ferenc: *A iusta causa traditionis a római jogban*. [Studia Iuridica Auctoritate Universitatis Pécs Publicata 8.] Budapest, Tankönyvkiadó, 1959.

BENEDEK (1988)

BENEDEK Ferenc: *Római jog IV – Dologi jog*. Pécs, JPTE ÁJK, 1988.

BENKE (2011)

BENKE József: *A reményvétel*. Doktori értekezés, Pécs, 2011.

BESSENYŐ (1994)

BESSENYŐ András: *A pénz problémája a római magánjogban*. Kandidátusi értekezés. Pécs, 1994.

BESSENYŐ (2010)

BESSENYŐ András: *Római magánjog. A római magánjog az európai jogi gondolkodás történetében*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 2010. 4. kiad.

DELI (2013)

DELI Gergely: *A jó erkölcsökről*. Budapest, Medium Kiadó, 2013.

DELI (2017)

DELI Gergely: A láthatatlan római alkotmány: avagy a dühkitüreléstől a kozmosz rendjéig. In: CHRONOWSKI Nóra – POZSÁR-SZENTMIKLÓSY Zoltán – SMUK Péter – SZABÓ Zsolt: *A szabadságszerető embernek. Liber amicorum István Kukorelli*. Budapest, Gondolat Kiadó, 2017. 207–218.

DIÓSDI (1970)

DIÓSDI György: *Ownership in Ancient and Preclassical Roman Law*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1970.

FINÁLYI (1884)

FINÁLY Henrik: *A latin nyelv szótára*. Budapest, Franklin-Társulat, 1884.

FÖLDI (1997)

FÖLDI András: *Kereskedelmi jogintézmények a római jogban*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1997.

FÖLDI (1998)

FÖLDI András: Az institutio-hagyomány a jogi oktatás történetének tükrében. In: Orsolya Márta Péter – Béla SZABÓ (szerk.): *A bonis bona discere. Festgabe für János Zlinszky zum 70. Geburtstag*. Miskolc, Bíbor Kiadó, 1998.

FÖLDI (2001)

FÖLDI András: *A jóhízeműség és a tisztesség elve. Intézménytörténeti vázlat a római jogtól napjainkig*. [Publicationes Instituti Iuris Romani Budapestinensis, Fasc. IX.] Budapest, 2001.

FÖLDI (2005)

FÖLDI András: Adalékok a „tulajdonjogi triász” kérdéséhez. *Acta Facultatis Politico-iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae*. Tomus XLII. (2005) 23–64.

FÖLDI–HAMZA (2016)

FÖLDI András – HAMZA Gábor: *A római jog története és intézüciói*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2016. 21. kiad.

FRIVALDSZKY (2001)

FRIVALDSZKY János: *Természetjog – eszmetörténet*. Budapest, Szent István Társulat, 2001.

FRIVALDSZKY (2007)

FRIVALDSZKY János: *Klasszikus természetjog és jogfilozófia*. Budapest, Szent István Társulat, 2007.

HERVADA (2004)

Javier HERVADA: *Kritikai bevezetés a természetjogba* (fordította: HÁRSFAI Katalin) Budapest, Szent István Társulat, 2004.

KOLOSVÁRY (1942)

KOLOSVÁRY Bálint: A tulajdonjog. In: SZLADITS Károly (szerk.): *Magyar magánjog V. Dologi jog*. Budapest, Grill Kiadó, 1942.

KÖVES-ZULAUF (1995)

Thomas KÖVES-ZULAUF: *Bevezetés a római vallás és monda történetébe*. Budapest, Téliosz Kiadó, 1995.

LÁBADY (1997)

LÁBADY Tamás: *A magyar magánjog (polgári jog) általános része*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 1997.

MARTON (1943)

MARTON Géza: *A római magánjog elemeinek tankönyve*. Debrecen, 1943. 5. kiad.

MENYHÁRD (2010)

MENYHÁRD Attila: *Dologi jog*. Budapest, Osiris Kiadó, 2010. 4. kiad.

MOLNÁR–JAKAB (2015)

MOLNÁR Imre – JAKAB Éva: *Római jog*. Szeged, 2015.

PÉTER (2001)

PÉTER Orsolya: „...statum sumunt ex conceptionis tempore.” A magzati élet és a jogképesség megközelítésének sajátos kérdései a régi Rómában és a modern európai jogi gondolkodásban. In: *Facultas nascitur. 20 éves a jogászképzés Miskolcon*. Miskolc, 2001. 361–376.

PÓLAY (1988)

PÓLAY Elemér: *A római jogászok gondolkodásmódja*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1988.

SIKLÓSI (2006)

SIKLÓSI Iván: A jogügyletek érvénytelenségével összefüggő terminológiai kérdések a római jogban. *AUB*, XLIII. (2006) 203–222.

SIKLÓSI (2009)

SIKLÓSI Iván: *A custodia-felelősség néhány kérdése a római jogban.* [Publicationes Instituti Iuris Romani Budapestinensis (Redigit: Prof. Gábor Hamza), Fasc. X.] Budapest, 2009.

SZEMÉLYI (1941)

SZEMÉLYI Kálmán: *Római jog I.* Kolozsvár, 1941. 2. kiadás.

SZLADITS (1940)

SZLADITS Károly (szerk.): *Magyar magánjog I. Általános rész, személyi jog.* Budapest, Grill Kiadó, 1940.

ZLINSZKY (1996)

ZLINSZKY János: *Állam és jog az ősi Rómában.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1996.

Referenciakiadványok:

MKatLex

Magyar katolikus lexikon I–XV. Főszerk.: DIÓS István; szerk.: VICZIÁN János. Budapest, Szent István Társulat. 1993–2010.

Oxford Companion

Ted HONDERICH (főszerk.): *The Oxford Companion to Philosophy.* Oxford University Press, 2005².

Oxford Latin Dictionary

Peter G. W. GLARE et al. (főszerk.): *Oxford Latin Dictionary.* Oxford: Clarendon Press, 1968.

A szerző művében a „*rerum natura*” kifejezés jelentésének feltárására törekszik, alapvetően a fogalom előfordulásai alapján, mintegy esetjogias jelleggel. Ettől egy kicsit eltérő másik törekvése, hogy meghatározza, hogy a római jogászok döntéseiben milyen szerepet játszott a „dolgok természetére” történő hivatkozás.

A maga számára kiszabott feladatot a szerző jól követhetően, világosan rögzített módszertani keretek között teljesíti. Ráadásul választott módszertana sem anakronisztikus, inkább egyetemes, amennyiben az emberi gondolkodás máig változatlan alapstruktúrájának megfelelően egyesítő a statikus és dinamikus megközelítéseket a vizsgálandó dolog tárgyát és a tárgy milyenségét illetően.

A szerző alapvetően a Digestában ránk hagyományozódott szövegekre szűkíti le vizsgálódását, amelyet alapvetően mentesnek tart a kompiláció során bekövetkezett nagymértékű, koncepcionális változtatásoktól. A nemzetközi romanisztika aktuális *communis opinio doctorum*ának fényében mindkét peremfeltétel képviselhetőnek minősíthető [...].

További pozitívuma az alkotói módszernek, hogy alapvetően forrásközeli analízisről van szó, a másodlagos irodalom csak az őt megillető, kiegészítő helyen kap szerepet. [...]

A szakmai tartalmat illetően kiemelést érdemel a „*rerum natura*” és a modern jogi tények fogalmának egybevetése. Az összehasonlítás nem alap-talan, azonban megjegyzendő, hogy alapjaiban eltérő fogalmakról van szó, ahogy azt végeredményben a szerző maga is helyesen ítéli meg. [...]

A szerző két fő tudományos megállapításra jut. Egyrészt, hogy egy dolog (jelenség) vagy személy létezése (vagy nemlétezése) és a természetben elfoglalt helye (és létezésének egyéb attribútumai) meghatározó jelentőségűek a jogi döntéshozatal során. Másrészt azt állítja, hogy a „*rerum natura*” nélkülözhetetlen összekötő kapocsként funkcionált az egyedi döntés magába zárt normavilága, és a jogi jelenséget körülölelő társadalmi, szociális és jogi háttér között.

Deli Gergely

hab. egyetemi docens

SZE ÁJK

ISBN 978-963-308-343-7

9 789633 083437